

INTERNATIONAL
JOURNAL OF
ECONOMICS
POLITICS

HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

Özel Sayı

Special Issue

Yıl / Year: 2022

Geçiş Döneminin 30. Yılı
30th Year of Transition Period

e-ISSN: 2636-8137

www.ijephss.com

İçindekiler (Table of Contents)	Sayfa (Page)
Feragatname Disclaimer	ii
Künye Masthead	iii
Bilim ve Danışma Kurulu Science and Advisory Board	iv
Yayın Kurulu Editorial Board	v
İndeksler Indexing List	vi
Kataloglar Catalogues	vii
Editörden Editorial	viii
Özel Sayı Takdim Yazısı: Geçiş Döneminin Otuz Yılı Üzerine Mehmet Dikkaya, Özgür Kanbir	ix
Özbekistan'ın Dönüşüm Sürecinde Makro Ekonomik ve Finansal Gelişmeler Macro-Economic and Financial Developments in Uzbekistan's Transformation Process <i>Onur Demirci</i>	1-15
Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Karmaşıklık Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Çek Cumhuriyeti Örneği The Relationship Between Economic Complexity and Economic Growth in Transitional Economies: The Case Of The Czech Republic <i>Ömer Doru, Faruk Düşünceli</i>	16-27
Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan'ın Makroekonomik Göstergelerine Etkisi The Effect Of The Covid-19 Pandemic On Azerbaijan's Macroeconomic Indicators <i>Sabri Kaan Halıcı</i>	28-43
Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Ve Toplumsal Dönüşüm: Yugoslavya Örneği Economic and Social Transformation in Transition Economies: The Case of Yugoslavia <i>Özge Kobak, Yaprak Karadağ Duymazlar</i>	44-59
Geçiş Ülkelerinde Kayıt Dışı Ekonomi Ve Karapara Kavram İncelemesi The Examination of the Concepts “Shadow Economy” and “Black Money” in Transition Countries <i>Abdulkadir Bilen, Havva Börekci Şahan</i>	60-81
Internet Use And Life Satisfaction In Georgia <i>Bayram Veli Duyar</i>	82-93

FERAGATNAME

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences – IJEPHSS, bilimsel araştırmaları ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracakđ ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sunmaktadır. Bu nedenle makale gönderimi, değerlendirme süreçleri ve yayınlanması için herhangi bir ücret talep etmez. Bütün yazarlar, makaleleri hakem sürecini geçtikten sonra yayımlandığında, açık kaynak erişimini ve CC BY-NC-SA 4.0'in koşullarını kabul ederler.

IJEPHSS internet üzerinden yayın yapmaktadır. Bu nedenle yazar(lar)a basılı materyal gönderimi yapılmayacaktır. Çalışmalar, ihtiyaç duyulması halinde sitemizden veya Dergipark üzerinden pdf formatında şahsi bilgisayarlara kayıt edilebilmektedir.

IJEPHSS'te yayımlanması için sisteme yüklenen çalışmalarda ayrıca bir "yayın telif hakkı sözleşmesi" istenmez. Yayımlanması için sisteme yüklenen çalışmalar kendiliğinden dergiye devredilmiş olarak kabul edilir. Yazar(lar) dergi sistemine dahil olduklarına bu durumu kabul ve derginin yayın kabul şartlarına uygun hareket etmeyi taahhüt ve teyit etmiş sayılırlar.

Yazar(lar) çalışmalarında kullandıkları kaynak ve materyallerin (resim, fotoğraf, şekil, tablo vs.) telif hakkı ve kullanım izinlerini kontrol etmelidirler. Telif hakları ve izinler konusunda sorunuz varsa lütfen son düzeltmenizi yollamadan önce yönetici editörümüze danışınız. IJEPHSS telif hakları konusunda doğacak sıkıntılardan dolayı sorumluluk üstlenmemektedir. Yazar(lar) bu konuda sorumluluğu yazılarını sisteme yükledikleri ve/veya gönderdikleri zaman kabul etmiş olurlar.

IJEPHSS, Türkiye Cumhuriyeti Devleti hukuk kuralları çerçevesinde "5846" sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanun ve Hükümleri'ne tabi hareket eder. Bu kanunun gerekliliklerini yerine getirmeyen yazar ya da yazarlar hakkında IJEPHSS tek taraflı olarak hukuki haklarını korumaya sahiptir. IJEPHSS, her ne kadar bilimsel etik kurallarına uygun hareket etmekte duyarlı davranırsa da, yayınlanması amacıyla gönderilen çalışmalarda yapılan alıntılar, intihal gibi konularda yazar ya da yazarlar tek taraflı olarak sorumludur. Bu konuda IJEPHSS üzerinde hiçbir kurum, kişi ya da diğer yetkili organlar yaptırım uygulayamaz. IJEPHSS yönetici editörleri ve/veya alan editörleri "iThenticate" yazılımı aracılığıyla çalışmalardaki intihal oranlarını kontrol eder ve %20 seviyesinin üzerindeki çalışmalar hakem sürecine alınmadan reddedilir.

Yayın için çalışmasını gönderen yazar(lar), dergi kurallarına uyacaklarını peşinen kabul ve taahhüt ederler. IJEPHSS yayım politikasındaki koşul ve şartlar her bir yazar için aynıdır. Kimse için bu kurallar ve koşullar değiştirilmez.

DISCLAIMER

IJEPHSS adopts the principle that offering scientific research free of charge will increase the global sharing of information, and offers immediate access to its content. Therefore, it does not charge any fee for the submission of articles, evaluation processes and publication. All authors accept open source access and the terms of the CC BY-NC-SA 4.0 when the articles are published after the referee process.

IJEPHSS is an online journal. Therefore, no written material will be sent to the author (s). Manuscripts can be downloaded to personal computers in pdf format via our website or Dergipark if needed.

For the manuscripts uploaded to IJEPHSS for publication, a "copyright agreement" is not required. The manuscripts uploaded to the system for publication are considered to have been handed over to the journal. The author (s) shall be deemed to have accepted and confirmed the fact that they are included in the journal system and are committed to comply with the publication acceptance requirements of the journal.

The author (s) should check the copyright and usage permissions of the sources and materials (pictures, photographs, figures, tables, etc.) used in their studies. If you have questions about copyrights and permits, please consult our executive editor before sending the final version of your manuscript. IJEPHSS assumes no responsibility for any copyright infringement. The author (s) accept the responsibility in this regard when they upload and / or send the manuscripts to the system.

IJEPHSS acts in accordance with the Law and Provisions on Intellectual and Artistic Works numbered "5846" in the framework of Turkish Republic rules of law. About the author(s) who do not fulfill the requirements of this law, IJEPHSS has the right to unilaterally protect its legal rights. Although IJEPHSS pays attention to acting in accordance with the scientific ethics rules, the author or authors are unilaterally responsible for issues such as quotations, plagiarism, etc. in studies submitted for publication. In this regard, no institution, person or other competent body can impose sanctions on IJEPHSS. IJEPHSS administrator editors and / or field editors control the plagiarism rates through iThenticate software. Accordingly, works exceeding the rate of 20% are rejected without being sent to the referees. The author (s) sending manuscripts for publication accept and agree that they will comply with the policies of the journal. The terms and conditions of the IJEPHSS editorial policy are the same for each author. These rules and conditions cannot be changed for anyone.

KÜNYE / MASTHEAD

YAYIMCI İMTİYAZ SAHİBİ / SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / PUBLISHER

Doç. Dr. Onur OĞUZ (Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey)

YÖNETİCİ EDITÖR / CHIEF-IN-EDITORS:

Doç. Dr. Halil İbrahim Aydın (Assoc. Prof.)
(Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey)

Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) (Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey)

ÖZEL SAYI EDITÖRLERİ / GUEST EDITORS FOR SPECIAL ISSUE

Prof. Dr. Mehmet Dikkaya (Kırıkkale Üniversitesi / Kırıkkale University, Turkey)

Dr. Özgür Kanbir (Giresun Üniversitesi / Giresun University, Turkey)

ALAN EDITÖRLERİ / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Magdalena Ziolo (University of Szczecin, Poland / Polonya)

Doç. Dr. Ahmet İlyas (Assoc. Prof.) (Harran Üniversitesi, Türkiye / Harran University, Turkey)

Doç. Dr. Merve Tuncay (Assoc. Prof.) (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye / Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turkey)

Doç. Dr. Mücahit Çayın (Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey)

Doç. Dr. Ömer Yalçınkaya (Assoc. Prof.) (Atatürk Üniversitesi, Türkiye / Atatürk University, Turkey)

Dr. Arash Fahim (Florida State University, USA / ABD)

Dr. Berivan Can Emmez (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye / Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Turkey)

Dr. Gözde Mert (Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye / Nişantaşı University, Turkey)

Dr. Mehtap Nasıroğlu Aydın (Batman Üniversitesi, Türkiye / Batman University, Turkey)

Dr. Mustafa Avcı (Athabasca University, Canada)

Dr. Selen Tekalp (Dicle Üniversitesi, Türkiye / Dicle University, Turkey)

DİL EDITÖRÜ / LANGUAGE EDITOR

Dr. Berivan Can Emmez

Dr. Emrah Işık

İNDEKS SORUMLUSU / INDEX RESPONSIBLE

Suat Gök

HUKUK DANIŞMANI / LEGAL ADVISER

Dr. Sadullah Özel

WEB EDITÖRÜ / WEB EDITOR

Dr. Aytaç Uğur Yerden

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Arş. Gör. Şafak Özserağ (Res. Asst.)

YAYIN ARALIĞI / PUBLICATION FREQUENCY

Üç Aylık / Quarterly

YAYIN TARİHLERİ / PUBLICATION DATES

15 Ocak / January

15 Nisan / April

15 Temmuz / July

15 Ekim / October

Özel Sayı Yayın Tarihi (Special Issue Publication Date): 31.12.2022

YAZIM DİLİ / LANGUAGE

İngilizce ve Türkçe / English and Turkish

ÇALIŞMA ALANLARI / DISCIPLINES

İktisat, İşletme, Finans, Maliye, Ekonometri, Edebiyat, Sosyoloji, Tarih /

Economics, Administration, Finance, Public Finance, Econometrics, Literature, Sociology, History

İLETİŞİM / CONTACT

editor@ijephss.com

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Gerald Friedman	University of Massachusetts at Amherst	A.B.D. / USA
Prof. Dr. Wei Min	Chinese Academy of Social Sciences (CASS) IWAAS	Çin / China
Prof. Dr. Isabel Novo Corti	University of Coruna	İspanya / Spain
Prof. Dr. Ana-Gabriela Babucea	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Avtandil Silagadze	Tbilisi State University	Gürcistan / Georgia
Prof. Dr. Arshi Khan	Aligarh Muslim University	Hindistan / India
Prof. Dr. Jean Vasile Andrei	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Prof. Dr. Kosta Sotiroski	Prilep, University “St Kliment Ohridski”	Makedonya / Macedonia
Prof. Dr. Diana Mihaela Pociovalișteanu	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Marian Zaharia	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Doç. Dr. Aniela Balacescu	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Doç. Dr. Christian Ruggiero	Sapienza University of Rome	İtalya / Italy
Doç. Dr. Daria Vystavkina	Odessa I.I. Mechnikov National University	Ukrayna / Ukraine
Doç. Dr. Magdalena Ziolo	University of Szczecin	Polonya / Poland
Doç. Dr. Manuel Vicente Nieto Mengotti	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Doç. Dr. Nazenin Huseynova	Devlet İdare Akademisi	Azerbaycan / Azerbaijan
Dr. Anukrati Sharma	University of Kota	Hindistan / India
Dr. Carmen Gago-Cortés	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Dr. Salomeh Tabari	Sheffield Hallam University	İngiltere / England
Dr. Marzieh Khakifirooz	Tecnologico de Monterrey	Meksika / Mexico

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Gürbüz	Bingl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ayen Altun Ada	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Kerem Karabulut	Atatürk Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nadir Erođlu	Marmara Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Okyay Uçan	Niđe Omer Halisdemir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Zerrin Toprak	Dokuz Eylül Üniversitesi	Türkiye
Doç Dr. Aysel Gündođdu	Bağımsız Araştırmacı / Independent Researcher	Türkiye
Doç Dr. Deniz zyakışır	Kafkas Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. İbrahim Çtc	Bağımsız Araştırmacı / Independent Researcher	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Vahit Eren	Kilis Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Necmettin Çelik	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Őeref Bozoklu	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Türker ŐimŐek	Tokat Gaziosmanpařa Üniversitesi	Türkiye
Dr. Arzu Ekinci Demirelli	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Can Ozan Tuncer	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Dr. Gökçe Manavgat	Toros Üniversitesi	Türkiye
Dr. Giorgi Benashvili	Caucasus University	Gürcistan
Dr. Gller Őahin	Bağımsız Araştırmacı	Türkiye
Dr. Loredana Ciurlau	"Constantin BrncuŐi" University of Targu Jiu	Romanya
Dr. Raluca Iorgulescu	Romanian Academy	Romanya
Dr. Seval zbalcı	Bağımsız Araştırmacı	Türkiye
Dr. Marwa Ben Ghoul	Bağımsız Araştırmacı	Belçika
Filip Fidanoski	School of Economics, UNSW Business School, University of New South Wales, Sydney	Avustralya

İNDEKSLER INDEXING LIST

KATALOGLAR

CATALOGUES

ULUSLARARASI KATALOGLAR / INTERNATIONAL CATALOGUES

- California Institute of Technology Caltech Library
- Carolina University George M. Manuel Library
- Northern Lakes College Library
- Stanford University Library
- SSRN
- Publons
- The Dar Al Kutub Sector, Department of Culture and Tourism – Abu Dhabi
- Universidad del Sagrado Corazon
- Universidad del Quindo Biblioteca Crai Euclides Jaramillo Arango
- World Catalogue of Scientific Sciences
- Wyzsza Szkola Bankowa W Toruniu

ULUSAL KATALOGLAR / NATIONAL CATALOGUES

- Ankara Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Celal Bayar Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Cumhurbaşkanlığı Millet kütüphanesi
- Dokuz Eylül Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Giresun Üniversitesi
- İstanbul Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- İstanbul Medeniyet Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- İstinye Üniversitesi
- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Karabük Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Karatekin Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Maltepe Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Piri Keşif Aracı Akademik Arama Katalogu
- Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Süleyman Demirel Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- TO-KAT Ulusal Toplu Katalog
- Trakya Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- Üsküdar Üniversitesi Kütüphane Katalogu
- TDV İslam Araştırmaları Merkezi - İSAM
- TOBB—ETÜ Kütüphane Katalogu
- Türkiye Kaynakçası

EDİTÖRDEN...

Kıymetli Bilim İnsanları,

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences – IJEPHSS, Nisan 2018’de ilk sayısını çıkararak yayın sürecine başlamıştır. **IJEPHSS** açık erişimli, hakemli, Türkçe ve İngilizce dillerinde yılda dört sayı olarak (Ocak-Nisan-Temmuz-Ekim) elektronik ortamda yayımlanan bilimsel bir dergidir.

Dergimiz ilk yayımlandığı tarihten itibaren yoğun bir ilgiyle karşılaşmıştır. Geride kalan 19 sayı itibariyle toplam 80 araştırma makalesi ve bir kitap değerlendirme notu, akademik çevrenin ilgisine sunulmuştur. Bu çalışmaların 28’i ekonomi, 23’ü işletme ve finans, 15’i siyaset bilimi ve 14’ü edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe gibi farklı alanlardadır. 2022 yılının sonunda dergimiz doğu blokunun yıkılışının 30. yılı nedeniyle özel bir sayı yayımlamıştır. Bu sayıda konu ile ilgili 6 yeni bilimsel çalışmaya yer verilmiştir.

IJEPHSS aracılığıyla bugüne kadar 115 bilim insanı akademik yazına katkı sunmuştur. Bu yazarların %47’si kadın akademisyenlerdir. Dergimizde yayımlanmış İngilizce dilindeki makalelerin oranı %19’dur. Bu süreçte Türkiye kökenli akademisyenlerin yabancı dildeki çalışmalarının yanı sıra İzlanda, Litvanya, Tayvan ve Güney Afrika Cumhuriyeti’nden de bilim insanları dergimize makaleleriyle katkı sunmuşlardır. Türkiye genelinde ise 34 şehir ve 44 farklı üniversiteden akademisyen çalışmalarını dergimizde yayımlamışlardır.

Dergimizde yayımlanmış olan makalelerin tespit edilebilen toplam atıf sayısı 247’dir. Buna göre dergimizin h indeksi 7 ve i10 indeksi ise 5’dir.

IJEPHSS, ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda bilimsel endekste, kütüphane kataloğunda ve kurum veri tabanında taranmaktadır. Taranılan endeks sayısının artırılması ve böylece dergimizin görünürlüğü ile atıf düzeyinin yükseltilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir.

Yeni sayımızda yer alan çalışmaların bilim dünyasına katkı sunmasını dileriz.

Yönetici Editörler

Doç. Dr. Halil İbrahim Aydın – Doç. Dr. Onur Oğuz

GEÇİŞ DÖNEMİNİN OTUZ YILI ÜZERİNE

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Bolşevik Devrimi ile dünya arenasında arzı endam eden ve yaklaşık 70 yıl fiilen varlığını sürdüren Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması, dünya ekonomi politikasında geçen yüzyılın en önemli değişim ve dönüşüm hikayelerinden birisi olmuştur. Halen, politik ve ekonomik sonuçları devam eden bu dağılma süreci, hem 1991'de bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetlerinin yaşadığı sonuçlar hem de Türkiye'nin yakın çevresinde meydana gelen olaylar bağlamında aradan geçen otuz yılda Avrasya bölgesinde etkili olmaya devam etmektedir.

Günümüzde 15 bağımsız cumhuriyete evrilen Sovyetler Birliği'nin mirası, Moskova tarafından kontrol edilen merkezi planlı bir ekonominin piyasa ekonomisine dönüşüm sürecini içerdiği kadar, bireyi merkez alan demokratik hukuk devletine geçiş sorunlarını da içermektedir. Bu bağlamda hem ekonomik hem politik yönü bulunan geçiş olgusunun her iki kısmı ile ilgili de sorunların devam ediyor olması Avrasya meselelerine daha uzun yıllar boyunca dikkat çekileceğini göstermektedir.

Geçiş ekonomilerinde, makroekonomik istikrar ve ekonomik büyüme sorunları, ekonomileri yeterince çeşitlenmemiş bir görünüme sahip olması yönüyle bölgesel bağlamda özel bir öneme sahip olmuştur. Zira Sovyet ekonomisinden miras kalan yapısal problemlerden ve kurumsal ekonomik reformların yavaş ilerlemesinin bir sonucu olarak, bu ülkeler 1990'larda uzun ve derin bir üretim düşüşü yaşamıştır. Milenyumla birlikte büyüme açısından toparlanma yaşanmasına rağmen iç ve dış ekonomik şoklara karşı savunmasız olmaya devam etmişlerdir. Covid-19 sonrası küresel ekonomik eğilimlerin sınırlı biçimde öngörülebilirliği ve Ukrayna'daki savaşın bölgesel felakete yol açan sonuçları göz önüne alındığında, bu kırılganlığın önümüzdeki yıllarda da devam etmesi muhtemeldir. Özellikle Batı bloğunun bu süreçte Rusya'nın saldırgan politikasına karşı uyguladığı yaptırımlar, başta Rusya'ya olan etkileri ve onun hinterlandında yaratması muhtemel serpintileri ile son otuz yılın ekonomik entegrasyon sürecini yavaşlatma riski barındırmaktadır.

Geçiş ekonomileri içinde özellikle Ermenistan, Gürcistan, Kırgızistan gibi zayıf ve küçük ekonomiler 1991'in sonlarında bağımsızlıklarını kazandıktan sonra makroekonomik istikrarsızlık ve büyüme türbülansı dönemleri yaşamışlardır. Bölge ekonomilerini etkileyen beş büyük kriz dalgası ortaya çıkmıştır: 1991–1994, 1998–1999, 2008–2009, 2014–2015 ve 2020–2022. Kriz olgusunun ortaya çıkmasına neden olan faktörler arasında hem küresel/bölgesel şoklar hem de çeşitli düzeylerde önlem alma yetisini yitirmiş iç ekonomik politikalar olmuştur. Sancılı geçen bağımsızlığın ilk yıllarında (1991-1994) yaşanan içsel felaketin dışında diğer dört dalgalanma döneminde dışsal karakter yoğun olarak gözlemlenmektedir.

Bunların ilki 1997-1998 yıllarında ortaya çıkan Güney ve Doğu Asya mali kriz kaynaklı, ikincisi 2007-2009 döneminde etkisi derinleşen küresel finansal krizin etkilene maruz kalma, üçüncüsü 2014-2015 küresel emtia fiyatlarında meydana gelen düşüşün etkileri ve 2020-2022 Covid-19 salgınının negatif sonuçlarından oluşmaktadır. İkinci grup krizlerde ise yavaş ilerleyen ve tutarsız bir gelişim gösteren ekonomik ve kurumsal reformlar kaynaklı olmuştur. Para ve maliye politikalarında görülen istikrarsızlık, iş ve yatırım ortamını kötüleştiren unsurlar, iç siyasi krizler ve silahlı çatışmalar gibi faktörler de dalgalanma unsurları olarak kaydedilebilir.

Böylesi iç ve dış kaynaklı etkileşimin yaşanmasına neden olan çok sayıda krizin doğal bir sonucu olarak makroekonomik göstergeler tatmin edici olmaktan uzak kalmıştır. 2001'den 2013'e kadar, kişi başına düşen GSYİH'deki hızlı büyüme, bölgenin gelişmiş ülkelerle kısmen yakınlaşmasına yardımcı olmuştur. Buna rağmen 2014-2015 krizi ile bu süreç yavaşlamaya başlamış hatta tersine yönelmeye başlamıştır. Kişi başına en yüksek GSYİH seviyelerine sahip dört ülke Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya ve Azerbaycan için kısmi bir yakınsamadan söz edilebilirken diğer ülkelerin çoğu için manzara fazla parlak görünmemektedir.

Örneğin Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan büyüme performansını sürdürme konusunda çok düşük düzeyde ilerleme göstermiştir. Öte yandan, kişi başına düşen GSYİH düzeyi düşük olan ve doğal kaynak rantından yararlanmayan üç küçük ülke olarak Ermenistan, Gürcistan ve Moldova dönem boyunca kademeli bir yakınsamayı sürdürebilmiştir.

Doğal kaynak rantının varlığı, ekonomik büyüme ve diğer makro göstergelerdeki oynaklığını açıklıyor gibi görünmektedir. Özellikle petrol ve doğal gaz sektörlerinde, küresel talebin artması sonucu ortaya çıkan beklenmedik kazançlara bağımlı ülkelerin, orta ve uzun vadede küresel karbonsuzlaştırma planlarının hayata geçmesi ve bunun hidrokarbon fiyatları üzerindeki olası sonuçları dikkate alındığında ciddi bir türbülansa girmeleri muhtemel görünmektedir.

Diğer makroekonomik göstergeler, Sovyet sonrası dönemde makroekonomik istikrarda ılımlı bir ilerlemeye işaret etmektedir. Yakın zamanlara kadar çift haneli enflasyonun sıradan kabul edildiği bölge ülkelerinin çoğunda Ukrayna savaşı sonrası fiyat istikrarsızlığı riski gündemde kalma devam edecek görünmektedir. Ekonomik ve parasal istikrarsızlığın göstergelerinden birisi olarak yerli paraların aşırı değer kaybı da bölgesel manzaranın istikrarsızlığını yansıtmaktadır. Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya, Tacikistan ve Ukrayna milli paraları en fazla değer kaybedenler arasında bulunmaktadır. Bu istikrarsızlığın ekonominin dolari-zasyonuna neden olması, güçlü ulusal ekonomiler inşa edebilmek için alınması gereken daha uzun bir yol olduğunu göstermektedir.

Politik geçiş süreci, piyasa ekonomisine geçiş süreci ile hem paralellik arz etmekte hem de benzer sorunların varlığına işaret etmektedir. Sovyet döneminde de titizlikle uygulanan kanun devleti aşaması büyük ölçüde tamamlanmış görünmekte buna rağmen hukuk devletinin inşasının tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Demokratik seçimlerin yapılması ve siyasi partilerin varlığı demokratik bir yönetim biçiminin varlığına dair yeterli kanıt sunmamaktadır. Bugün pek çok geçiş ekonomisinde yönetimi ele geçirmiş ve patrimonyal bürokratik bir siyasi yapı teşekkül etmiş siyasi iktidarların değişeceğine dair güçlü kanaatler bulunmamaktadır. Bu bağlamda sultanlık ile demokrasi arasında bir yerlerde var olan “hibrid rejim”, tanımı pek çok ülke için geçerli görünmektedir.

Geçiş ekonomilerindeki toplumsal yapının ve zihniyetin dönüşümü ise birkaç nesil alabilecek çok daha uzun süreli bir sosyolojik olgudur. Bürokrasiden iş hayatına ve oradan bireysel alana kadar karşılıklı bir etkileşimle sirayet eden zihniyet yapısı, yetmiş yıldan fazla süren otoriter yönetimlerin kalıntısıdır. Bu tortuların yarattığı yolsuzlukların, kayıt dışılığın, antidemokratik uygulamaların olağan hale geldiği bir kozmetik demokrasi görünümü, ekonomik gelişmeyi de olabildiğince sınırlandırmaktadır.

Orta ve Doğu Avrupa’da 1980’lerden itibaren başlayan geçiş sürecini müteakiben Sovyet coğrafyasını oluşturan 15 cumhuriyetin de bağımsızlığa kavuşması ile dünyanın gözüne yöneldiği Avrasya’da yaşanan bu sosyo-ekonomik dönüşüm 1990’lardan beri akademik bir ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Bu özel sayı, 1991 yılında bağımsız olmuş ve 2021 itibarıyla otuzuncu bağımsızlık yılını idrak etmiş olan geçiş ekonomilerinin uzun soluklu mücadelesinin ekonomi politikleri etrafında yoğunlaşmış makalelerden oluşmaktadır. Daha ileri çalışmalara öncülük etmesi temennisiyle geçiş döneminin otuzuncu yılına atfettiğimiz özel sayının okuyucularına yararlı olmasını dileriz.

Mehmet Dikkaya-Özgür Kanbir
Misafir Editörler

ÖZBEKİSTAN'IN DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE MAKRO EKONOMİK VE FİNANSAL GELİŞMELER

Onur DEMİRCİ¹

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 06.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 19.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Demirci, O. (2022). Özbekistan'ın dönüşüm sürecinde makro ekonomik ve finansal gelişmeler, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 1-15

Özet

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, merkezi planlı ekonomik sistemin yerine serbest piyasa ekonomisini ikame etme kararı almıştır. Bu karar, günümüze kadar gelen yaklaşık 30 yıllık süreçte sancılı bir dönüşümün ilk adımı olmuştur. Dönüşüm sürecinde özelleştirmeler, finansal liberalizasyon, yapısal reformlar ve rekabet ortamının yaratılması gibi uygulamalar uzun vadeli politikaları gerekli kılmaktadır. Ancak Sovyet mirasını da içine alan başlangıç koşullarının zorluğu, siyasal yapı ve demokratikleşme gibi unsurlar bu sürecin uzamasında etkili olabilmektedir. Bu çalışma, Özbekistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini makro ekonomik ve finansal gelişmeler ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda dönüşüm süreci üç ayrı dönemde ele alınmıştır. Milenyuma kadar geçen ilk dönemde ve 2008 küresel krizi de içine alan ikinci dönemde, dönüşümde istenilen başarıya ulaşılamamıştır. Halen devam eden dönüşüm sürecindeki üçüncü dönem ise sürecin ve reformların hız kazandığı, uluslararası kuruluşlarla iş birliğinin arttığı, makro ekonomik göstergelerin nispeten iyileştiği, finansal sistemin liberalizasyonu için harekete geçildiği ve somut çıktıların elde edildiği bir dönemi işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Ekonomisi, Özbekistan, Finansal Sistem, Piyasa Ekonomisi, Büyüme.

Jel Kodu: E50, G20, P20

MACRO-ECONOMIC AND FINANCIAL DEVELOPMENTS IN UZBEKISTAN'S TRANSFORMATION PROCESS

Abstract

Declaring its independence after the collapse of the USSR, Uzbekistan decided to replace the centrally planned economic system with a market economy. This decision was the first step in a painful transformation in the nearly 30 years to date. During the transformation process, practices such as privatisations, financial liberalisation, structural reforms and competition development make long-term policies necessary. However, factors such as the difficulty of the initial conditions including the Soviet legacy, the political structure and democratization can be effective in prolonging this process. This study aims to examine Uzbekistan's transition to a free market economy in light of macro economic and financial developments. The process of transformation for this purpose has been discussed in three separate periods. In the first period up to the millennium and in the second period, which included the 2008 global crisis, the desired success in the transformation could not be achieved. The third period in the ongoing transformation process marks a time when the process and reforms have accelerated, cooperation with international institutions has increased, macro-economic indicators have improved relatively, action has been taken to liberalise the financial system and concrete output has been achieved.

Keywords: Transition Economy, Uzbekistan, Financial System, Market Economy, Growth.

Jel Codes: E50, G20, P20

---

¹ Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, onurdemirci@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4989-3829.

1. Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin 1991 yılında dağılmasını takiben bu birliğe bağlı ülkelerin çoğu, merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı olarak pazar ekonomisinin koşullarını işletmeyi amaçlamıştır. Bu ülkelerden biride tarihi İpek Yolu'nda yer alan Taşkent, Semerkant ve Buhara gibi şehirleriyle hem İslam Medeniyetinin hem Merkezi Asya'nın kilit ülkelerinden biri olarak öne çıkan ve "Orta Asya'nın incisi" olarak tabir edilen Özbekistan Cumhuriyeti'dir. Merkez Asya ülkeleri içinde en kalabalık nüfusa sahip olan ülke, yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla birlikte kadim tarihini günümüze taşıyan bir turizm potansiyelini de barındırmaktadır.

Batısında Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti yer alan Özbekistan herhangi bir denize (Hazar Denizi hariç) ya da okyanusa ulaşabilmek için en az iki kara parçası geçmek zorunda olan yani etrafi çifte kara ile çevrili iki ülkeden birisidir². Hazar denizine de kıyısı olmayan ülke için bu durum dezavantaj olmakla birlikte Orta Asya'nın merkezinde yer alması geçiş ülkesi olma konumunu güçlendirmiştir. Uluslararası sisteme eklenme çabasında olan Özbekistan için başkent Taşkent, Merkezi Asya'nın kapısı konumundadır ve bu konum Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası (The World Bank-WB), Uluslararası Para Fonu (International Monetary Found -IMF) ve Avrupa Kalkınma Bankası (European Bank for Reconstruction and Development-EBRD) gibi pek çok uluslararası kuruluşun bu şehirde temsilcilik açmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca zengin yer altı kaynakları ve yine Sovyetlerden miras kalan dünya pamuk üretimindeki payına ek olarak tarihi konumu, dünya siyasetine ve ekonomisine entegre olmasına ve yabancı sermayenin bölgedeki ilgisini canlı tutmaya yardımcı olmaktadır (Kerimov, 1997: 203).

Özbekistan için pazar ekonomisine geçiş kararı, SSCB'den miras kalan bürokratik oligarşinin de etkisiyle günümüze kadar uzanan zor bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Başkanlık sistemi ile yönetilen Özbekistan'da, bağımsızlıktan bugüne varan yaklaşık 30 yıllık süreçte sadece iki devlet başkanı görev almıştır. Son görev değişiminden bu yana finansal liberalizasyon yönünde pek çok adım atılmış, 2017'de dalgalı kur sistemine geçilmiş ve yerli para birimi Som devalüe edilerek döviz piyasasının serbestleştirilmesi yönünde çeşitli kararlar alınmıştır. Küçük ve orta boy işletmeler için reformları hayata geçiren yeni hükümet, yabancı yatırım için de uygun zemin yaratmaya çalışarak ekonomi alanında köklü değişimlere yeşil ışık yakmıştır (Çalışkan, B., 2019).

Piyasa ekonomisinin en kritik mekanizmalarından olan finansal sistemin gelişimine bakıldığında ise makro ekonominin dönüşümünde yaşanan sorunların benzerleri ile karşılaşmaktadır. Finansal sistemin en baskın kurumu olarak bankacılık sistemi öne çıkmaktadır. Ülkede Kasım 2022 itibarıyla devlet mülkiyetinde 12 ve özel sermayeli 21 olmak üzere toplam 33 banka faaliyet göstermektedir. Bankacılık sektörünün toplam varlıkları 47,9 milyar dolar iken toplam sermayesi 6,9 milyar dolar civarındadır (The Central Bank Republic of Uzbekistan -CBU). Özbekistan her ne kadar konvansiyonel banka sayısı bakımından diğer Merkezi Asya ülkelerinin önünde olsa da bu mukayese ülkenin mali derinliği ve erişimi gibi temel göstergeleri ile birlikte değerlendirildiğinde, ülkede finansal gelişimin yetersiz olduğu gerçeğini örtmemektedir.

Bu çalışmada Özbekistan'ın bağımsızlığı ile birlikte geçirdiği makro ekonomik ve finansal dönüşüm ile bu dönüşümün sancuları ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle SSCB döneminden kalan ekonomik ve siyasi miras ile bağımsızlığın hemen sonrasındaki başlangıç koşulları ele alınarak genel makro ekonomik göstergeler ve potansiyele sahip sektörler değerlendirilecektir. Ardından serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin başarısı/başarısızlığı ekonomik büyüme temelinde incelenecektir.

² Diğer ülke Liechtenstein'dir.

2. Dönüşümde Başlangıç Koşulları ve İlk Yılların Görünümü

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı alan ülkelerin karşı karşıya geldikleri ilk sorunlar Sovyetlerden kalan sosyo-ekonomik miras, mevcut makro ekonomik durum ve başlangıç koşulları olarak sıralanabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alan ülkeler üzerinde, hem siyasi hem sosyo-ekonomik anlamda kurmuş olduğu başat yapı, ülkeleri tek yönlü ve birbirlerine bağımlı bir ekonomik yapıya devşirmiştir. Birliğin dağılmasını takiben bağımsızlığını ilan eden ülkeler için bozulan ticaret ağları, alt yapı eksiklikleri, para politikası sorunları, döviz kıtlığı ve enflasyonist ortamın doğurduğu ekonomik sıkıntılar başlangıç koşullarını oldukça kötüleştirmiştir. SSCB'nin mirası olarak da nitelenebilecek başlangıç koşulları genellikle ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde itici güçlerini zayıflatan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu koşullar literatürde sıklıkla makro ekonomik göstergeler üzerinden incelenmekle birlikte “sosyalist rejim altında geçen sürenin uzunluğu” gibi değerlendirmelerle de çeşitlendirilmekte ve politik iktisat bakış açısıyla yorumlanmaktadır. Nitekim eski Sovyet ülkelerinin Asya ayağındakiler başlangıç koşullarına sahip olmanın uzağındaydılar.

Özbekistan ve seçilmiş ülke ortalamalarına ait başlangıç koşullarının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde ülkenin kişi başı milli gelirinin geçiş ekonomileri ortalamasının hayli altında olduğu görülmektedir. Bu noktada Özbekistan, Tacikistan'ın ardından 2577 dolar ile en düşük kişi başı milli gelire sahip ülke konumundadır. SSCB tarım politikaları, tarımın GSYH içerisindeki payının yüksek olmasını sağlamakla birlikte ilgili ülkelerde tek yönlü ve birbirlerine bağımlı bir tarımsal yapı ortaya çıkartmıştır. Örneğin Özbekistan pamuk üretiminde uzmanlaştırılırken bölgede üretilen pamuğun çok düşük bir kısmı ancak Özbek sınırlarında işlenebiliyordu. Bu bağlamda uzmanlaştırıldığı tarımsal üretimde sanayi altyapısı ve üretim bilgisi oldukça düşüktü. Başlangıç koşulları bağlamında değerlendirildiğinde, SSCB'nin dağılmasının ardından, ticaret ağlarının ve tarımdan sanayiye aktarım mekanizmalarının çökmesi Özbekistan'ı büyük ölçüde etkileyen faktörlerden biri olmuştur.

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Geçiş Ekonomisi Başlangıç Koşulları (1988-1991)

	Özbekistan	Tüm Geçiş Ekonomileri Ortalaması	BDT Ortalaması
SAGP'a göre kişi başı GSYH (\$) (1989)	2577	4660	-
Tarımın payı %GSYH(1989)	31	19	-
Sanayinin payı % GSYH (1989)	33	-	-
Doğal kaynak zenginliği	Orta	-	-
Komünist rejim altında geçen yıl	75	58	-
Geçiş öncesi Dış Borç/GSYH	0,0	13,3	-
Geçiş öncesi Ortaöğretime kayıt (Okul çağındaki nüfusa oranı)	0,98	0,88	-
Sanayi Üretimi (Ölçüt birimi =100) (1989)	35	-	106
Emek Verimliliği (Rusya =100) (1988)	62,5	-	93,3
Ortalama Aylık Ücret (\$) (1988)	75,64	-	93,7
Birim Emek Maliyeti (Ölçüt birimi =100) (1988)	107	-	91,1

Kaynak: World Bank Development Indicator; de Melo, Denizer, Gelb & Tenev (1997), World Bank Policy Research Working Paper No. 1866,s.5; Fischer, S. & Sahay, R.(2000), Working Paper 7664, s.36-37; Wolf,H.(2003), s.6-9.

Orta ve Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomileri ile SSCB arasındaki ekonomik performans, Polonya ekonomik reform programının başlamasından bu yana geçen ilk on yılda büyük farklılıklar göstermiştir. Bu noktada en iyi performans sergileyen ülkeler, geçiş reformlarını tutarlı biçimde gerçekleştiren ülkeler olmuştur. Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinin Avrupa pazarlarına olan yakınlıkları geçiş süreçlerini görece kolaylaştırmıştır. Ancak ilk on yıllık performans baz alındığında nispeten az sayıda reform gerçekleştiren Özbekistan'da üretimde keskin bir düşüş yaşamamıştır (Fischer ve Sahay, 2000:3). Aksine Sovyetler Birliği dağıldığında bölgede kişi başına en düşük gelirlerden birine sahip, tek

hammaddeye dayalı, zayıf sanayi ve sosyal alt yapıya sahip ülkelerden olan Özbekistan, bağımsızlık sonrası sanayi üretimini arttıran tek ülke olmuştur (Kasymova, 2014: 108). Ancak ülkenin bağımsızlığın hemen öncesindeki mevcut sanayi üretimi ortalamaların oldukça gerisindedir. Tablo 1’de BDT ülke ortalamalarına kıyasla endüstriyel çıktının yaklaşık üç kat; emek verimliliğinin yaklaşık 1,5 kat daha düşük olduğu görülmektedir. İlgili veriye paralel olarak aylık ortalama ücretlerin düşüklüğüne rağmen birim emek maliyetlerinin de yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 1’de verilen başlangıç koşullarına ait göstergeler dışında farklı ekonomik veriler de başlangıç koşulları arasında gösterilebilmektedir. Örneğin EBRD ‘nin 1999 yılında geçiş ekonomilerine yönelik hazırladığı raporda ilgili göstergelere ek olarak geçiş öncesi büyüme, kentsel nüfus, Avrupa Birliği (AB) başkentine yakınlık, tarım, sanayi ve hizmetler sektöründeki istihdamın payı, baskılanmış enflasyon, döviz kuru, özel sektörün GSYH içindeki payı da yer almaktadır. Yine EBRD tarafından hazırlanan bir endeks ve sıralamada başlangıç koşulları bakımından Özbekistan’ın, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile bir kıyaslaması yer almaktadır. EBRD başlangıç koşulları endeksinde Özbekistan -2,8 ile BDT ortalamasının (-1, 1) bir hayli gerisinde yer alırken en kötü başlangıç koşulları sıralamasında da tüm ülkeler arasında 12. sıradadır (Wolf, 2003: s.9).

Ülkenin yer altı ve yer üstü kaynak zenginliği, dönüşümün yüksek maliyetini finanse etme hususunda yararlanılabilecek başlıca unsurlardan biridir. Bu kaynakların katma değerli ürünlere dönüştürülmesi uzun zaman, yüksek sermaye birikimi ve know how gerektireceğinden bu kaynakların ilk olarak hammadde ticareti ile bir gelir kaynağına dönüştürülmesi düşünülebilir. Ancak bu noktada da gerekli donatıma ve teknolojik imkanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut tabloda ilgili kaynakları etkin biçimde kullanmaktan yoksun olan Özbekistan’ın, ekonomik dönüşümü bu yolla finanse etmesi ise zor olmuştur. Nitekim altın, gümüş, bakır, kurşun, çinko, tungsten, molibden, petrol, doğal gaz, kömür ve uranyum gibi yeraltı kaynak çeşitliliğine rağmen iklimi elverişli olduğu için Sovyetler Birliğinde pamuk üretiminde uzmanlaştırılan Özbekistan ekonomisinin büyük bir bölümü, bağımsızlığa kadar sadece bu ürün özelinde şekillenmiştir.

“İş Bölümüne Bölgesel Yaklaşım” olarak da adlandırılan Sovyet uygulamaları ile birliğe bağlı ülkeler farklı alanlarda uzmanlaştırılmıştır. Ülke topraklarının önemli bir bölümünün oldukça kurak olmasına bakılmaksızın özellikle Aral Gölüne su taşıyan Seyhun ve Ceyhun gibi akarsu kaynaklarından yüksek maliyetlere katlanılarak sulama sistemleri kurulmuş ve ülkede pamuk ekim alanlarının genişletilmesi ile yarı çöl topraklar dahi pamuk tarımına açılmıştır. Aral Gölü’ne akan ana su kaynaklarının sulama amacıyla başka alanlara yönlendirilmesi, zamanında dünyanın en büyük dördüncü tatlı su kaynağı olarak değerlendirilen bu gölün, büyük oranda kurumasına ve kaybolmasına yol açan bir çevre felaketine dönüşmesine yol açmıştır (Somuncuoğlu, 2001:48).Sovyetler Birliği’nin pamukta kendi kendine yetebilmeyi amaçlayarak yürüttüğü politikalar neticesinde Özbekistan ekonomisi, sadece pamuk üretimi yapan ancak üretimini herhangi bir katma değere dönüştüremeyen bir ekonomik yapıya bürünmüştür. Nitekim 1990 yılında Özbekistan’da üretilen pamuğun %95’inden fazlası birliğin diğer ülkelerinde işlenmekteydi (Somuncuoğlu, 2001:48). Bu durum Özbek ekonomisinde pamuğu üreten ama işleyemeyen verimsiz bir yapı doğurduğundan bağımsızlık sonrası piyasa ekonomisine geçiş sürecinin iyi değerlendirilememesinde etkili olmuştur.

Başlangıç koşulları içerisinde komünist rejimde geçen sürelerin de değerlendirmeye tabi tutulması, mevcut yapının ülkedeki ekonomik sistemde ne kadar kök saldığı ve daha da önemlisi ekonomik birimlerin zihniyetinde ne kadar yer tuttuğu hakkında fikir sahibi olunması bakımından önemlidir. Tablo 1’de Orta Asya ülkelerinin diğer geçiş ekonomilerine göre daha uzun süre komünist sistem altında yaşadığı görülmektedir. Bu durum gerek ekonomik bağımlılığı artırmış gerek Orta ve Doğu Avrupa Bloğunun AB Merkezine yakın oluşu; Orta Asya ve Kafkasya’nın ise daha çok Rus hinterlandında olması sebebiyle Orta Asya geçiş ekonomilerini daha zorlu bir dönüşüme sürüklemiştir.

Nitekim bu durum günümüzde Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya üzerindeki etkilerinin halen devam ediyor oluşunu da kısmen açıklayabilmektedir.

Geçiş sürecinin başlarında ülkelerin yeni reformlara uyum sağlaması konusunda 2 farklı strateji benimsenmiştir. Bunlardan ilki Polonya tarafından öncü olarak uygulanan “şok terapi” yöntemi olarak adlandırılmaktadır. Diğeri ise Macaristan öncülüde uygulanan “aşamalı geçiş” stratejisidir. Ancak şok terapinin negatif etkileri dolayısıyla aşamalı geçiş stratejileri daha fazla ön plana çıkmıştır. IMF (2000) tarafından kabul gören geçiş sürecinin ana bileşenleri de geçiş sürecinde aşamalı reformlara işaret etmektedir. IMF'in 4 kategoride sınıflandırmış olduğu reformlar kısa ve uzun vadede yapılması gerekenleri içermektedir. Sınıflandırmaya göre ilk olarak devletin fiyatlar üzerindeki kontrol gücünü terk etmesi ve fiyatların piyasada belirlenerek ticari engellerin kaldırılması gerekliliği ön plana koyulmaktadır. Nitekim piyasa ekonomisinin en belirgin özeliği de fiyatların piyasa mekanizmasına bırakılması gerçekliğidir. Fiyatların serbest bırakılmasıyla ortaya çıkacak enflasyonist baskının giderilmesi, para ve maliye politikasında disiplin ve ödemeler dengesinin sürdürülebilirliği ise geçiş ekonomileri için bir sonraki adım olacaktır. Geçiş sürecinin sonraki aşamalarında ise yapısal reformlar, büyük ölçekli özelleştirmeler ile yasal ve kurumsal reformlar uzun vadeye yayımlı biçimde gerçekleştirilecektir.

Fisher ve Gelb (1991) tarafından yapılan çalışmada sosyalist bir ekonomik sistemi serbest piyasa ekonomisine dönüştürmeyi amaç edinen ekonomilerde reform paketleri için bazı ana bileşenler tanımlanmıştır. Bu tanımlamada reformu şekillendiren başlangıç koşulları, reformun ana unsurları arasındaki tamamlayıcılıklar ve bir programın tutarlı olması için belirli reformların diğerlerinden önce gelmesi gerekliliğine işaret edilmiştir. Nitekim fiyat ve faiz gibi unsurlar üzerindeki kontroller ortadan kalkmadan finans piyasaları için kurumsal ve yasal reformlar gerçekleştirerek bu piyasalarda bir derinlik aramak mümkün olmayacaktır. Ancak Özbekistan dönüşümün ilk yıllarında reformist adımlarını oldukça yavaş atmasına rağmen Tablo 2.2'den de izlenebileceği nispeten daha düşük bir üretim kaybı yaşamıştır. Bağımsızlığı takiben başlayan üretimdeki kısmi düşüş 1996 yılına kadar devam etmiş ve takip eden yıllarda üretim artışı başlamıştır.

Tablo 2. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 1991-2000

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
GSYH (Sabit:2010) Milyar USD	24,6	24,5	21,8	20,2	20	20,3	21,3	22,3	23,2	24,1
GSYH (cari) Milyar USD	13,7	13	13,1	12,9	13,4	13,9	14,7	14,9	17,1	13,8
GSYH Büyüme (%)	-0,49	-11,2	-2,3	-5,19	-0,9	1,7	5,20	4,3	4,3	3,8
KB Milli Gelir (Bin \$)	1169	1014	968	900	876	874	902	926	955	979
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	-	43,9	7,22	20	23,9	15,9	18,7	20,6	16,8	24,9
İthalat (%GSYH)	-	-	-	-	-	-	30,1	22,9	18,4	19,4
İhracat (%GSYH)	-	-	-	-	-	-	27,1	22,6	18,2	24,7
Enflasyon, (GSYH Deflatörü, yıllık %)	90,7	712,1	1078,9	1238,6	370,9	81,6	66,1	38,9	44,1	47,3
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	-	59,7	1.032	1.247	1.801	2.390	2.929	3.372	5.310	4.947
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyon \$)	-	9	48	73	-24	90	167	140	121	74
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	1,9	2,9	4,9	7,3	7,8	10,7	10,9	13,3	13,3	12,06

Kaynak: The World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Tablo 1'de Özbekistan ekonomisinde dönüşümün ilk on yılına ait temel ekonomik göstergelere yer verilmektedir. 1 Eylül 1991 yılında ilan edilen bağımsızlığı takip eden ilk iki yılda Özbekistan, beklenilenin aksine serbest piyasa ekonomisine uyum sağlama konusunda yeterli adımları atmamıştır; bu hareketsizlikte başlangıç koşullarının etkisi de yadsınamaz. Baskılanmış enflasyon fiyat hareketliliği ile birlikte 1993 yılından itibaren 4 haneli rakamlara yükselmiş ve takip eden yılda %1238,6'ı görerek rekor kırmıştır. 1994 yılına kadar ekonomide belirgin bir aksiyon alamayan Özbekistan, bu tarihe kadar daha çok enflasyonun etkilerine yönelik fiyat kontrolleri ve devlet destekleri gibi uygulamalara yönelmiş ancak bu uygulamalar başarı getirmemiştir; başarısızlık, 1994 yılında hazırlanan reform paketine zemin hazırlamıştır. Ulusal para birimi olan Som'un bile ancak 28 Haziran 1994'te tedavüle girmesi ve bağımsız para politikaları için ilk adımın atılması (Dikkaya, 2009: 103) gecikilmiş bir sürecin ilk önemli uygulaması olmuştur. Bu tarihte yapılan diğer reformlarla birlikte kamusal harcamalara çeşitli sınırlar getirilmiş ve uluslararası kuruluşlarla (EBRD, WB vb.) iş birliğine yönelinmiştir (DEİK, 2012:5). Uygulamaya geçen politikalar bir sonraki yıl hızla etkisini göstererek 1996 yılında çift haneli rakamlara kadar düşüş gerçekleşmiştir.

1992 yılından 1995'e kadar enflasyonda aşırı yükseliş yaşanmasına rağmen işsizlik oranı artmış, milli gelir düşmüş ve ekonomi slumpflasyon sürecini yaşamıştır. Değişen Pazar koşullarına uyum sürecinin bu zorlukları benzer geçiş ülkelerinde de yaşanmakla birlikte etkilerin şiddeti noktasında farklılıklar görülmüştür. Bu bağlamda Özbekistan'daki üretim düşüşlerinin nispeten daha kısıtlı olduğunu söylenebilir. 2010 yılı sabit fiyatları ile hesaplanan GSYH'ye göre 1991 yılında 24,6 milyar dolar olan reel milli gelir, 1996 yılına kadar düşüş göstermiş ve ilgili yılda üretim artışlarıyla birlikte büyüme trendine girmiştir. Benzeri bir trend kişi başı milli gelirden de göze çarpmaktadır; bağımsızlık ile birlikte zaten düşük olan kişi başı milli gelir ancak 1996 yılından sonra artış göstermeye başlamış ve 2000 yılında 1000 \$'a yaklaşmıştır.

Ulusal tasarrufların milli gelire oranı 1992 yılında %43,9 gibi yüksek bir oranda iken takip eden yılda sadece %7,22'de kalması yeterli sermaye birikiminin olmaması yeni ekonomik sistemin finansmanı için dış borç kullanımını zorunlu hale getirmiştir. 1992 yılında yaklaşık 59 milyon dolar olan dış borç tutarı sadece bir yıl sonra, tasarruf oranlarının da düşüklüğü sebebiyle, 1 milyar doların üzerine çıkmış ve 6 yıl içinde yaklaşık 5 kat artış göstererek 3,5 milyar dolara yaklaşmıştır. Bu süreçte doğrudan yabancı yatırımda çekemeyen Özbekistan özelleştirmeler hususunda da istenilen başarıyı yakalayamamıştır.

Makro ekonomik verilere ek olarak ülkenin nüfus yapısı da gerek başlangıç koşulları bakımından gerek geçiş süreci döneminde önemli bir güç olarak kullanılabilir bir potansiyele sahiptir. Bu noktada Özbekistan için avantaj sayılabilecek bir unsur olarak nüfus yapısındaki homojen dağılım ön plana çıkmaktadır. SSCB'ye bağlı Orta Asya ülkelerinde nüfus yapısı genellikle, bilinçli bir biçimde, heterojen bir yapıya devşirildiğinden, bölge ülkeleri bağımsızlık sonrası gerek sınır problemleri gerek ülke içi ve dışı etnik sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. 1989 yılı itibarıyla Özbekistan nüfusu %71,4 Özbek, %8,3 Rus, %4,7 Kazak, %3,3 Tatar ve %8,2 diğer şeklinde bir dağılım sergilemekteydi (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 1995:112) bu dağılımın 2017 yılı için %83,3 Özbek, %4,8 Tacik, %2,5 Kazak, %2,3 Rus, %2,2 Karakalpak, %1,5 Tatar ve %4,4'ü de diğer şeklinde olduğu tahmin edilmektedir (Central Intelligence Agency [CIA], The World Factbook, 2022). Bağımsızlıktan sonra etnik nüfusun giderek azalması Özbekistan'daki nüfus dağılımını daha homojen bir yapıya kavuşturmuştur.

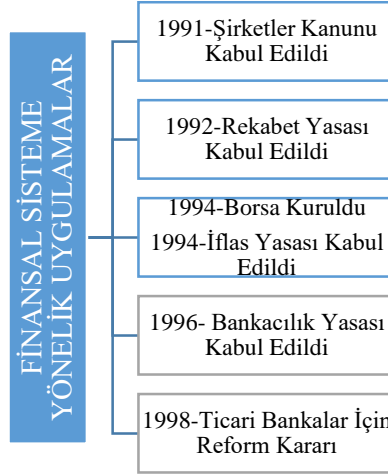
Tablo 3. Seçilmiş Göstergelere Göre EBRD Geçiş Endeksi: Özbekistan

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Fiyat Liberalizasyonu	2.0	2.0	3.0	3.0	3.0	2.7	2.0	2.0
Küçük Ölçekli Özelleştirmeler	1.0	2.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
Büyük ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	2.0	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7
Kurumsal Reformlar	1.0	1.0	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Rekabet Politikası	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Bankacılık Reformları	1.0	1.0	1.0	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7

Kaynak: EBRD Transition Report 2000, s.228-229; *Merkezi planlı ekonomide değişiklik olmaması durumu "1", serbest piyasa ekonomisine uygun reformlar ise "4" ile gösterilmiştir.

Geçiş ekonomilerinin serbest piyasa uygulamalarını her yıl yayınladığı düzenli raporlar ile değerlendiren EBRD, kullandığı endeks ile pazar ekonomisinin ana unsurları konusunda nasıl bir ilerleme sağlandığı hakkında bilgi vermektedir. Tablo 3'de yer alan EBRD geçiş endeksine göre Özbekistan sadece fiyat liberalizasyonu ve küçük ölçekli özelleştirmeler konusunda serbest piyasaya yaklaşabilmiştir. 1999 yılına kadar geçen süreç zarfında finansal piyasalar ile ilişkili olan uygulamalarda ve rekabet politikalarında uygun reformların gerçekleştirilmediği görülmektedir. 1999 yılına kadar finansal sisteme işlerlik kazandırmak amacıyla bazı uygulamalar hayata geçirilmiş olsa da sistem üzerindeki devlet müdahalesinin yoğunluğu gelişimi engellemeye devam etmiştir.

Şekil 1. Finansal Sistemde Gelişmeler:1991-1998

Kaynak: EBRD Transition Report, 2000, s.228.

Finansal sistemin serbestleşmesi öncelikle faiz, fiyat ve aracı kurumlar üzerindeki devlet kontrollerinin hafifletilmesini gerektirmektedir. Ancak Özbekistan'da geçiş yıllarının ilk on yıllık dönemi itibariyle devlet kontrollerinin zayıflamadığı görülmektedir; 2000 yılı itibariyle bankaların çoğunluk hissesini elinde tutmaya devam eden otorite aynı zamanda kredi tahsisine müdahalelerine de devam etmiştir. Bu dönemde bankacılık ve reel kesim arasındaki bir diğer sorunlu alan ise işletmelerin bankalarda nakit çekiminde yaşadıkları zorluklar sebebiyle likit varlık bulundurmaya tercih etmemeleri ve bu sebeple kayıt dışılığın artışıdır (EBRD, 2000:227).

3. Ekonomik Dönüşümün Çıktıları: Makro Ekonomik ve Finansal Sonuçlar

Ekonomik dönüşüm sadece yapısal zorlukları değil politik ve sosyal bir zihniyet dönüşümünü de yansıtmalıdır. Özbekistan'ı bağımsızlığından Eylül 2016 tarihine kadar yöneten İslam Kerimov ilk

yıllarda Rusya'dan uzak bir siyaset yürüterek Batı yanlısı politikalar gütse de Rusya'da V.Putin'in görevine başlaması ile ikili ilişkilerin tekrar arttığı bir döneme girilmiştir. İlişkilerin ileri bir düzeye taşınma isteğinde, Özbekistan'daki iç siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisi görülebileceği gibi Rusya'nın Putin ile birlikte tekrar Orta Asya'nın önemine vurgu yapması da yer almaktadır. Nitekim Putin göreve geldikten sonra ilk dış ziyaretlerini Türkmenistan ve Özbekistan'a yaparak bu coğrafyanın Rusya bakımından önemini ortaya koymuştur. İlişkilerin artarak devam etmesi ile Özbekistan, Rusya'nın bölgedeki en önemli ortakları arasında yer almıştır (Kamalov,2011:28).

SSCB'den koparak bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinin, Batı yanlısı politikalar izlemeye çalışması Rusya'yı rahatsız etmiş ve Putin dönemi ile birlikte Rusya tekrar Orta Asya'ya ağırlık vermiştir. Aynı dönemlerde ABD eksenli Batı ile arası bozulan ve ABD askeri üstlerini de kapatan Özbekistan, radikal dinci grupların da etkisini kırma konusunda destek almak amacıyla Rusya ile yakınlaşma başlamıştır. Orta Asya-Rusya ilişkileri aslında kısır bir devinim göstermektedir. Ülkeler Batı ile yakınlaşmak istese de gerek siyasi gerek sosyal gerekse de ekonomik ve coğrafi yakınlık bu ülkelerin yollarını tekrar Rusya ile kesiştirmektedir.

Bağımsızlık sonrası makro ekonomik ve finansal gelişmeleri üç dönem halinde incelediğimizde 1991 yılından milenyuma kadar geçen ilk dönemde Özbekistan'ın dönüşümde başarılı olmadığı; makro ekonomik göstergelerinin negatif seyrettiği söylenebilir. 2010 yılına kadar geçen ikinci dönemde ise makro ekonomik göstergelerin pek çoğunun pozitif döndüğü ve ekonominin belirli bir raya oturduğu gözlenmektedir (Bkz. Tablo 4). Bu süreçte Özbek ekonomisi büyüme ivmesi yakalayarak milli gelirini 2002'deki dip seviyesinden yaklaşık beş kat büyütürken 2010 yılında 46,7 milyar dolara ulaştırmıştır. Ticari ortaklarındaki daralmaya karşın Özbekistan 2008 krizini büyük bir yara almadan atlattı da başarmıştır. Ekonomideki büyüme ikinci dönemde işsizlik oranlarında da kendini göstermiştir. 1999'da zirveye ulaşan işsizlik rakamları, takip eden yıllarda sürekli düşerek 2007 yılında %4,89'a kadar gerilemiştir. Fiyat istikrarı bakımından ise 1994 yılından bu yana girilen dezenflasyonist süreçte başarı sağlanmış ve %20'nin altında bir enflasyon tutturulmuştur. Ancak 2008 küresel krizin de etkisiyle 2010 yılında tekrar %40'a yakın bir yıllık enflasyon yaşanmıştır.

Tablo 4. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 2001-2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
GSYH (Sabit:2010)	25,1	26,1	27,2	29,3	31,3	33,6	36,8	40,2	43,4	46,7
GSYH (cari)	11,4	9,7	10,1	12	14,3	17,3	22,3	29,5	33,7	46,7
GSYH Büyüme (%)	4,16	3,97	4,23	7,45	6,95	7,45	9,47	9,02	8,05	7,59
KB Milli Gelir (Bin \$)	1006	1034	1065	1131	1196	1269	1370	1470	1562	1634
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	23,7	24,1	26,8	31,5	34,1	35,2	33,1	34,6	30,6	29,6
İthalat (%GSYH)	27,1	28	32,2	34,8	31,7	30,9	34,7	38,6	34	19,7
İhracat (%GSYH)	29,7	30,9	38,2	41,8	37,8	36,5	39,7	41,2	34,7	27,9
Enflasyon, (GSYH Deflatörü , yıllık %)	45,2	45,5	26,8	15,9	21,4	23,5	21,9	26,8	17,3	39,4
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	5.211	5.140	5.321	5.204	4.631	4.513	4.655	5.070	7.027	7.801
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyar \$)	83	65	83	176	192	173	705	711	842	1.662
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	9,87	8,85	7,82	6,83	5,86	4,99	4,89	5	5,4	5

Kaynak: The World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Doğrudan yabancı yatırımlar düzenli bir şekilde artmaya devam etmekle birlikte 1 milyar dolarlık bir yatırım tutarına ancak 2010 yılında ulaşılabilmiştir. Düşük düzeydeki yabancı yatırımın öncelikli sebebi olarak piyasa ekonomisine uygun reformların hayata geçirilmesinde yaşanan gecikmelerin başı çektiği söylenebilir. Nitekim Merkezi Asya'da Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan diğer ülkelere göre doğal kaynaklar bakımından daha avantajlı başlangıç koşullarına sahipti. Bu kaynakların çıkarılması, işletilmesi ve pazarlanması noktasında yabancı yatırım için bir cazibe yaratması gerekmektedir. Ancak bu yatırımların ülkeye çekilebilmesi anti-demokratik uygulamaların son bulmasını, yapısal reformların gerçekleştirilmesini ve serbest piyasaya geçiş yaptığını deklare eden bir ekonomi için ilgili koşullara uyumu gerekli kılmaktadır. Özbekistan ekonomisini bu süreçte ayakta tutan ve ilerlemesini sağlayan hususlarda ise iki ana unsurdan bahsedilebilir; bunlardan ilki Sovyet mirası olan pamuk üretimi, ikincisi ise doğalgaz zenginliğidir. Tablo 5'de yer alan verilere göre 1990/91'de 1.593 metrik ton ile dünya pamuk üretiminde 5. sırada yer alan Özbekistan bu üretim gücünü koruyamamış ve dünya sıralamasında gerilemiştir. ICAC verilerine göre 2019/20'de 8. sıraya kadar düşen Özbekistan'ın aynı dönemde 531 bin metrik tona kadar üretimi azalmıştır. Yine aynı yıl pandeminin de etkisiyle pamuk ihracatı da önemli oranda azalmıştır.

Tablo 5. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Özbekistan Pamuk Sektörü Verileri

	1990/91	1996/97	2002/03	2008/09	2014/15	2020/21
Ekim Alanı (,000) Hektar	1.830	1.487	1.421	1.391	1.298	1.034
Üretim Miktarı [Dünya Sıralaması] (,000) Metrik Ton	1.593[5]	1.062[5]	1.022[5]	1.000[6]	885[6]	1.028[5]
Tüketim (,000) Metrik ton	205	124	240	240	345	796
İhracat (,000) Metrik ton	-	1.042	740	650	550	12

Kaynak: International Cotton Advisory Commitee-ICAC, Data Portal, <https://icac.org/DataPortal/DataPortal?Units=Consumption&Year=2021/22%20proj> (24.10.2022).

1992'de 42,4 milyar m³ olan doğalgaz üretimi 2010 yılında 60 milyar m³ 'e ulaşmış ve bu rakamın 15 milyar m³ 'ü ihraç edilmiştir. 2010 yılında İhracatın %90'ı Rusya, Çin ve Kazakistan'a, kalan bölümü de Kırgızistan ve Tacikistan'a yapılmıştır. İlk dönemde olduğu gibi ikinci dönemde de çıkarılan doğalgazın pazarlara ulaştırılması için en belirleyici rolü Rusya üstlenmiştir. Sanayileşmede yaşanan artış, ülkede üretilen doğalgazın iç tüketime yönelmesine de sebebiyet vermiştir ancak ihraç tutarının düşüklüğü daha çok Rus boru hattına alternatif yaratılmamasından kaynaklanmaktadır (Bursa Ticaret ve Sanayi Odası- BTSO-,2020).

Özbekistan dönüşüm sürecinin ikinci dönemindeki makro ekonomik göstergelerde iyileşme görülse de belirgin bir yapısal dönüşümün işaretleri yakalanamamış ve benzer tablo finansal gelişmeler içinde görülmüştür. EBRD tarafından geçiş ekonomileri için hazırlanan ve 1'den 4+'ya kadar puanlanan geçiş endekslerine bakıldığında 2005-2014 dönemlerinin tamamında Özbekistan fiyat liberalizasyonunda 3-; küçük ölçekli özelleştirmelerde 3; büyük ölçekli özelleştirmelerde 3-; rekabet politikalarında 2-; bankacılık reformları ve faiz liberalizasyonunda ise 2- endeks değerine sahiptir. İlgili dönemlerde özel sektörün GSYH içindeki payı ise %45'de kalmıştır. Bu veriler ilk on yıllık süreç ile kıyaslandığında serbest piyasaya yönelik atılan adımlarda ilerleme kaydedildiği söylenebilir; ancak yine de Pazar ekonomisine tam uygun kararların halen alınmadığı görülmektedir.

Dönüşüm sürecinde üçüncü dönem olarak ele aldığımız 2010'dan günümüze kadar geçen süre zarfında ise Özbekistan'da gerek makroekonomik gerek finansal göstergelerde önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Ancak bundan da önemlisi 2016 yılında gerçekleşen iktidar değişikliği ile siyasi paradigmadaki değişim sinyalleridir. Özbekistan'da İslam Kerimov'un vefatı sonrası Aralık 2016'da ülkenin başına geçen Şevket Mirziyoyev ile iç ve dış politikada bir değişim yaşanmaya başlamıştır.

Mirziyoyev öncelikli olarak komşu ülkelerle olan siyasi sorunları çözüme kavuşturmaya çalışmış ve ardından uluslararası politik ilişkilerini de düzeltme yoluna gitmiştir (Çalışkan,2019). Ancak siyasi idare olarak Başkanlık yönetimi ile devam eden ülkede güçler ayrılığı ilkesinin henüz sağlanamadığı, yürütme erkinin başında bulunan Cumhurbaşkanının aynı zamanda fiilen yasama ve yargıyı da kontrol ettiği bilinmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı-MFA). Bu durum demokratikleşme ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki de baz alındığında önem arz eden bir konudur.

Tablo 6. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 2011-2020

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GSYH (Sabit:2010) Milyar dolar	50,3	54	58,1	62,3	67	71	74,2	78,2	83	84,1
GSYH (cari) Milyar dolar	56,5	63,6	68,9	76,7	81,8	81,8	59,2	50,4	57,7	57,7
GSYH Büyüme(%)	7,78	7,37	7,58	7,18	7,45	6,09	4,46	5,45	5,80	1,65
KB Milli Gelir (Bin \$)	1714	1814	1921	2025	2138	2229	2290	2373	2464	2457
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	31,2	29,2	25,9	25,9	24,3	22,1	26,9	29,9	28,9	27
İthalat (%GSYH)	20,1	20,1	20,2	18,2	15,1	14,9	23,9	38,6	41,9	36,7
İhracat (%GSYH)	26,5	21,4	20,8	17,7	15,3	14,9	21,8	28	30,3	26,3
Enflasyon, (GSYH Deflatörü , yıllık %)	21,5	15,5	11,7	14,3	10,4	8,7	19,4	27,5	18,6	11,9
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	8.299	9.106	1.058	1.245	1.396	1.571	1.679	1.754	2.175	-
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyar \$)	1.615	7.442	691	8.086	1.041	1.662	1.797	624	2.316	-
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	4,9	4,9	4,86	5,2	5,2	5,8	5,80	5,84	5,85	7,04

Kaynak: WB, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Tablo 6'da Özbekistan ekonomisinin 2011-2020 dönemine ait makro ekonomik verilerine bakıldığında 2008 krizi ile kısmen başlayan büyüme oranlarındaki yavaşlamanın sürdüğü görülmektedir. Pandeminin de etkisi ile 2020 yılında büyüme oranı %1,65'e kadar gerilemiştir. 2010 sabit fiyatlarıyla hesaplanan reel GSYH ise 2001 yılından bu yana sürekli artış göstererek 84,1 milyar dolara kadar yükselmiştir. WB'ye göre SSCB'ye bağlı ülkeler arasında 1990 yılı itibariyle Rusya ve Ukrayna'dan sonra üçüncü büyük nüfusa sahip olan Özbekistan 2020 itibariyle de 34 milyonu aşan nüfusu ile sıralamadaki yerini korumaktadır. Artan nüfusa rağmen kişi başı milli gelirden (KBMG) istikrarlı bir büyüme yakalayan Özbekistan, 1991 yılındaki KBMG'yi yaklaşık 30 yıl sonra ancak 2018'de iki katının üstüne çıkartmayı başarmıştır.

Ülke için kritik öneme sahip ihracatın GSYH içindeki payı 2008 yılından 2016 yılına kadar düşerek %14,9'a kadar gerilemiştir. İktidar değişikliği ile birlikte bu trend tersine dönmüş ve pandemi etkilerine rağmen 2020'ye kadar %30,3'e kadar yükselmiştir. Son yıllarda da ihracatta kritik sektörler yine doğalgaz ve pamuk olmuştur. Ülkenin rezervleri pazarlara ulaştırma konusunda daha radikal çözümler üretmesi ve bölgesel projelerde mutlaka yer alması gerekmektedir. 2018 yılında üretilen 60,4 milyar m³ doğalgazın yaklaşık %22'si Çin ve Rusya başta olmak üzere komşu ülkelere ihraç edilmiştir. 2019'da ise 59,4 milyar m³ üretim gerçekleşmiştir (TRTAvaz,2020). 2020 yılında Özbekistan ihracatında "Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar"dan 2,3 milyar \$; pamuk ve ürünleri ihracatından ise 1,2 milyar \$ gelir elde etmiştir (Türkiye İhracatçılar Meclisi-TİM,2021). Ülke milli gelirinin lokomotiflerinden biri olan pamuk sektörünün üretimindeki azalışa Mart 2020'de önemli bir müdahale gelerek sektördeki üretim, fiyat ve zorunlu satış planlarına ilişkin devlet düzenlemeleri kaldırıldı ve tarım/pamuk ve tekstil endüstrisine dönük stratejik bir dönüşüm hayata geçirildi. Bu kapsamda pamuk ekim alanlarının iyice azaltılması ve modernizasyon çalışmaları ile üretimde verimliliğinin artırılmasına yönelik bir strateji benimsenmiştir. Yaklaşık 500 tekstil işletmesi ile birlikte Özbekistan, artık pamuğu bir hammadde olarak değil katma değeri olan bir ürün olarak pazarlamanın stratejisini yürütmektedir

(Cengiarslan, 2021). Nitekim Sovyet ekonomik mirasının Özbekistan'daki görselini oluşturan pamuk sektörü bugün de Özbekistan'ın en önemli ihrac kalemi olup dünyanın 5. büyük pamuk üreticisi konumunda olan ülkenin toplam GSYH'sinin de önemli bir kısmı bu üretimden kaynaklıdır.

Ülkede serbest piyasa koşullarının yerine getirilip getirilmediği hususunda önemli bir gösterge olan doğrudan yabancı yatırım tutarlarına bakıldığında ise 2014 ve 2016 yıllarında sırasıyla 7,4 ve 8 milyar dolar yatırımın çekildiği görülmektedir. İzleyen yıllarda ise doğrudan yabancı yatırımların yine istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Toplam dış borçlara bakıldığında ise 2012'de 9 milyar doları aştığı, izleyen yıllarda ise yıllık bazda 2 milyar dolara yakın bir borçlanma seyri göze çarpmaktadır. İşsizlik oranlarına bakıldığında ise pandemi etkisiyle 2020 yılında işsizlik oranında önemli bir yükseliş dikkat çekmektedir.

Tablo 7. Seçilmiş Yıllar ve Göstergeler İtibariyle Finansal Sistem Verileri

	2011	2014	2017	2021
Banka Sayısı	-	-	-	33
Resmi Bir Finans Kurumundaki Hesap Sayısı (15+ %)	22,50	40,71	37,09	44,13
Kredi Kartı Sahipliği (15+; %)	%3	%1	%1	%4
Banka Kartı Sahipliği (15+; %)	%20	%25	%24	%36
Bir Finansal Kurumda Tasarruf Edenlerin Oranı(15+)	%1	%2	%2	%3
100,000 Yetişkin Başına ATM Sayısı	4,34	8,48	24,32	-
Merkez Bankası Varlıkları (%GSYH)	-	0,0094	0,0182	0,0412
Ticari Banka Varlıkları (%GSYH)	-	18,45	36,61	46,32
Finansal Sistem Mevduatları (%GSYH)	-	12,20	15,90	15,11
Sermaye Yeterlilik Rasyosu	-	-	%18,6	%17
Takipteki Alacaklar (Toplam kredi içindeki pay %)	-	-	%2,4 (2020)	%5,7

Kaynak: WB, Global Financial Database; D , Microdata Library; CB, Statistic, Capital Adequacy of the Banking Sector

Son döneme ilişkin finansal görünüme bakıldığında finansal sistemin halen yeterli derinliğe ve serbestliğe ulaşmamış olduğu dikkat çekmektedir. Ülkedeki finansal derinliğin ve erişilebilirliğin yetersizliği başta dış ticaret olmak üzere finansal liberalleşmeyi olumsuz etkilemektedir. Sistemin temel ögesi olan bankacılığın düşük teknolojik altyapısı ve diğer yetersizlikleri dış ticareti aksatmaktadır. Ülkeye ithal edilen malların bedelleri kota tahsisi ya da borsa aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bu iki yöntemde de ithalat gerçekleştirilmeden önce ilgili Bakanlık ile anlaşma imzalanmaktadır (Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2020:37). Tablo 7'de finansal kurumların ve piyasanın erişim ve derinliğine ait bazı göstergelere yer verilmektedir. İlgili tabloda en ilginç hususun kredi kartı ve banka kartı sahipliği konusunda olduğu görülmektedir. Ülkede bankacılık ve ödeme sistemlerinin teknolojik altyapısı ve yetersizliği, finansal erişimin önünde bir engel teşkil etmektedir. Tasarruf oranları yüksek seyretmesine rağmen ülkede herhangi bir finans kurumunda hesabı olanların oranı, 15 yaşını geçen yetişkin bireylerin %44,13'üne denk gelmektedir; bu oran 2011 yılından itibaren önemli bir artış kaydetmiş ve piyasa derinliği için olumlu bir gelişme yaşanmıştır. 2021 yılında kredi kartı sahipliğinin 2017'ye göre önemli bir artış kaydetmesi ATM sayısındaki artışla desteklenmektedir.

Son dönemde finansal sistemde yaşanan görece hareketlilik Merkez Bankası ve Ticari Banka varlıklarının GSYH içindeki payının artışıyla örtüşmektedir. 2014 yılında Merkez Bankası varlıkları GSYH'nin sadece %0,0094'üne isabet ederken bu oran 2021'de yaklaşık dört kat büyümüştür; ticari banka varlıkları ise aynı dönemde yaklaşık 2,5 kat artış göstermiştir. Özbekistan'da banka sayısı 33 olmakla birlikte ağırlık devlet kontrolündeki bankalarda olup yabancı yatırımcılar genellikle yerel finansal kurumlarla ortaklık kurarak pazara girme yolunu seçmektedir. Bankaların sermaye yeterlilik rasyosu Basel III kriteri olan %8'in üzerinde seyretmekle birlikte devlet destekli ve piyasanın altında fiyatla verilen kredilerin de etkisiyle takipteki alacaklarda 2021 yılı itibariyle kayda değer bir artış yaşanmıştır.2020 yılında toplam krediler içindeki takipli alacakların oranı %2,4 iken bu rakam 2021 yılında %5,7'e yükselmiş ve 1 Kasım 2022 itibariyle %4,3'e gerilemiştir. Takipli alacaklarda özel ticari bankaların daha düşük bir orana sahip iken devlet destekli bankalarda oran daha yüksektir.

Özbekistan'da ki bankacılık yapısı, devletin bizatihi içinde yer aldığı bir yapıya bürünmüştür. Bu özelliği ile Özbekistan'daki devlet mülkiyetindeki bankaların yapısı, Rusya'daki ticaret bankalarının yapısına benzemektedir (Ahunov, 2015: 3). Müdahaleciliğin de etkisiyle kredi şartları ve faiz oranları yüzünden bankacılık sistemi rekabetçilikten uzak bir görünüm çizmektedir. Ülkedeki rekabet ortamının bozukluğu EBRD (2022) raporunda da kendine yer bulmuştur: Özbekistan tüm geçiş ekonomileri içinde rekabetçilik ortamının oluşturulmasında en kötü performansa sahip beşinci ülke konumundadır. Sistemde yer alan toplam mevduatların %64'ünün; toplam kredi tutarının %84'ünün devlet mülkiyetindeki bankalar aracılığı ile gerçekleşmesi finansal sistemin gelişimi için olumsuz bir tablo çizmektedir. 2003 yılında döviz kısıtlamaları gevşetilmekle birlikte ülkede merkez bankası tarafından belirlenen bir resmi kur ve piyasa kuru olmak üzere iki kur varlığını 2017'e kadar devam ettirdi. İki kur arasındaki makas aralığı oldukça fazlayken yasal olmayan piyasa kurunun kullanımı oldukça yaygındı (Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2020:37).

Yeni iktidar finansal sektörde çeşitli reformlar yapmak için WB ile çalışma kararı almıştır. Alınan desteklerle devlete ait ticari bankaların özelleştirilmesi, kuraklık riskiyle karşı karşıya olan ülkede mali yapının güçlendirilmesi, kalkınma bankasının kurulması ve ulusal firmalar için finansman seçeneklerinin artırılması planlanmaktadır (WB,2022b). Benzer biçimde IMF ile de iş birliği yürütülmekte olup bu iş birliği 2017 yılından bu yana uygulanan reform paketleri ile ekonomik liberalizasyona ve makro ekonomik yönetimin iyileştirilmesine odaklıdır. IMF tavsiyeleri ve destekleri ile yürütülen reformlar ile resmi ve piyasa kurları birleştirildi, dövize erişim serbestleştirilerek ticaret tarifeleri düşürüldü, temel gıda maddeleri ve yakıt dahil olmak üzere fiyat liberalizasyonu gerçekleştirilerek vergi reformları hayata geçirildi. Bu süreçte Merkez Bankasının bağımsızlığı da güçlendirilerek piyasa faizleri ile Merkez Bankası faizleri uyumlaştırıldı. Son olarak 2019 yılında devletin bankacılık üzerindeki dominant rolünü kırmak için bankacılık yasası ve 2020'de bankacılık sektörü reform stratejisi kabul edildi (IMF, 2021: 5).

Finansal sistemin genel görünümünde dikkat çeken eksiklikler ise şu şekilde sıralanabilir (WB,2022a:9-10; IMF,2022:15):

- Finansal aracı kurum ve araç çeşitliliğinin düşüktür,
- Sistem ağırlıklı olarak devlet kontrolündeki bankacılık sistemi üzerinden yürütülmektedir,
- Bankacılık sektörü oligopol yapıdadır,
- Sermaye piyasası yetersizdir; 14 Kasım 2021 itibariyle borsaya kote şirketlerin toplam piyasa değeri 84 trilyon SOM'dur,
- Sigortacılık şirket bazında gelişim gösterse de penetrasyon oranı oldukça düşüktür,
- Hızlı kredi büyümesi finansal sistemdeki istikrar risklerini artırmaktadır,
- Devlet destekli ticari bankaların KİT'leri ve devlet destekli şirketleri piyasa oranlarının altında fonlaması konularında risk yönetimi ile denetimin eksikliği vardır,
- Finansal sistemde yer alan hesap sayısının düşüktür,
- Finansal erişim zayıftır,
- Merkez Bankasının denetleme ve risk tespit etme kapasitesinin güçlendirilmelidir,

4. Sonuç

SSCB'nin dağılması ve beraberindeki ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmesi Doğu-Batı ekseninde kağıtların yeniden dağıtılmasını gerekli kılmıştır. Serbest piyasaya yeni oyuncuların dahil olması, kapitalist sistem için pazarın da genişlemesi anlamına gelmektedir. Ancak bu yeni oyuncuların sisteme entegrasyonu zorlu bir süreci de içinde barındırmaktadır. Geçiş ekonomilerinin kapsayıcı ve uzun vadeli çıktılara yönelik reformları hayata geçirmesi başlangıç koşullarını, ülke içi dinamikleri ve siyasi dönüşümleri de içine alan sancılı bir süreçtir. Yarım asırdan fazla süre merkezi planlı ekonomi ile

yönetilen ülkeler için sadece çeyrek asrı biraz aşan zaman diliminde serbest piyasa ekonomisine dönüşümlerini sağlamak oldukça zordur; ancak bu çeyrek asrı aşan süreç, dönüşüm için gerçekleştirilen reformların ve izlenen yolun değerlendirilmesi ve geleceğe dair çıkarımların yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Özbekistan, başlangıç koşulları bakımından diğer Merkezi Asya ülkeleri ile benzer koşullara sahip iken orta zenginlikteki yeraltı kaynakları ve pamuk üretimindeki üstünlüğü bir avantaj olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu avantajların değerlendirilebilmesi açısından yeterli teknolojik altyapıya ve bilgi birikimine sahip olunmaması, reformlardaki gecikmeler ve demokratikleşme adımlarının yetersizliği, yabancı sermayenin ülkeye girişini kısıtlamıştır. Bu durum özellikle doğalgaz gibi yer altı kaynaklarının Rusya dışındaki pazarlara da ulaştırılabilmesi noktasında ihtiyaç duyulan finansmanın yetersizliğine sebep olmuştur. Yeraltı kaynaklarının Rusya ve Çin dışındaki pazarlara da ulaştırılabilmesi için şartların zorlanması bir gerekliliktir. Ülkenin mevcut iklim koşulları ve kuraklık beklentileri, pamuk üretim sahalarının ve çıktılarının yılları itibarıyla azalmasına neden olmuştur. Bu konuda ki önlemler ve gelecek projeksiyonları ise ancak son yıllarda çizilebilmiştir. Pamuk üretim alanlarının bilinçli bir şekilde azaltılarak verimlilik temelli üretim stratejisinin izlenmesi ve pamuğun hammadde olarak satılmasından ziyade katma değerli ürünlere dönüştürülerek pazarlanması hususunda son yıllarda yeni politikalar benimsenmesi olumlu gelişmeler olarak görülebilir.

Özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu, yapısal reformlar, finansal liberalizasyon, finansal derinlik ve erişebilirlik gibi pek çok değişken incelendiğinde Özbekistan'ın özellikle 2017 sonrası geçiş sürecine hız kazandırdığı söylenebilir. Ancak makro ekonomik göstergeler halen sürdürülebilirliğin zayıflığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda piyasaların etkinleştirilmesi için devlet müdahaleciliğinin azaltılması, 2020'de kabul edilen bankacılık sektörü reform stratejisinin uygulanarak sektör üzerindeki devlet kontrolünün asgariye çekilmesi, finansal teknolojilerin yaygınlaştırılarak erişebilirliğin artırılması, finansal derinleşmeyi sağlamak amacıyla sermaye piyasalarındaki araç ve kurum çeşitliliğinin artırılması elzem görünmektedir. Makro ekonomik görünümün güçlendirilmesi amacıyla ise son dönemlerde tekstil sektörüne verilen önemin artırılması ve turizm sektöründeki potansiyelin değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca petrol ve doğalgaz kaynaklarının çıkartılması, işlenmesi ve pazarlanması hususlarında yabancı yatırımın özendirilmesi ve dış ticarete karşılaşılan sorunların ivedilikle çözümü (özellikle ödeme sistemlerinin iyileştirilmesi) de mevcut sektörlerin büyüme üzerindeki etkisini güçlendirebilmek açısından öncelikli konulardandır. Bahsi geçen bu reformist uygulamaların demokratikleşme yolunda atılacak adımlarla desteklenerek uygulamaya geçirilmesi ise ülkenin serbest piyasa koşullarına daha da yakınsamasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

Destek (Fundings)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that has no competing interests.

Kaynakça

- Ahunov, Muzaffar Olimjonovich. (2015). Uzbek Banking System: Some History and Current State (July 26, 2015), <http://ssrn.com/abstract=2636002> (01.12.2015).
- Bursa Ticaret ve Sanayi Odası. (2020). Özbekistan Ülke Raporu, <https://www.btso.org.tr/documents/countryreport/170.pdf>.
- Cengiarslan, F.(2021). Özbekistan Pamuk Pazarını Liberalleştirdi, Yeni Hedefler Belirledi, <https://www.textilegence.com/ozbekistan-pamuk-pazarini-liberallestirdi/> (29.10.2022).
- CIA-Central Intelligence Agency, The World Factbook,(02.12.2022),Uzbekistan, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/> (03.12.2022).
- Çalışkan, B. (2019), “Özbekistan’da Değişimin İlk İki Yılı”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ozbekistanda-degisimin-ilk-iki-yili/1357831>
- Dabrowski, M. (1996), Different Strategies of Transition to a Market Economy, Policy Research Working Paper, The World Bank, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/222981468764139023/pdf/multi0page.pdf>.
- De Melo, M., Cevdet D., Alan G., and Stoyan T.(1997).Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies, World Bank Policy Research Working Paper No. 1866, Washington: the World Bank.
- DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012). Özbekistan Ülke Bülteni, deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf (07.10.2022).
- Dikkaya, M. (2009). *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, Beta Yayınları, İstanbul.
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development. (1999). Transition Report 1999, Ten Years of Transition, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (12.10.2022)
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, Transition Report Archive, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (30.11.2022).
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development-EBRD. (2000). Transition Report 2000,Employment, Skills and Transition, London, 2000. <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (12.10.2022)
- EBRD- European Bank for Reconstruction and Development. (2022). Transition Report, <https://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-202122.html> (30.11.2022).
- Fischer, S., Sahay, R.(2000). The Transition After Ten Years. IMF Working Paper WP/00/30, February 2000.
- IMF-International Monetary Fund, Washington, D.C.
- IMF-International Monetary Found. (2000).Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm> (10.10.2022).
- IMF-International Monetary Found. (2021). Republic of Uzbekistan 2021 Article IV Consultation—Press Release; and Staff Report. IMF Country Report No. 21/85, Washington.
- IMF-International Monetary Found. (2022). Article Iv Consultation, Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For The Republic Of Uzbekistan, IMF Country Report No. 22/189, Washington.
- ICAC-International Cotton Advisory Commite. Data Portal, <https://icac.org/DataPortal/DataPortal?Units=Consumption&Year=2021/22%20proj> (24.10.2022).
- Kamalov, İ. (2011). Rusya'nın Orta Asya Politikaları, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, *Rapor*, https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/rusya_ortaasya_raporu.pdf (19.10.2022).

Kasymova, N. (2014). Özbekistan'ın Kalkınma Modeli: Süreklilik, Sürdürülebilirlik ve Devamlılık (Ana İlkeler ve Tehlikeler), *Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023*, Ed. Almagül İsina, TASAM Yayınları, Nisan, 105-113.

KERİMOV,İ.(1997). Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde, (Çev. Aksoy vd), Bilig Yayınları, Ankara.

CBU-The Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Information on Relative Indicators of Banks, <https://cbu.uz/en/statistics/bankstats/759620/> (30.11.2022).

WB-The World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> (15.07.2021).

WB-The World Bank, Global Financial Database, (15.07.2021).

WB-The World Bank , Microdata Library, (15.07.2021).

WB-The World Bank. (2022a). Uzbekistan Financial Sector Reform Project, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/341821651843155856/pdf/Uzbekistan-Financial-Sector-Reform-Project.pdf>

WB-The World Bank, (2022b), Uzbekistan to Reform its Financial Sector, with World Bank Support, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/05/31/uzbekistan-to-reform-its-financial-sector-with-world-bank-support> (25.11.2022).

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, Özbekistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/uzbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (01.11.2022).

TİM-Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2021). https://www.tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/%C3%96zbekistan%20%C3%9C%9C%20Bilgi%20Notu.pdf (19.10.2022).

TOBB-Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.(1995). Özbekistan: Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi, Ankara, Kozan.

TRTAvaz Haber Kanalı. (2020),Özbekistan'da Doğalgaz Üretimi Azaldı, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrazyadan/ozbekistanda-dogal-gaz-uretimi-azaldi/5e34066801a30a22c8f2d0b3> (19.10.2022).

UİB-Uludağ İhracatçı Birlikleri. (2020). Tekstil ve Hazır Giyim ve Konfeksiyon Sektörleri Açısından Özbekistan, Ocak, <https://uib.org.tr/tr/kbfile/ozbekistan-ulke-raporu> (27.11.2022).

Wolf,H. (2003), Initial Conditions In The CIS-7. http://web.worldbank.org/archive/website00504/WEB/PDF/WOLF_I.PDF, (15.10.2022).

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE EKONOMİK KARMAŞIKLIK VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÇEK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ

Ömer DORU¹, Faruk DÜŞÜNCELİ²

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 05.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 19.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atıf / Cite: Doru, Ö., Düşünceli, F. (2022). Geçiş ekonomilerinde ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi: Çek Cumhuriyeti örneği, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 16-27

Özet

Bir ülkenin üretim yapısında var olan üretken bilgi/beceriye açıklamak üzere Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından “Ekonomik Karmaşıklık İndeksi (ECI)” geliştirilmiştir. Günümüz ekonomileri arasındaki gelir farklılıklarını açıklamada önemli bir yaklaşım olarak ön plana çıkmıştır. Bu çalışmada, Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinde en yüksek ekonomik karmaşıklık (EC) düzeyine sahip Çek Cumhuriyeti’nin ekonomik büyüme performansında ekonomik karmaşıklığın etkisinin ekonometrik yöntemlerle analizi amaçlanmıştır. Yapılan literatür taramasında Çek Cumhuriyeti özelinde yapılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Çalışmada sabit sermaye yatırımı ve dış ticareti temsilen kontrol değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) Sınır Testi yaklaşımı sonuçlarına göre; kişi başına düşen gelir değişkeni ile ECI değişkeni ve kontrol değişkenleri olarak kullanılan sabit sermaye yatırımı ve dış ticaret değişkeni arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yapılan diagnostik test sonuçları modelin istatistiki olarak doğru kurulduğunu göstermektedir. Elde edilen uzun dönem katsayılarına göre ise her üç bağımsız değişkenin kişi başına düşen GSYH değişkenini pozitif etkilediği ve istatistiki olarak anlamlı olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: ECI, Ekonomik Karmaşıklık, ARDL, Çek Cumhuriyeti, Geçiş Ekonomileri.

Jel Kodu: O40, F43, C32

THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC COMPLEXITY AND ECONOMIC GROWTH IN TRANSITIONAL ECONOMIES: THE CASE OF THE CZECH REPUBLIC

Abstract

The “Economic Complexity Index (ECI)” was developed by Hidalgo and Hausmann (2009) to explain the productive knowledge/skills that exist in a country's production structure. The index has come to the fore as an important approach in explaining the income differences between today's economies. In this study, it is aimed to analyze the effect of economic complexity on the economic growth performance of the Czech Republic, which has the highest level of economic complexity (EC) in the transition economies of Central and Eastern Europe, by econometric methods. In the literature review, no study was found in the Czech Republic. In the study, control variables were used to represent fixed capital investment and foreign trade. According to the ARDL (Delayed Distributed Autoregressive Model) Bounds Test approach results; It has been determined that there is a cointegration relationship between the variable of income per capita, ECI variable and fixed capital investment and foreign trade variable used as control variables. The results of the diagnostic tests show that the model is set up statistically correctly. According to the long-term coefficients obtained, it was found that all three independent variables positively affected the GDP per capita variable and had a statistically significant.

Keywords: ECI, Economic Complexity, ARDL, Czech Republic, Transition Economies.

Jel Codes: O40, F43, C32

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, omerdorud@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8119-4908.

² Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Doçent Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, farukdusunceli@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2368-7963.

1. Giriş

Bir ekonominin ürettiği mal ve hizmetlerde gömülü üretken bilgiyi ve beceriyi açıklayan ekonomik karmaşıklık, modern ekonomilerdeki dönüşümleri açıklamada yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır (Hausmann vd., 2014). Bu noktada ekonomik karmaşıklığı açıklamak için bilgi kavramının önemi ortaya çıkmaktadır. Bilgi, ekonomik büyümenin temel değişkenlerinden biridir. Çünkü bir ülkenin sofistike mallar üretmesi için üretken bilgi gerekir. Bu tür bilgiler ekonomiye iki şekilde yardımcı olur: ilk olarak, yabancı firmalardan bilgi ve yeni teknolojiler emmek veya diğer faaliyet sektörlerinden yeni teknikler uyarlamak işgücünü daha nitelikli ve uygun hale getirir. İkincisi, mevcut faydalı bilgiler aynı zamanda ekonominin karmaşıklığını artırmaya da yardımcı olur. Bir ülkenin yüksek teknoloji ürünler üretebilmesi için mühendislik ve bilişim gibi teknik alanlarda ileri düzeyde bilgiye ihtiyacı vardır. Dolayısıyla bir ülkenin bilgiyi özümseme ve yeni teknolojileri üretim sistemine uyarlama kapasitesi ve becerisi ne kadar yüksekse karmaşıklığı doğrudan etkileyen yüksek teknoloji ürünler üretme kapasitesi de o kadar yüksek olacaktır (Ferraz vd., 2018).

Bir ülkenin üretken yapısında gerçekleşen bilgi miktarını ölçmek için ülkelerin ihraç ettiği ürün karışımlarını kullanan Hidalgo ve Hausmann (2009) ekonomik karmaşıklık indeksi (ECI) adı verilen ayrıntılı bir ölçüt geliştirmişlerdir. Yazarlar, ülkelerin üretken bilgi/beceri düzeylerinin ihraç edebilecekleri ürün sayısını ve kalitesini belirlediğinden hareketle iki boyutta analiz yapmaktalar. Bunlar: İhracat sepetindeki ürünlerin 'çeşitliliği' (yani sayısı) ve ihracat sepetindeki ürünlerin "her yerde bulunması" (yani, benzer ürünleri ihraç eden ülke sayısı). ECI değerleri sıralamasının en üst sıralarında yer alan en karmaşık ülkeler, birçok farklı türde ürün ihraç eden (çeşitlendirilmiş ihracat sepetlerine sahip olan) ülkelerdir ve ihraç ettikleri ürünler çok az ülke tarafından ihraç edilmektedir. ECI sıralamasının alt sıralarında yer alan ülkeler ise birkaç farklı türde ürün ihraç eden (çeşitlendirilmemiş ihracat sepetlerine sahip olan) ülkelerdir. Bu ülkelerin ihraç ettikleri ürünler bu ülkenin dışında birçok ülke tarafından da ihraç edilmektedir (Breitenbach vd., 2022).

Konu ile ilgili yapılan çalışmalar, ekonomik karmaşıklığın ülkelerin refah düzeyi ile ilişkili olduğu dolayısıyla sofistike ve çeşitlendirilmiş ürünlerden oluşan bir ihracat sepetine sahip ülkelerin daha yüksek kişi başına düşen gelir seviyeleri yakalığına dair bulgular sunmuşlardır (Antonietti ve Franco, 2021). Bu çalışmaların önemli bir kısmı (Hidalgo and Hausmann, 2009; Hausmann vd., 2014; Chavez vd. 2017, Stojkoski ve Kocarev, 2017) ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Bunun yanında gelir eşitsizliği üzerinde düzeltici etkisi olduğunu tespit eden çalışmalar da (Hartmann vd., 2017; Morais vd., 2018; Lee ve Vu, 2019) bulunmaktadır.

Bu çalışmada Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinden en yüksek ECI değerlerine sahip Çek Cumhuriyeti ekonomisinin (bkn. Tablo 1) 1995-2020 dönemi için ekonomik karmaşıklık indeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Konu ile ilgili Geçiş ekonomileri özelinde çok kısıtlı bir literatürün olması ve yüksek ECI değerine sahip Çek Cumhuriyeti özelinde çalışmaya rastlanmamış olması çalışmanın özgün değerini yansıtan unsurlar olmuştur. ARDL sınır testi yaklaşımının uygulandığı çalışmada sabit sermaye yatırımları ve ticari açıklık değişkenleri de modele dâhil edilmiştir. Çalışma şu şekilde düzenlenmiştir. İlk bölümde Geçiş ekonomileri ve Çek Cumhuriyeti'nde ECI ve gelir değişkenlerine ait istatistiki bilgilere yer verilmiştir. Ardından, ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden literatür bilgilerine yer verilecektir. Sonraki bölümde ise veri, yöntem ve bulgular analiz edildikten sonra sonuç bölümü ile çalışma sonlandırılacaktır.

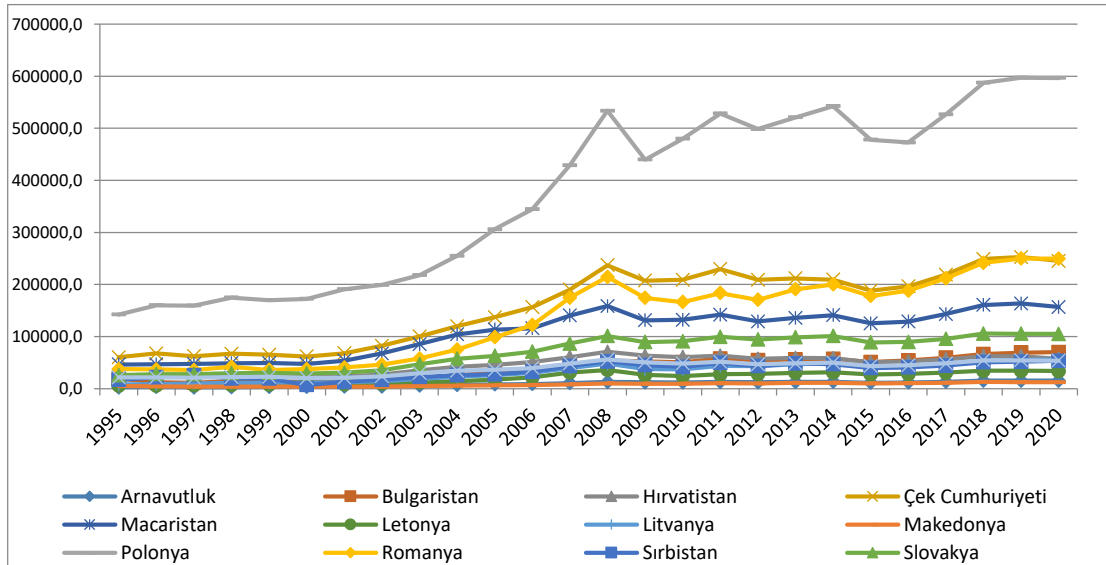
2. Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Karmaşıklık ve Ekonomik Büyüme

Bir ülkedeki mevcut ekonomik sistemin farklı gerekçelerle işleyememesi sonucu ekonomik yapının dönüşümünü ifade eden geçiş ekonomilerinin en önemli deneyimi, 20. yy'ın sonunda Bağımsız Devletler Topluluğunun dağılmasıyla sosyalist ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçiş olmuştur (Egeli ve Emsen, 2002; Yavuz, H.B., 2006).

Geçiş döneminden bu yana, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin küresel ekonomiye diğer geçiş ekonomilerine göre daha derinden entegre oldukları söylenebilir. Batı Avrupa'ya yakınlıkları, vasıflı ve nispeten ucuz iş gücüne sahip olmaları ve Avrupa Birliği (AB)'ne katılımı pekiştirilen oldukça istikrarlı bir ekonomik ve siyasi ortama sahip oldukları söylenebilir. Bu noktada bu ülkelerin geri kalan bağımsız devletler topluluğu olarak isimlendirilen geçiş ekonomilerinden ayrıştıkları görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde geçiş ekonomilerinde 1995-2020 döneminde gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), kişi başına düşen GSYH ve ekonomik karmaşıklık indeksi değerlerine ait verilere yer verilecektir.

Şekil 1'de Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinde GSYH verilerine yer verilmiştir.

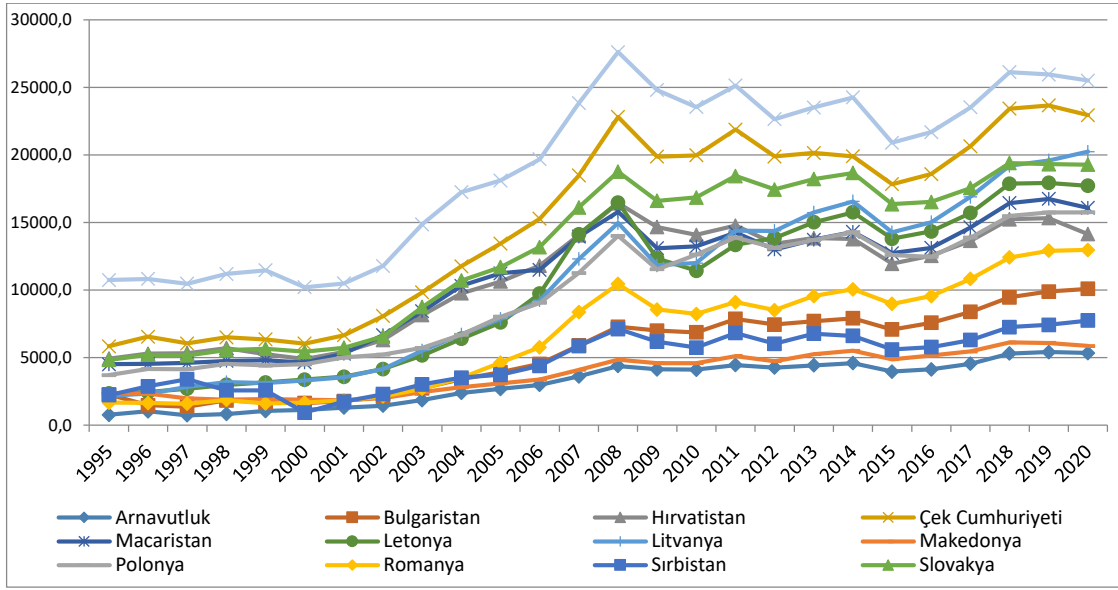
Şekil 1. Orta ve Doğu Avrupa Geçiş ekonomilerinde GSYH (ABD Doları)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı (2022)

Şekil 1'e göre Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinde en yüksek GSYH rakamlarına sahip ülke Polonya iken bunu Çek Cumhuriyeti ve Romanya takip etmektedir. Ülke nüfuslarına bakıldığında yaklaşık 38 milyon nüfusla Polonya en yüksek nüfusa sahipken yaklaşık 20 milyon ile Romanya takip etmektedir. Slovenya, Makedonya ve Letonya ise yaklaşık 2 milyon nüfusla en alt sıralarda yer almaktadırlar. Çek Cumhuriyeti'nin nüfusu ise yaklaşık 11 milyondur. Ülkelerin refah düzeyini göstermek amacıyla kişi başına düşen GSYH değişkenleri Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Orta ve Doğu Avrupa Geçiş ekonomilerinde Kişi Başına Düşen GSYH (ABD Doları)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı (2022)

Kişi başına düşen GSYH verilerine bakıldığında, 2020 yılı itibarıyla yaklaşık 25.500\$ ile Slovenya en yüksek kişi başına düşen GSYH değerine sahipken bu ülkeyi Çek Cumhuriyeti yaklaşık 23.000\$ ile takip etmektedir. En yüksek GSYH'ya sahip Polonya da ise kişi başına düşen gelir yaklaşık 16.000\$ seviyesindedir. Geçiş ekonomilerine ait ekonomik karmaşıklık indeksine ait veriler Tablo 1.'de verilmiştir.

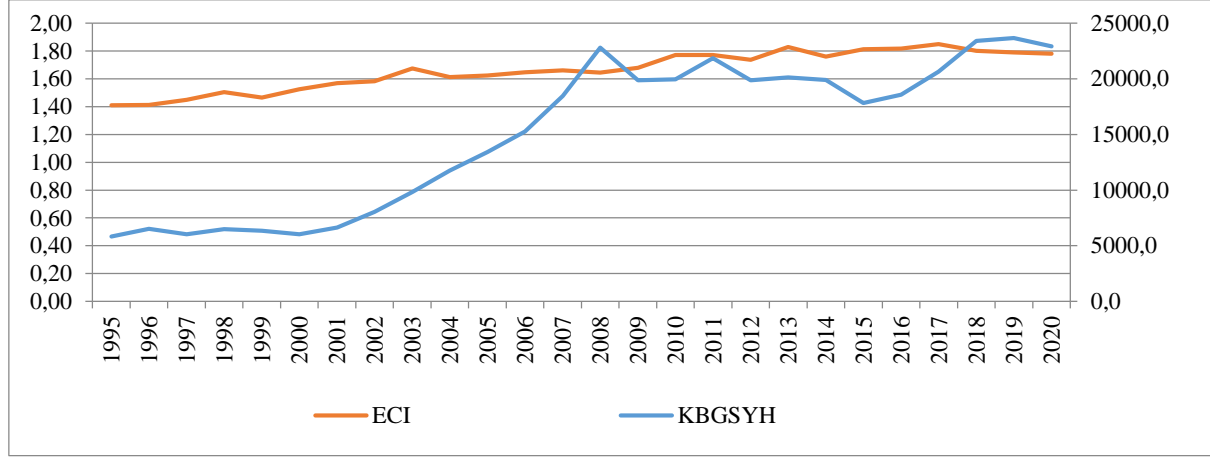
Tablo 1. Orta ve Doğu Avrupa Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Karmaşıklık İndeksi

Yıl	Arnavutluk	Bulgaristan	Hırvatistan	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Letonya	Litvanya	Makedonya	Polonya	Romanya	Slovakya	Slovenya
2005	-0,31	0,40	0,78	1,63	1,45	0,54	0,39	-0,12	0,97	0,57	1,26	1,61
2006	-0,31	0,49	0,87	1,65	1,47	0,55	0,55	-0,10	1,06	0,73	1,36	1,56
2007	-0,28	0,46	0,84	1,66	1,48	0,66	0,57	-0,05	1,11	0,90	1,40	1,48
2008	-0,31	0,47	0,92	1,64	1,50	0,59	0,55	-0,06	1,12	0,91	1,47	1,49
2009	-0,35	0,49	0,91	1,68	1,60	0,70	0,58	-0,16	1,16	0,96	1,42	1,51
2010	-0,48	0,48	0,86	1,77	1,65	0,60	0,66	-0,10	1,08	0,90	1,44	1,49
2011	-0,36	0,63	0,94	1,77	1,63	0,74	0,77	-0,09	1,17	0,97	1,41	1,53
2012	-0,33	0,60	0,88	1,74	1,61	0,70	0,74	-0,09	1,04	0,95	1,36	1,49
2013	-0,45	0,62	0,87	1,83	1,70	0,65	0,68	-0,13	1,11	1,06	1,51	1,56
2014	-0,44	0,61	0,86	1,76	1,71	0,65	0,68	-0,22	1,13	1,08	1,53	1,55
2015	-0,60	0,47	0,74	1,81	1,70	0,51	0,61	-0,30	1,13	1,03	1,49	1,59
2016	-0,58	0,51	0,85	1,82	1,71	0,47	0,63	-0,25	1,11	1,18	1,45	1,71
2017	-0,35	0,56	0,89	1,85	1,69	0,64	0,77	-0,12	1,21	1,15	1,48	1,60
2018	-0,40	0,52	0,89	1,80	1,70	0,70	0,84	0,06	1,13	1,15	1,45	1,62
2019	-0,45	0,53	0,87	1,79	1,62	0,65	0,76	0,02	1,08	1,21	1,46	1,63
2020	-0,21	0,63	0,80	1,78	1,54	0,71	0,86	0,07	1,02	1,27	1,43	1,54

Kaynak: Atlasmap

Tablo 1’de görüldüğü üzere Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinde en yüksek ECI değerine sahip ülke Çek Cumhuriyetidir. Çek Cumhuriyeti’ni Macaristan, Slovenya ve Slovakya takip etmektedir. Bu ülkelerin yüksek kişi başına düşen GSYH değerine sahip olduğu görülmektedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Çek Cumhuriyeti’nin ECI değeri ve kişi başına düşen gelir düzeyi verileri Şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3. Çek Cumhuriyeti’nde Ekonomik Karmaşıklık İndeksi ve Kişi Başına Düşen GSYH (1995-2020)

Kaynak: Atlasmap, Dünya Bankası Veri Tabanı

Çek Cumhuriyeti'nin ECI değerlerine bakıldığında 1,4 düzeyinden 1,78 düzeyine çıktığı görülmektedir. Tarihsel süreçte en yüksek ECI değerine (1,85) 2017 yılında ulaşmıştır. Kişi başına düşen GSYH düzeyine bakıldığında ise 1995 yılında yaklaşık 6500\$ düzeyinde olduğu görülmektedir. 2001 yılından sonra önemli artış gösteren değişken 2008 yılında 22.800\$ seviyesine çıkmıştır. Küresel finans krizinin etkisiyle bu tarihten sonra düşüş yaşamasına rağmen COVID-19 salgınının başı olan 2019 yılı sonunda 23.600\$ 'a yükselmiştir.

3. Literatür Özeti

Ekonomik karmaşıklığı ölçülebilir bir metodolojiyle açıklayan Hidalgo ve Hausmann (2009) çalışmasından bu yana, ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği gibi ekonomik gelişmeyi açıklayan değişkenler ile ekonomik karmaşıklık arasındaki ilişkiyi açıklayan çok sayıda çalışma literatürde yer edinmiştir. literatürde yar alan bazı çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Hausmann vd. (2014), 128 ülkenin farklı dönemleri için yaptıkları çalışmada ECI'nın ekonomik büyüme değişkeni üzerinde etkili olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Ferrarini ve Scaramozzino (2016) ise, yüksek orta ve düşük gelir ayrımı yaptığı 89 ülkede 1990-2009 dönemi için ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme ve çıktı düzeyi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda ekonomik karmaşıklığın beşeri sermaye üzerindeki pozitif etkisiyle ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Zhu ve Li (2017), ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veriye dayalı analizlerle incelemiştir. Yüksek gelirli ülkelerin, düşük ve orta gelirli ülkelere göre daha yüksek karmaşıklık indeksine sahip olduğunun tespit edildiği çalışmada ECI ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme pozitif etkilediğine dair bulgulara ulaşılmıştır.

Kılıç ve Balan (2019), seçilmiş OECD ülkelerinin 1990-2017 dönemi için ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklık arasındaki ilişkiyi panel veriye dayalı ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçları ECI değişkeninin ekonomik büyüme uzun dönemde pozitif yönde etkilediği ve ECI değişkeninden ekonomik büyüme değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Çoban (2020) ise gelişmekte olan ve yükselen piyasalar olarak kabul edilen E-7 ekonomilerinin 1993-2017 tarihleri arasındaki dönemleri için insani gelişmişlik indeksi (İGE) ve ECI

arasındaki nedensellik ilişkisinin analizini amaçlamıştır. Analiz sonuçları, İGE değişkeninden ECI değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu şeklindedir. Bayar (2022) bir diğer gelişmekte olan ülke grubu CIVETS ülkelerinde (Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika) ekonomik karmaşıklık indeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel eş-bütünleşme ve nedensellik testleriyle analiz ettiği çalışmada ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu bunun yanında iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Gao ve Zhou (2017) ise, firma düzeyinde Çin ekonomisi için yaptıkları çalışmada 25 yıllık verilere dayanarak ekonomik karmaşıklık ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Buna göre bölgelerin sanayileşme yapıları ve ulaşım imkânlarının (liman bölgeleri) ECI değerleri üzerinde pozitif etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yıldız ve Yıldız (2019) ise seçilmiş gelişmekte olan piyasalarda ECI ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmişlerdir. Seçilmiş 10 ekonomiden Çin ekonomisinde iki değişken arasında çift yönlü ilişki bulunurken, Güney Afrika, Malezya ve Meksika için ECI'den ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Ekonomik karmaşıklık ve ekonomik yakınsama ile ilgili de önemli bir literatür oluşmaya başlamıştır. Gala vd., (2018) yüksek ve düşük gelirli ülkeler için ekonomik karmaşıklığın yakınsamaya etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma sonuçlarına göre nispeten daha yüksek ECI değerlerine sahip ülkelerde yüksek gelirli ülkelere yakınsama olduğuna dair bulgulara ulaşılrken ECI değeri düşük gelişmekte olan ülkelerde ise ıraksama söz konusudur. Britto vd. (2019) ise, Brezilya ve Güney Kore örnekleri üzerinde 1960-2010 dönemi verilerini kullanarak, dönemin başında aynı seviyede olan kişi başına düşen gelirin Güney Kore lehine değişiminde ekonomik karmaşıklığın etkisi incelemiştir. Çalışma sonucunda Güney Kore ekonomisinin karmaşık ürünlerde erken uzmanlaşmasının günümüzdeki iki ülke arasındaki gelir farklılığının belirleyicisi olduğu belirtilmektedir. Karadaş ve Soyuyiğit (2019)'da Türkiye Taylan ve Malezya ekonomilerinin orta gelir tuzağından çıkışı için ekonomik karmaşıklık indeksinin etkisini incelemiştir. 1990-2017 dönemi için yapılan çalışmada sadece Malezya ekonomisinde ekonomik karmaşıklık indeksi için yüksek gelirli ülkelere bir yakınsama tespit edilmiştir. Diğer iki ülkede ise yakınsama tespit edilememiştir.

Literatürde kısıtlı olsa geçiş ekonomileri özelinde yapılan çalışmalara rastlamak mümkündür. Stojkoski ve Kocarev (2017), Orta ve Güneydoğu Avrupa bölgesinde yer alan 16 ülkenin 1995-2013 dönemi için ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespiti amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda ECI'nın ekonomik büyüme üzerinde uzun vadede etkili olduğu tespit edilmiştir. Boğa (2019), aynı ülke grubu ekonomilerinin 1995-2017 dönemi için ECI ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Gelişmişlik düzeylerine göre iki gruba ayrılan ülkeler için iki model kurulmuştur. Nispi olarak gelişmiş ekonomiler için ECI'nın ekonomik büyüme üzerinde etkisi olduğu tespit edilirken diğer grup için bir ilişki tespit edilememiştir.

4. Veri Seti, Yöntem ve Ampirik Bulgular

Ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklık indeksi ilişkisinin incelendiği çalışmada, veriler 1995 ile 2020 yılları arasını kapsamaktadır. Ekonomik büyümeyi temsilen kişi başına düşen GSYH verisi kullanılırken ekonomik büyümenin en önemli belirleyici değişkenlerinden gayrisafi sabit sermaye yatırımı ile dış ticaret verileri ise kontrol değişkenleri olarak modele dâhil edilmişlerdir. Yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada ekonomik karmaşıklık indeksi 0 ile 2 arasında değer aldığından ham haliyle kullanılmış, diğer değişkenlerin ise logaritmik formu kullanılmıştır. Yarı logaritmik modelde kullanılan değişkenler ile ilgili bilgiler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Veriler İle İlgili Bilgiler

Açıklama	Kısaltma	Kaynak
Kişi Başına Düşen GSYH (\$) cari fiyatlarla	Lngdp	Dünya Bankası Veri Tabanı
Ekonomik Karmaşıklık İndeksi	Eci	Atlas Media Veri Tabanı
Sabit Gayri Safi Sermaye (%GSYH)	Lngfcf	Dünya Bankası Veri Tabanı
Mal ve Hizmet Ticareti (%GSYH)	Lntrade	Dünya Bankası Veri Tabanı

4.1. Birim kök testleri

Zaman serileri söz konusu olduğunda, sahte regresyon olgusu dikkat çekmektedir. Bu hatalı durumu aşmak için değişkenlerin durağanlık seviyelerinin tespiti önemlidir. Durağanlık seviyesinin tespiti için birim kök testleri uygulanmalıdır. Birim kök sınaması için kullanılacak testler açısından literatür oldukça geniş ve çeşitlidir. Bu çalışmada, değişkenlere sıkça kullanılan birim kök testleri olan Augmented Dickey-Fuller (ADF, 1981) ve Phillips-Perron (PP, 1988) birim kök testleri uygulanmıştır. Sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları

Sabitli (Intercept)					
	ADF	PP	Δ ADF	Δ PP	KARAR
Lngdp	-1.24051 (0.6402)	-1.20782 (0.6546)	-3.36464** (0.0229)	-3.39214** (0.0215)	I(1)
Eci	-2.086558 (0.2513)	-2.032264 (0.2720)	-7.26975* (0.0000)	-7.524095* (0.0000)	
Intrade	-1.412203 (0.5601)	-1.416446 (0.5580)	-3.883723 (0.0072)	-3.756731* (0.0096)	
Lngfcf	-1.723485 (0.4078)	-2.390363 (0.1543)	-5.055301 (0.0005)	-4.817573* (0.0008)	
Sabitli-trendli (Trend)					
	ADF	PP	Δ ADF	Δ PP	KARAR
Lngdp	-0.79172** (0.9531)	-1.112857 (0.9065)	-3.37158*** (0.0791)	-3.3937*** (0.0759)	I(1)
Eci	-2.484520 (0.3320)	-2.484520 (0.3320)	-7.830838* (0.0000)	-11.14442* (0.0000)	
Intrade	-1.066435 (0.9150)	-1.259918 (0.8746)	-4.172358** (0.0166)	-4.572619* (0.0068)	
Lngfcf	-2.263719 (0.4368)	-2.020824 (0.5623)	-5.363809* (0.0013)	-8.605140* (0.0000)	

Not: Her satırda, altta, parantez içinde yer alan sayılar olasılığ; Δ ADF, Δ PP kısaltmaları ise değişkenlerin farkına test uygulandığını ifade etmektedir.***, **, * sırasıyla%10, %5, %1 anlamlılık düzeylerinde durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 3'te, değişkenler genel olarak 1. fark seviyesinde %5 ile %1 anlamlılık seviyelerinde durağan oldukları görülmektedir. Sadece lngdp değişkeni düzeyde sabitli-trendli modeli için %10 seviyesinde, sabitli modelinde ise 1. fark düzeyinde %5 seviyesinde durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak tüm değişkenler 1.fark seviyesinde durağan olduğuna, I(1) olduklarına karar verilmiştir.

4.2. ARDL Sınır Testi

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi , değişkenlerin I(0), I(1) veya hem I(0) hem de I(1) olmaları durumunda uygulanabilir. Boş hipotezin eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden testte kritik değer sınamaları F ve t istatistik değerleri ile yapılır. Değişkenler arası eş bütünleşme denklemi aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$\Delta \ln gdp_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta \ln gdp_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_i \Delta eci_{t-i} + \sum_{i=0}^k \gamma_i \Delta \ln gfcf_{t-i} + \delta_1 \ln gdp_{t-1} + \delta_2 eci_{t-1} + \delta_3 \ln gfcf_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem (1) de $\alpha_i, \beta_i, \gamma_i$ katsayıları kısa dönem ilişkiyi , $\delta_1, \delta_2, \delta_3$ katsayıları da uzun dönem ilişkiyi göstermektedir. m, n, k harfleri uygun gecikme uzunluklarıdır. Eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden boş(sıfır) hipotez şu şekildedir:

$$H_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = 0. \quad (2)$$

ARDL sınır testinde, tüm değişkenlerin I(0) ve tüm değişkenlerin I(1) olabileceği farklı iki durum için kritik değerler hesaplanmıştır. Çalışmada elde edilen değer, iki durum ile karşılaştırılır. I(0) değerinden küçük ise boş hipotez reddedilemez, yani eş bütünleşme yoktur. I(1) değerinden büyük ise, boş hipotezi reddedilir, yani değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi vardır. Elde edilen değer, I(0) ve I(1) kritik değerleri arasında ise karara varılamaz, yani test olumlu veya olumsuz yorum imkanı vermez (Doru ve Düşünceli,2021; Emek vd.,2021). Kısa dönem ilişkisini gösteren hata düzeltme modeli denklem (3)'te verilmiştir.

$$\Delta \ln gdp_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta \ln gdp_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_i \Delta eci_{t-i} + \sum_{i=0}^k \gamma_i \Delta \ln gfcf_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Eş bütünleşme ilişkisi olan değişkenlerde oluşacak bir sapmanın düzeltme katsayısı olan hata terimi φ , istatistiki açıdan anlamlı ve negatif olmalıdır. F değeri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. F İstatistik Değeri Sonuçları

K	F-istatistiği	%5 kritik değerler		%1 kritik değerler	
		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
3	4.742675	3.164	4.194	4.428	5.816

Kritik değerler 24 veri için geçerlidir.

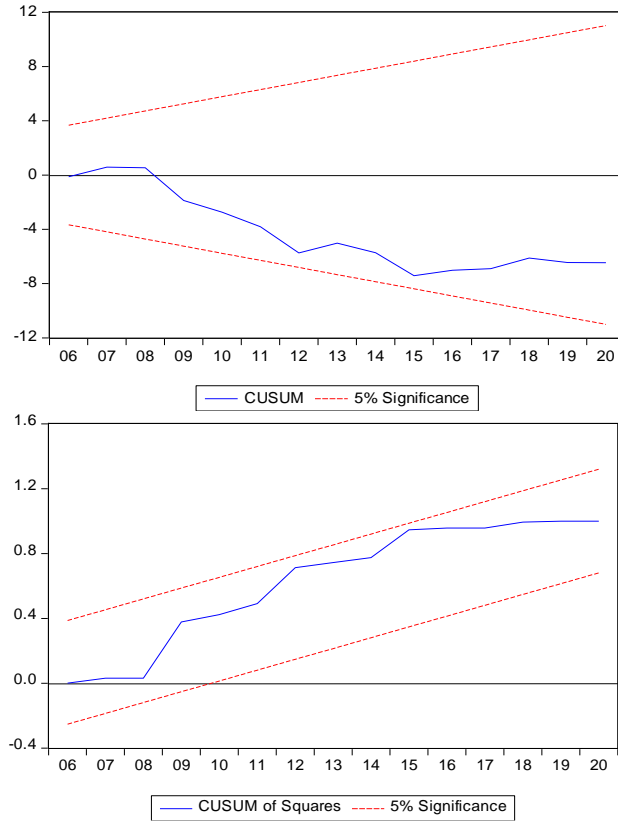
Hesaplanan F değeri, %5 düzeyinde kritik değerlerden daha büyük olduğu için sıfır hipotezi reddedilir. Yani, değişkenler arasında eş-bütünleşme vardır.

Tablo 5. Diognastik Test Sonuçları

Test	İstatistik	Olasılık
Breusch-Godfrey Otokorelasyon	0.497667	0.6191
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	1.553213	0.2201
Ramsey RESET	1.424703	0.1762
Jargue-Bera Normallik	0.447094	0.7996

Tablo 5, modelde otokorelasyon, değişen varyans ve spesifikasyon sorununun olmadığını ve hata teriminin normal dağıldığını göstermektedir.

Şekil 4. Kararlılık Testi

Ardışık hataların ve karelerinin toplamının belli bir güven aralığında kalması modelde yapısal kırılmanın olmadığını ifade eder. CUSUM ve CUSUMQ kararlılık testleri bu durumu sınamak için uygulanır. Şekil 4 modelde yapısal kırılma olmadığını göstermektedir.

Tablo 6. ARDL testi sonuçları

Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
eci*	9.550645	3.068116	3.112870	0.0071
lngfcf**	13.74465	5.052642	2.720290	0.0158
Intrade**	1.987986	0.902509	2.202731	0.0437
c**	-61.84959	22.87068	-2.704318	0.0163

Kısa Dönem Hata Düzeltme Terimi				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
ECM _{t-1} *	-0.324338	0.059179	-5.480597	0.0001

*,** işaretleri, %1 ve %5 anlamlılığı ifade eder.

Uzun dönemde, eci, lngfcf ve Intrade değişkenlerinin katsayıları istatistiki olarak anlamlıdır. Eci, lngfcf, Intrade değişkenlerinde oluşan 1 birimlik artışın lngdp değişkeninde sırasıyla, 9.55, 13.74, 1.99 birimlik artışa neden oldukları görülmektedir. Hata düzeltme katsayısı istatistiki olarak anlamlı ve negatiftir. Kısa dönemde oluşacak sapmaların yaklaşık 3 dönem içinde dengeleneceği görülmektedir.

5. Sonuç

Merkezi olarak planlanmış bir ekonomik sistemden yakın zamanda piyasa odaklı bir sisteme geçmiş olan ekonomi olarak tanımlanan geçiş ekonomilerinin tarihsel süreçteki en önemli örneği, 1980'li yılların sonunda Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra Orta ve Doğu Avrupa ile Orta Asya'da ortaya çıkan yeni devletlerdeki yapısal dönüşümler olmuştur. Özellikle 2000'li yıllarda küresel ekonomiye daha fazla entegre olan Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerini, Batı Avrupa'ya coğrafi ve kültürel yakınlıkları, AB'ye katılım süreci ve ucuz işgücünün getirdiği doğrudan yabancı yatırımların etkisiyle geçiş sürecinde diğer ülkelerden ayırtmıştır. Bu çalışmada, Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinde ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme performanslarına ilişkin bilgilere yer verilmiş ve akabinde en yüksek ekonomik karmaşıklık değerine sahip Çek Cumhuriyeti'nin 1995-2020 dönemi için ARDL Sınır Testi yaklaşımıyla ekonomik karmaşıklık değerinin kişi başına düşen GSYH değeri üzerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Çek Cumhuriyeti 1990'lı yılların ortasında yaklaşık 6500\$ olan kişi başına düşen GSYH değerini 2020 yılı itibarıyla yaklaşık 23000\$ seviyesine getirerek önemli bir ekonomik başarı elde etmiştir. Bu çalışmada refah düzeyinde yaşanan pozitif gelişmede üretimdeki üretken bilgi/beceri ile açıklanan ekonomik karmaşıklığın (ECI) etkisinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Konu ile ilgili geçiş ekonomileri özelinde çok kısıtlı bir literatür olduğu görülmektedir. Geçiş sürecinden bu yana kişi başına düşen gelir noktasında önemli bir performans gösteren Çek Cumhuriyeti ekonomisindeki pozitif ayrışmayı açıklama noktasında yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sunacağı beklenmektedir.

Zaman serisine dayalı ARDL Sınır Testi yaklaşımı sonuçlarına göre; ekonomik karmaşıklık değişkeni (ECI) ile kontrol değişkeni olarak kullanılan sabit sermaye yatırımları ve dış ticaret değişkenlerinin Çek Cumhuriyeti'nin kişi başına düşen GSYH değişkeni üzerinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı etkisi olduğu görülmektedir. Bu sonuç Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından ortaya konulan ekonomik karmaşıklık teorisini destekler niteliktedir.

Araştırmacıların Katkı Oranı (Authors' Contributions)

Çalışmanın teorik çerçeve ve literatür özeti kısmı Ömer Doru tarafından, yöntem ve ampirik bulgular kısmı ise Faruk Düşünceli tarafından ele alınmıştır.

The theoretical framework and literature summary of the study was written by Ömer Doru, and the method and empirical findings were written by Faruk Düşünceli.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing Interest)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

Antonietti, R., & Franco, C. (2021). From FDI to economic complexity: a panel Granger causality analysis. *Structural Change and Economic Dynamics*, 56, 225-239.

Bayar, İ. (2022). Ekonomik Karmaşıklık İndeksi ve Ekonomik Büyüme: CIVETS Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (36), 237-251.

Boğa, S. (2019). Ekonomik Karmaşıklık Seviyesinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Geçiş Ülkeleri İçin Bir Panel Zaman Serisi Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 357-386.

Breitenbach, M. C., Chisadza, C., & Clance, M. (2022). The Economic Complexity Index (ECI) and output volatility: High vs. low income countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 31(4), 566-580.

Britto, G., Romero, J. P., Freitas, E., & Coelho, C. (2019). The great divide: economic complexity and development paths in Brazil and the Republic of Korea. *Cepal Review*.

Chávez, J. C., Mosqueda, M. T., & Gómez-Zaldívar, M. (2017). Economic complexity and regional growth performance: Evidence from the Mexican Economy. *Review of Regional Studies*, 47(2), 201-219.

Çoban, M. N. (2020). Ekonomik Kompleksite ve İnsani Gelişmişlik İlişkisi: E7 Ülkeleri İçin Bir Analiz. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 467-479.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.

Doru, Ö., & Düşünceli, F. (2021). Türkiye'de Ticari Dışa Açıklık ve Enflasyon ilişkisi Ardl Sınır Testi ve Nedensellik Analizi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 37-54.

Egeli, H. A., & Emsen, Ö. S. (2002). Geçiş ekonomilerinin makro ekonomik performansları ve Kırgızistan üzerine bir değerlendirme. *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, 2(4).

Emek, Ö. F., Düşünceli, F., & Doru, Ö. (2021). Türkiye'de Yurt İçi Üretici ve Tüketici Fiyatları Üzerindeki Döviz Kuru Geçişkenliğinin İncelenmesi. *İstanbul İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics*, 71(1), 163-190.

Ferrarini, B., & Scaramozzino, P. (2016). Production complexity, adaptability and economic growth. *Structural change and economic dynamics*, 37, 52-61.

- Ferraz, D., Costa, N. J. D., Moralles, H. F., & Rebelatto, D. A. D. N. (2018). The effect of absorptive capacity (ABS) and foreign direct investment (FDI) on the economic complexity of brazilian municipalities. *The English & Commonwealth Law Abstracts Journal*, 9, 1-27.
- Gala, P., Rocha, I., & Magacho, G. (2018). The structuralist revenge: economic complexity as an important dimension to evaluate growth and development. *Brazilian journal of political economy*, 38, 219-236.
- Gao, J., & Zhou, T. (2018). Quantifying China's regional economic complexity. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 492, 1591-1603.
- Hartmann, D., Guevara, M. R., Jara-Figueroa, C., Aristarán, M., & Hidalgo, C. A. (2017). Linking economic complexity, institutions, and income inequality. *World development*, 93, 75-93.
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., & Simoes, A. (2014). *The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity*. Mit Press.
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the national academy of sciences*, 106(26), 10570-10575.
- Karadaş, N., & Soyyiğit, S. (2019). Orta Gelir Tuzağı ve Ekonomik Karmaşıklık Düzeyi İlişkisi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme. *Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1-2), 1-23.
- Kılıç, C., & Balan, F. (2019). Economic Complexity and Economic Growth: Panel ARDL Analysis for Selected OECD Countries. In *Applied Economics and Finance & Extended with Social Sciences Conference Full Paper Proceedings içinde (ss. 96-105)* (Vol. 9, No. 11).
- Lee, K. K., & Vu, T. V. (2020). Economic complexity, human capital and income inequality: a cross-country analysis. *The Japanese Economic Review*, 71(4), 695-718.
- Morais, M. B., Swart, J., & Jordaan, J. A. (2018). Economic complexity and inequality: Does productive structure affect regional wage differentials in Brazil? (Working Paper No. 18-11). Utrecht School of Economics. <https://ideas.repec.org/p/use/kiwps/1811.html>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-345.
- Stojkoski, V., & Kocarev, L. (2017). The relationship between growth and economic complexity: evidence from Southeastern and Central Europe.
- Yavuz, H. B. (2006). Geçiş ekonomilerinde ekonomik büyüme. *Türk İdare Dergisi*, 451, 89-105.
- Yıldız, B. & Yıldız, G. (2019). Ekonomik Karmaşıklık İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Bootstrap Granger Nedensellik Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(2), 329-340.
- Zhu, S., & Li, R. (2017). Economic complexity, human capital and economic growth: empirical research based on cross-country panel data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828.

COVID-19 PANDEMİSİNİN AZERBAJCAN'IN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİNE ETKİSİ

Sabri Kaan HALICI¹

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 05.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 28.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Halıcı, S. K. (2022). Covid-19 pandemisinin Azerbaycan'ın makroekonomik göstergelerine etkisi, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 28-43

Özet

2020 yılı Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilen Covid-19 sağlık krizi uygulanan karantina ve kısıtlamalarla birlikte iktisadi krize evrilmiş, ülke ekonomilerini büyük bir belirsizliğe sürükleyerek iktisadi açıdan zorlu bir sürece sokmuştur. Hükümetler Covid-19 pandemisinin şiddetinin artmasıyla birlikte vatandaşların sağlığını koruma ve iktisadi faaliyetlerin devamlılığını sağlama noktasında bir sağlık-ekonomi takasına mecbur kalmıştır. Covid-19 ile birlikte oluşan zararları karşılamak adına çeşitli para ve maliye politikaları uygulanmıştır. Salgınla birlikte arz ve talep şoklarının birlikte görülmesi hükümetlerin hem arz hem de talep tarafını korumak durumunda bırakmıştır. Pandemi ile geçen 2020 yılında; yatırımlar azalmış, finansal piyasalar olumsuz etkilenmiş, küresel ticaret önemli ölçüde daralmış, dünya ekonomisi %3 düzeyinde tarihi bir daralma kaydetmiştir. Bu hususlara ilaveten; sektörlerin ciroları azalmış, işsizlik oranlarında artış yaşanmış, hanehalkı gelirleri düşmüş ve yoksulluk artmıştır. Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin küresel ekonomi bazında etkileri, seçilmiş ülkelerin Covid-19 öncesi ve Covid-19 dönemi makroekonomik analizi, pandeminin Azerbaycan ekonomisine etkileri, Azerbaycan ekonomisinin Covid-19 öncesi ve Covid-19 dönemi makroekonomik analizi, Covid-19 döneminde Azerbaycan turizmi ve Azerbaycan'da uygulanan iktisat politikaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Makroekonomik Etkiler, Azerbaycan Ekonomisi, İktisat Politikaları.

THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON AZERBAIJAN'S MACROECONOMIC INDICATORS

Abstract

The Covid-19 health crisis, which was declared a pandemic by the World Health Organization in March 2020, has evolved into an economic crisis due to the quarantines and restrictions applied, dragging the country's economies into a great uncertainty and putting them into a difficult economical condition. With the increasing severity of the Covid-19 pandemic, governments have been forced to make a health-economy trade-off between protecting the health of citizens and ensuring the continuity of economic activities. Various monetary and fiscal policies have been implemented in order to cover the losses caused by Covid-19. The coexistence of supply and demand shocks with the epidemic forced governments to protect both the supply and demand sides. In 2020, which passed with the pandemic; investments decreased, financial markets were adversely affected, global trade shrank significantly, and the world economy decreased by 3%. In addition to these issues; the income of the sectors decreased, unemployment rates increased, household incomes decreased and poverty increased. In this study, the effects of the Covid-19 pandemic on the global economy, the macroeconomic analysis of selected countries in the pre-Covid-19 and Covid-19 period, the effects of the pandemic on the Azerbaijan economy, Azerbaijan macroeconomic analysis in the pre-Covid-19 and Covid-19 period, Azerbaijan tourism and economic policies applied in Azerbaijan during the Covid-19 period were examined.

Keywords: Covid-19, Macroeconomic Effects, Azerbaijan Economy, Economic Policies.

---

¹ Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, sabrikaanhalici35@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4776-6321.

1. Giriş

Kapitalist sistem özünde krizlere yatkın bir sistemdir. Küreselleşmenin bu boyutlarda olmadığı dönemlerde bir bölgede ortaya çıkan iktisadi kriz bölgesel bir seyir izlemekte, kapitalist ülkelerin tümüne sirayet etmemekteydi. Geçmiş dönemlerdeki söz konusu bu krizler mevcut alanda aşırı üretim, yetersiz tüketim, parasal meselelerdeki aksaklıklar gibi nedenlere bağlı olarak kendini gösterebilmekteydi. Özellikle 19. yüzyılda liberal kapitalizmin içerdiği krizler tarımsal kesimde meydana gelen mevsimsel kısa süreli dalgalanmalar ile endüstriyel kesimde oluşan dalgalanmalar şeklinde oluşmaktaydı. Günümüzde küreselleşme krizlerin yayılma göstermesinde önemli bir unsurdur. Sermayenin küreselleştiği iktisadi ortamda krizler geniş alanlara yayılma imkanı bulabilmektedir. Bunun en yakın örneği 2008 küresel krizi olmuştur. ABD’de ortaya çıkan bu kriz küreselleşmenin etkisiyle küresel kriz kimliğine bürünmüştür. Bu krizin ardından oluşan Covid-19 sağlık krizi ise ülke ekonomilerini büyük bir belirsizliğe uğratmış, uygulanan karantina önlemleri ile kısıtlamalar ve bunların paralelinde oluşan arz-talep şoklarıyla birlikte küresel bir ekonomik kriz özelliğini almıştır.

2008 küresel krizinden sonra ortaya çıkan Covid-19 sağlık krizinde olgular çok farklıdır. Bu farklılıkların en başında Covid-19 pandemisinin bir sağlık krizi olması yatmaktadır. Yani salgın kapitalizmin iç dinamiklerinden kaynaklanmamış, sağlık krizinden iktisadi krize evrilmiştir Pandemi yayılma gösterdikten sonra hükümetler salgın koşullarına uygun olarak çeşitli kısıtlamaları hayata sokmuşlardır. Bu durumda sektörler olumsuz etkilenmiş, arz ve talep şokları oluşarak bir makroekonomik istikrarsızlık meydana gelmiştir. İktisadi faaliyetlerin birkaç sektör dışında durma noktasına geldiği bu ortamda hükümetler çeşitli iktisadi tedbirler uygulamıştır.

İktisat tarihinde görülmüştür ki iktisadi krizler ile piyasalar tek başına mücadele edememektedir. Bu bakımdan bir kamu müdahalesine ihtiyaç vardır. 1929 Büyük Buhranın (Great Depression) ardından liberal kapitalizmden müdahaleci kapitalizme geçiş hızlanmış, Keynesyen politikalar ekonomi üzerinde uygulanmaya başlanmıştır. Serbest piyasanın önde gelen ekonomileri dahi iktisadi kriz durumlarında piyasalara ciddi müdahalelerde bulunmuşlardır. Covid-19 krizinden önce görülen 2008 küresel krizinde merkez bankaları faiz oranlarını sıfır düzeylerine düşürmüş, iktisadi canlılığı sağlayabilmek adına para politikalarına ağırlık vermişlerdir. Bu husus piyasanın ihtiyacı olan likiditeyi karşılayıp geçici bir rahatlama sağlasa da etkin bir çözüm sağlayamamıştır. Bir diğer ifadeyle para politikasının potansiyel sınırına ulaşması ve likidite tuzağı olgusunun yaşanması 2008 krizinden Covid-19 krizine kadar geçen süreçte küresel ekonomiyi beklenen canlılığa ulaştıramamıştır. Covid-19 krizinde ise daha çok maliye politikalarına ağırlık verilmiş, para politikası maliye politikasının destekçisi konumunda olmuştur. Bunun nedenleri arasında faiz oranlarının halihazırda çok düşük seviyelerde olması ve küresel borç seviyesinin çok yüksek olması bulunmaktadır. Bu bağlamda Covid-19 pandemisinin olumsuz iktisadi etkilerini telafi edebilmek adına hükümetler kapsamı geniş mali teşvik paketleri açıklamışlardır. Fakat düşük gelirli ülkeler geniş mali alana sahip olmadıklarından dolayı gelişmiş ülkeler gibi büyük mali teşvikler uygulayamamışlardır. Halihazırda bu ülkeler Covid-19 krizinden bağımsız olarak; borçlanma olanaklarının kısıtlı olması, kura dayalı borçların fazlalığı, kayıt dışı istihdamın yaygın olması, finansal piyasaların gelişmemiş olması, sağlık altyapılarının yeterli düzeyde olmaması, kur riskinin bulunması gibi problemlere sahiptir. Bu gibi problemler gelir düzeyi düşük olan ülkelerin Covid-19 pandemisi ile mücadele etme gücünü kısıtlamıştır (Stiglitz, 2020; Loayza ve Pennings, 2020: 3-7).

Küreselleşme krizlerin yayılma göstermesinde büyük bir etken olmasının yanında salgınların yayılmasında da büyük bir etkidir. Covid-19 pandemiden önceki salgınlar küreselleşmenin bu seviyelerde olmamasından ötürü pandemik evreye geçememekte ve haliyle bir iktisadi kriz ortamı hazırlayamamaktaydı. Günümüzde ise insan ve mal mobilitesinin arttığı, ulaşımın gelişip yaygınlaştığı dönemde salgınların yayılma imkanı kolaylaşmıştır. Bu anlamda ileride yaşanabilecek salgınlar tıpkı Covid-19 salgını gibi bir iktisadi kriz ortamı hazırlayabilme tehlikesini barındırmaktadır. Bu çalışmanın

temel amacı; Covid-19 pandemisinin küresel ekonomi bazında etkilerini, seçilmiş ülke ekonomilerinin temel makroekonomik göstergelerinde yaşanan bozulmaları, Azerbaycan'ın makroekonomik göstergelerinde oluşan olumsuz tabloyu, Azerbaycan turizminin yaşadığı daralmayı ve Azerbaycan'da uygulanan iktisadi politikaları incelemektir.

2. Literatür

Dikkaya ve Rzali (2020) yaptıkları çalışmada Covid-19 krizinin ekonomik etkilerini ve enerji piyasaları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla uygulanan kısıtlamalar arz ve talep şoklarına neden olmuş, düşen talep neticesinde emtia fiyatlarında keskin bir düşüş yaşanmıştır. Her ne kadar e-ticaret hacmi pandemi ile genişleme gösterse de arz kapasitesinde keskin bir düşüş gerçekleşmiştir. En fazla talep daralması hizmetler ve enerji sektöründe olmuştur. Bu anlamda fosil yakıt ihracatçısı ülkeler olumsuz etkilenmiştir. Bu durumun petrol ihracatçısı ülkeler açısından bütçe açıkları ve dış açıklara neden olması muhtemeldir. Hükümetler kısıtlamalardan doğan maliyetleri tazmin etme noktasında politikalar üretseler de bu pek kolay olmamaktadır. Bu anlamda sağlık-ekonomi takası ortaya çıkmaktadır.

Fernandes (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 pandemisinin ülkeler ve sektörler üzerindeki etkisini ele almıştır. Covid-19'un küresel ekonomiyi birçok açıdan etkilediğini vurguladığı bu çalışmada ölüm oranları ve iktisadi etki arasında bir ilişki olmadığını iddia etmiştir. Hükümetlerin, şirketlerin, tüketicilerin ve medyanın tepkisinin bir arz ve talep şoku yarattığını belirtmiştir. Çalışmada geçmişteki bazı salgınlardan bahsetmiş, mevcut salgının farklılıklarını ortaya koymuştur. Uygulanan kısıtlamalar ile tüm sektörler etkilenmiş, bu etkiler eşit olmamıştır. Özellikle hizmetler sektörü daha fazla daralmıştır.

Jackson vd. (2021) yaptıkları çalışmada Covid-19 pandemisinin ülke ekonomileri üzerinde ciddi etkiler ortaya çıkardığını belirtmişlerdir. Özellikle 2020 yılının ikinci çeyreği tüm ülkeler açısından tarihte benzerine az rastlanacak daralmalara sahne olmuştur. İktisadi büyüme, küresel ticaret pandemi ile birlikte önemli derecede daralmış, fakat uygulanan itkisat politikaları bu daralmayı sınırlamıştır. Çalışmada pandeminin iş gücü piyasasına etkileri ve finansal piyasalara etkileri ele alınmış, pandemi ile birlikte uygulanan genişletici maliye politikalarının ülkelerin mali dengelerinde yarattığı etkiyi incelemişlerdir. Aynı zamanda çalışmada Amerika, Çin, İngiltere, Avrupa ve Japonyada uygulanan iktisat politikalarını ele almışlardır. 2021 yılında küresel talebin baskısı, hammadde fiyatlarındaki artış ve tedarik zincirindeki aksaklıkların enflasyonist süreci tetiklediği vurgusunu yapmışlardır.

Li vd. (2021) yaptıkları çalışmada Covid-19 pandemisinin küresel düzeyde derin olumsuz etkilerinin olduğunu ve bir resesyona yol açtığını belirtmişlerdir. Yaptıkları bu çalışmada 2008 küresel krizi ve Covid-19 pandemisinin ABD ekonomisine etkilerini kıyaslamışlardır. Bu bağlamda Covid-19 pandemisinin 2008 küresel krize kıyasla ABD ekonomisinin makroekonomik değişkenleri üzerinde daha şiddetli daralmalara neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Pandemi etkisiyle ABD ekonomisi 1929 Büyük Buhrandan sonra en derin makroekonomik daralmalar ile karşı karşıya kalmıştır.

Sarkhanov ve Tutar (2021) yaptıkları çalışmada Covid-19 pandemisinin olumsuz etkilerinin Azerbaycan turizmi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bu kapsamda nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması metodu tercih edilmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan'da turizm işletmesi yöneticilerine Covid-19 pandemisinin Azerbaycan turizmi üzerindeki etkisi çerçevesinde bazı alt sorular yöneltilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre katılımcılar Covid-19 pandeminden Azerbaycan turizminin ciddi şekilde etkilendiğini, pandeminin şiddetini artırması tehdidine karşılık firma iflaslarının artacağını belirtmişlerdir. Firmaların Covid-19 pandemisine karşı maliyetleri azaltmak için işçi çıkarma durumuna gittiklerini bu durumun insanların gelirlerinin düşmesine neden olduğu ve bu durumun derin toplumsal problemlere neden olabileceğini ifade etmişlerdir.

Xu ve Abbasov (2021) yaptıkları çalışmada Covid-19 pandemisinin Azerbaycan'da faaliyet gösteren KOBİ'ler üzerindeki etkisini incelemeyi ve KOBİ'lerin faaliyetlerine devam edebilmesi açısından politika önerileri sunmayı amaçlamışlardır. KOBİ'ler pandemi nedeniyle önemli ölçüde zarara uğramışlardır. Bu kapsamda Azerbaycanın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren KOBİ'lerden veri toplamak adına anket yöntemi ve nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Toplanan veriler betimsel istatistik yöntemi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde ankete katılan işletmelerin yaklaşık %93'ü olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca turizm (%26,60), restoran ve kafe (%22,10) ve eğitim sektörü (%13,60) ile en çok etkilenen sektörler olmuştur. Eczaneler, sigorta ve tarım sektörü ise en az etkilenen sektörler arasında olmuştur. Çalışmada tedarikçilerin finansmanı, doğrudan mali yardımlar ve vergi kredisi gibi öneme yer verilmiştir.

Abdullayev (2021) yaptığı çalışmada Azerbaycan ekonomisinin diğer ülkeler gibi pandemiden olumsuz etkilendiğini belirtmiştir. Özellikle petrol fiyatlarındaki düşüşün ve devalüasyonların etkilerinden arınmaya çalışan Azerbaycan ekonomisinin Covid-19 pandemisi ile mücadele etmek zorunda kalması ekonomi üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştur. Çalışmada Azerbaycanda ekonomik canlılığın sağlanması adına genişletici maliye politikasının önemi vurgulanmıştır. Aynı zamanda çalışmada Azerbaycan'daki istatistiki bilgi sorunlarına ve bu sorunun iktisadi politika üretme hususunda yanlış yönlendirme problemine neden olabileceğine dikkat çekilmiştir.

3. Covid-19 Pandemisinin Gelişimi ve İktisadi Krize Evrilişi

İnsan ırkı geçmişten günümüze kadar geçen süreçte; avcı yaşam şeklinden tarım sektörüne geçerek tarım sektöründe ilerlemeler kaydetmiş, hayvanların yaşam alanlarına mühadil olmuştur. Coğrafi keşiflerle birlikte ticaret yaygınlaşmaya başlamış, tarımdan sanayi toplumuna geçilmiştir. Bu süreçlerde insanoğlu doğayı tahrip etmiş, kalabalık ortamlarda istihdam edilmiştir. Sanayi devriminden sonra şehirler kalabalıklaşmış, ülkeler iktisadi büyüme ve kalkınma noktalarında ilerleme kaydetmiş, insan hareketliliği ciddi anlamda artış göstermiştir. Tüm bu hususlar salgınların ortaya çıkmasında ve yayılmasında kilit bir rol oynamıştır. Tüm bu hususlara ek olarak geçmişte yaşanan savaşlar, göçler, iklim değişiklikleri, yetersiz ve kötü beslenme gibi olgular salgınların meydana gelmesinin sebepleri arasında gösterilmektedir. Günümüzde ise dijitalleşme olgusu ortaya çıkarak hızla gelişmeye başlamış, küreselleşme ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu durumlar her ne kadar insanoğlunun hayatını kolaylaştırırsa da doğanın dengesini bozarak salgınları insan hayatının merkezine yaklaştırmıştır. Covid-19 salgını tam da dijitalleşmenin hızla evrimleştiği ortamda ortaya çıkarak insanlığı hem hayatta kalma korkusu hem de iktisadi olarak zorlu bir sürece sokmuştur (Aybarç, 2021: 21-22; Han ve Polat, 2021: 12).

Covid-19 Çin'in Wuhan Eyaletinde 2019 yılının sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. 2020 yılının Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilmiştir. Salgının Çin'de ortaya çıkması ve tüm dünyaya yayılması beraberinde; salgının ne kadar süreceği, salgının yoğunluğu, tedavi ve aşının belirsizliği gibi birçok soru işaretini getirmiştir. Bazı ülkeler salgına karşı toplumsal bağışıklık kazanılması adına serbest politikalar uygulamış, salgının ciddiyetinin anlaşılması üzerine korumacı politikalara dönüş yapmıştır.

Salgınların iktisadi kriz yaratma potansiyeli yüksektir. Geçmişte de birçok salgın iktisadi kriz özelliği kazanmış, ülkeleri ve insanları ekonomik olarak ciddi sıkıntılara sokmuştur. Bir salgının iktisadi krize evrilmesindeki en önemli gösterge salgının epidemiyolojik özellikleridir. Eğer salgının ölüm oranı yüksek ve bulaşıcılık özelliği fazla ise küresel sistemde bir iktisadi bunalım yaratması kaçınılmazdır. Bu bağlamda SARS, MERS ve Ebola gibi salgınlar bölgesel yayılma gösterdiklerinden bölge ekonomilerine zararlar yüklerken, Kara Veba, İspanyol Gribi, Covid-19 gibi salgınlar dünya geneline yayılma gösterip küresel ekonomiyi ciddi zararlara uğratmıştır. Covid-19 salgını her ne kadar ölüm oranı çok yüksek olmasa da bulaşıcılık bakımından yüksek orana sahip olmasının sonucunda iktisat tarihine damga vuracak bir iktisadi kriz oluşturmuştur.

Covid-19 pandemisinin iktisadi krize evrilişini Rickards (2021) çalışmasında yer verdiği pandeminin piyasalarda gösterdiği reaksiyonla somutlaştırmak mümkündür: “*Pandemi Çin’de ortaya çıktığında piyasalar olaya ‘Çin Sorunu’ olarak bakıyordu. 2020 Ocak ile Şubat ayı sonları arasında Covid-19 pandemisi piyasalar üzerinde etki göstermemişti. Fakat Şubat ayının son günlerinde İtalya’dan gelen salgın verileri 24 Şubat günü piyasaların pandemiye karşı reaksiyon göstermesine neden olmuştur. Bu tarihten itibaren düşüşler başlamış, 9 Mart 2020’de yaklaşık %8’lik bir düşüş gerçekleşmiştir. 12 Mart 2020’de %10’lük bir düşüş, 16 Mart 2020’de %13’lük bir düşüş daha gerçekleşmiştir. Piyasalarda yaşanan bu üç düşüş hisse senedi piyasası tarihinin en büyük yüzdesel düşüşleri içerisinde ilk yirmi arasına girmiştir. 12-16 Mart arasında görülen bu düşüşler günlük bazda ise tarihte görülen düşüşler içerisinde ilk beş arasına girmiştir. Bu olumsuz tablonun neticesinde devre kesiciler uygulanmıştır.*”

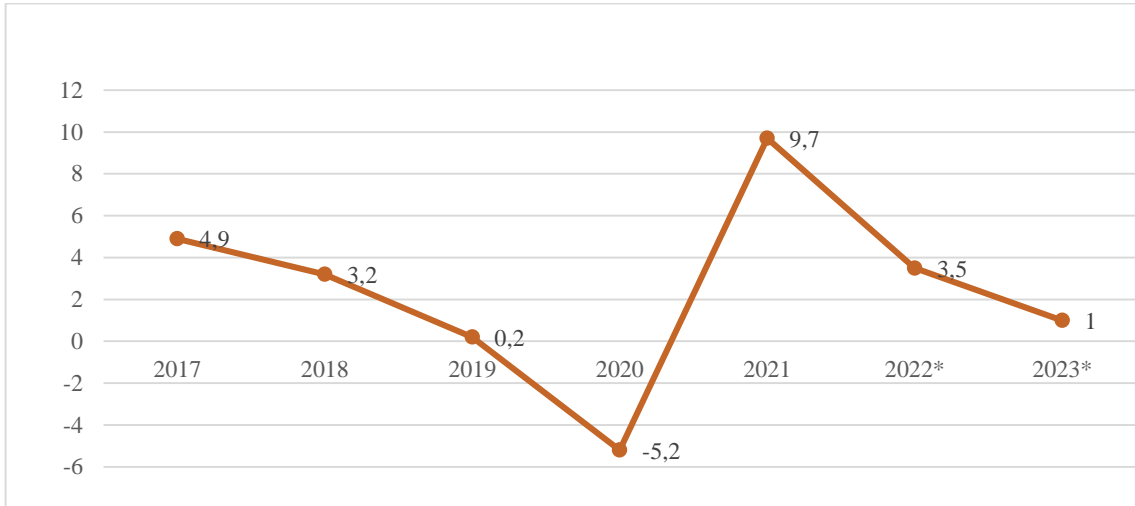
4. Covid-19 Pandemisinin Dünya Ekonomisi Üzerindeki Etkisi

İktisadi krizler tüketici talebinde, yatırım harcamalarında meydana gelen düşüşler, işsizlik oranının yüksek düzeylere ulaşması, refahın azalması, piyasalarda oluşan belirsizlik ortamı, milli paranın değer kaybına uğraması gibi etmenlere bağlı olarak meydana gelebilir. Krizler bölgesel ve küresel düzeyde ortaya çıkabilir. Krizlere karşı etkin politikalar üretebilmek için krize yol açan olguları doğru tanımlamak gerekmektedir. İktisadi krizler reel ve finansal piyasaları etkileyerek bu piyasalarda dalgalanmalara sebep olur. Bu bağlamda iktisadi krizler makroekonomik istikrarın önüne bir set çekmektedir. Covid-19 pandemisi bu anlamda vurgulanan özellikleri taşıyarak bir iktisadi kriz oluşturmuş ve makroekonomik şoklara sebebiyet vermiştir (Dikkaya ve Rzali, 2020: 395).

Covid-19 pandemisinin öncesinde küresel ekonomi çok iyi bir görünüm içerisinde değildi. 2017’deki pozitif iktisadi performans dışarıda tutulacak olursa küresel ekonomi 2008 krizinin ardından Covid-19 pandemisine kadar geçen süreçte beklenen ekonomik canlılığı yakalayamamıştır. Yüksek küresel borç miktarı, artan ticari gerilimler, gelişmekte olan ülkelerdeki makroekonomik istikrarsızlık, Brexit süreci, korumacı politikaların ağırlığının artması ve jeopolitik gerilimler pandemi öncesinde küresel ekonomiyi olumsuz etkilemişti. 2008 krizinin ardından beklenen potansiyel büyüme oranını yakalayamayan dünya ekonomisi Covid-19 pandemisi ile iyice sarsılmıştır (IMF, 2018).

Covid-19 krizinin Çin’de ortaya çıkması ve Çin ekonomisinde bir durgunluğa sebep olması küresel tedarik zincirinin işleyişini bozmuştur. Çin’in küresel tedarik zincirinde hayati yere sahip olması ve Çin’den gelen girdilere bağımlılığın yüksek olması göz önüne alındığında bu etki hafife alınacak türden olmamıştır. Bunun paralelinde ülkelerde; üretimde aksaklıklar, finansman maliyetlerinde artışlar ve yatırımlarda azalışlar yaşanmıştır. Ülkelerin kendi içinde uyguladığı karantina önlemleri ve ülkeler arasında ulaşımın kısıtlanmasının neticesinde küresel ticaretin önemli derecede negatif etkilenmesi iktisadi faaliyetlerin hızının düşmesine zemin hazırlamıştır. Arz ve talep şoklarının birlikte görüldüğü Covid-19 pandemisi küresel ekonomiyi 2008 krizinin ardından ciddi bir belirsizliğe sürüklemiştir (McKibbin ve Fernando, 2020: 45).

Şekil 1: 2017 yılından itibaren küresel ticaret hacminin yıllık değişimi (%)

Kaynak: WTO, 2022.

Şekil 1’de 2017 yılından itibaren küresel ticaret hacminin seyri ve geleceğe yönelik tahminler gösterilmiştir. Buna göre 2017 yılından sonra küresel ticaret bir daralma sürecine girmiştir. Pandemi öncesi 2019 yılında %0,2 oranında düşük bir performans gösteren küresel ticaret hacmi Covid-19 pandemisi döneminde ciddi bir düşüş yaşamıştır. Ülkelerin sınırlarını kapatması, uygulanan kısıtlamalar, oluşan yoğun belirsizlik ortamı ve bunların paralelinde üretim ve talepteki düşüş küresel ticaret hacminin -%5,2 oranında daralmasında rol oynamıştır. 2021 yılında kısıtlamaların kaldırılması ve uygulanan genişletici politikaların etkisiyle beklenenden daha güçlü bir toparlanma gerçekleşmiştir. 2022 ve 2023 yılları için yapılan tahminler ise küresel ticaret hacminde büyüme hızının oldukça düşeceği yönünde olmuştur. Bunun arka planında ise Rusya-Ukrayna savaşı ve enerji fiyatlarının yükselmesi, dünyada uzun zaman sonra enflasyon sorununun baş göstermesi, sıkılaştırma politikaları ve ülkelerin büyüme hızlarının düşmesi ile ithalat talebinin azalma göstereceği beklentisi yatmaktadır (WTO, 2022).

Tablo 1: Pandemi Öncesi Seçilmiş Ülkelerin Temel Makroekonomik Göstergeleri

ÜLKELER	REEL GSYİH %			ENFLASYON %			İŞSİZLİK %		
	2018	2019	2020*	2018	2019	2020*	2018	2019	2020*
İtalya	0,9	0,3	9,1	1,2	0,6	0,2	10,6	10,0	12,7
Fransa	1,7	1,3	-7,2	2,1	1,3	0,3	9,1	8,5	10,4
İspanya	2,6	2,0	-8,0	1,7	0,7	-0,3	15,3	14,1	20,8
Çin	6,6	6,1	1,2	2,1	2,9	3,0	3,8	3,6	4,3
Japonya	0,8	0,7	-5,2	1,0	0,5	0,2	2,4	2,4	3,0
ABD	2,9	2,3	-5,9	2,4	1,8	0,6	3,9	3,7	10,4
Kanada	1,9	1,6	-6,2	2,2	1,9	0,6	5,8	5,7	7,5
İngiltere	1,4	1,4	-6,5	2,5	1,8	1,2	4,1	3,8	4,8
Rusya	2,3	1,3	-5,5	2,9	4,5	3,1	4,8	4,6	4,9
Almanya	1,5	0,6	-7,0	1,9	1,3	0,3	3,4	3,2	3,9
Kazakistan	4,1	4,5	-2,5	6,0	5,2	6,9	4,9	4,8	7,8
Türkiye	2,8	0,9	-5,0	16,3	15,2	12,0	11,0	13,7	17,2
Kırgızistan	3,5	4,5	-4	1,5	1,1	10,6	6,6	6,6	6,6

Kaynak: (IMF, 2019; IMF, 2020) *Tahmin

Tablo 1’de Covid-19 pandemisinden şiddetli derecede etkilenmiş olan (İktisadi büyüme bağlamında Çin ve Türkiye hariç) seçilmiş ülkelerin Covid-19 dönemi öncesi temel makroekonomik göstergeleri ve Covid-19’un etkilerinin tahminlerine yer verilmiştir. Bu kapsamda özellikle Euro Bölgesinde bulunan seçilmiş ülkelerin Covid-19 dönemi öncesinde büyüme hızlarının düştüğü gözlemlenmektedir. Aynı şekilde Kanada, ABD, Rusya, Türkiye, Japonya ülkeleri de Covid-19 öncesinde büyüme hızları düşen ülkeler arasında olmuştur. 2019 yılında Çin’de her ne kadar büyüme ivmesi düşse de yüksek büyümesini sürdürmüştür. Kazakistan ve Kırgızistan ülkeleri diğer ülkelerin aksine Covid-19 dönemi öncesi büyüme hızlarını yükseltmişlerdir. IMF tahminleri 2020 yılında pandemi etkisiyle Çin dışında tüm ülkeler adına tarihte eşine az rastlanacak daralmaları yansıtmıştır. Aynı şekilde işsizlik oranlarındaki artış tahminleri ciddi derecede olmuştur.

Tablo 2: Covid-19 Döneminde Seçilmiş Ülkelerin Makroekonomik Göstergeleri

ÜLKELER	REEL GSYİH %			ENFLASYON %			İŞSİZLİK %		
	2020	2021	2022*	2020	2021	2022*	2020	2021	2022*
İtalya	-9	6,7	3,2	-0,1	1,9	8,7	9,3	9,5	8,8
Fransa	-7,9	6,8	2,5	0,5	2,1	5,8	8,0	7,9	7,5
İspanya	-10,8	5,1	4,3	-0,3	3,1	8,8	15,5	14,8	12,7
Çin	2,2	8,1	3,2	2,4	0,9	2,2	3,8	4,0	4,2
Japonya	-4,6	1,7	1,7	0,0	-0,2	2,0	2,8	2,8	2,6
ABD	-3,4	5,7	1,6	1,2	4,7	8,1	8,1	5,4	3,7
Kanada	-5,2	4,5	3,3	0,7	3,4	6,9	9,6	7,4	5,3
İngiltere	-9,3	7,4	3,6	0,9	2,6	9,1	4,5	4,5	3,8
Rusya	-2,7	4,7	-3,4	3,4	6,7	13,8	5,8	4,8	4,0
Almanya	-3,7	2,6	1,5	0,4	3,2	8,5	3,8	3,6	2,9
Kazakistan	-2,6	4,1	2,5	6,8	8,0	14,0	4,9	4,9	4,9
Türkiye	1,9	11,4	5,0	12,3	19,6	73,1	13,1	12,0	10,8
Kırgızistan	-8,6	3,7	3,8	6,3	11,9	13,5	6,6	9,0	9,0

Kaynak: (IMF, 2022) *Tahmin

2020 senesi Covid-19 pandemisinin tüm ülke ekonomilerini sarstığı bir yıl olmuştur. Dünya ekonomisi -%3 oranında daralarak bu alanda bir önceki küresel krizin etkilerinden daha şiddetli bir görünüm çizmiştir. Tablo 2’de Covid-19 pandemisinden önemli derecede etkilenmiş olan seçilmiş ülkelerin temel makroekonomik göstergelerine yer verilmiştir. 2020 yılında seçilmiş ülkelere Çin ve Türkiye hariç tüm ülkeler Covid-19 pandemisinin etkisiyle ciddi bir daralma yaşamıştır. Çin özelinde; esnek ihracat, salgına karşı üretilen güçlü politikalar, eyaletler arasındaki seyahat kısıtlamalarının kaldırılması, alt yapı çalışmalarındaki ilerleme, sanayi üretimindeki artış ve yatırımlar Covid-19 döneminde büyümenin nedenleri arasında olmuştur. Türkiye açısından; para kanalı yoluyla kredi genişlemesi, maliye politikası ile iç talebin artırılması Türkiye açısından Covid-19 pandemisinde büyümenin kaynakları arasında olmuştur (SBB, 2020: 18). 2020 yılında düşen küresel talep neticesinde enflasyon oranları çoğu ülkede düşüş göstermiştir. Tüm dünyada küresel talebin düştüğü ve enflasyonun gerilediği dönemde Türkiye ve Kırgızistan’da enflasyon ciddi artış göstermiştir. Dünyada işsizlik oranı %5,4’ten %6,5’e yükselmiş, seçilmiş ülkelerde işsizlik artışında ABD ve Kanada başı çekmiştir. 2021 yılında kısıtlamaların kalkması ve uygulanan genişletici politikaların etkisiyle dünya ekonomisi %6,1 oranında büyüerek güçlü bir toparlanma sergilemiştir. 2021 yılında enflasyon hususunda tablo tamamen tersine dönmüş enflasyon küresel bir sorun haline almıştır. Pandemi döneminde piyasaya enjekte edilen aşırı likidite, kısıtlamaların kaldırılması ile talebin artması ve arz tarafının buna uyum sağlayamaması neticesinde enflasyon şiddetlenmiştir. Bu durumun üstüne Rusya-Ukrayna savaşı ile hammadde maliyetleri ciddi derecede artmış, enflasyondaki artış daha da şiddetlenmiştir. Artan enflasyon tehdidi nedeniyle merkez bankaları sıkılaştırma politikalarına gitmeye başlamış, bu anlamda politika faiz oranlarını artırmaya başlamışlardır. Bu durum Tablo 2’den görüleceği üzere 2022 yılında ülkelerin büyüme hızlarının düşmesi yönünde tahminlere neden olmuştur (IMF, 2022).

5. Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan Ekonomisine Etkileri

Azerbaycan ekonomisi 1990'lı yılların zorlu ekonomik konjktürünü geride bıraktıktan sonra Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını dünya pazarına petrol ihraç ederek hızla gelişme trendine girmiştir. 1994 yılında “Asrın Sözleşmesi”, kabul edilen 1995 anayasası ve liberal ekonomiye geçiş zemininin hazırlanması Azerbaycan’da yabancı yatırımın artmasına katkıda bulunmuştur. Azerbaycan ekonomisi büyük oranda petrol ve doğalgaz üretimine ve ihracatına bağımlı konumdadır. Covid-19 krizine kadar geçen süreçte petrol sektörü hariç ekonomik çeşitliliği sağlamada beklenen başarı yakalanamamıştır. Bundan dolayı iktisadi kriz ortamlarında dünya piyasalarında petrol fiyatlarının keskin düşüş göstermesinden kolayca etkilenmekte bu husus milli gelirin düşmesine neden olmaktadır. Tablo 3’te Azerbaycan ekonomisinde 2014-2019 yılları arasında petrol ve petrol dışı sektörlerin GSYİH içindeki payları gösterilmiştir. Tablo’dan görüleceği üzere Covid-19 öncesi dönem (2014-2019) yılları arasında Azerbaycan GSYH’sı devalüasyonların ve petrol fiyatlarındaki keskin düşüşün etkisiyle ciddi bir düşüş trendine girmiştir. Aynı şekilde kişi başına GSYH’da önemli bir düşüş kaydedilmiştir. Bu hususlara ek olarak GSYH’ya petrol-doğal gaz sektörünün katkısı diğer sektörlerle kıyasla çok daha fazla olmaktadır. Bu bakımdan 2014-2019 yılları arasında petrol dışı sektörlerin payı beklenen ölçüde iyileştirilememiştir (Aydın, 2022).

Tablo 3: Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Dışı Sektörlerin GSYİH İçindeki Payı

Yıllar	Toplam GSYH (Milyon \$)	Kişi Başına GSYH (\$)	Petrol- Doğalgaz sektörünün katkısı (%)	Petrol Dışı Sektörün Katkısı GSYH (\$)
2014	75234,7	7990,8	36,3	56,3
2015	52996,8	5561,5	28,3	62,8
2016	37862,8	3928,6	32,4	59,5
2017	40867,9	4198,5	35,6	57,3
2018	47112,9	4797,8	40,2	52,0
2019	48047,6	4851,2	36,8	54,4

Kaynak: Devlet İstatistik Komitesi verileri kullanılarak (Aydın, 2022) tarafından oluşturulmuştur

Tablo 4: Covid-19 Öncesi Azerbaycan’ın Temel Makroekonomik Göstergeleri (%)

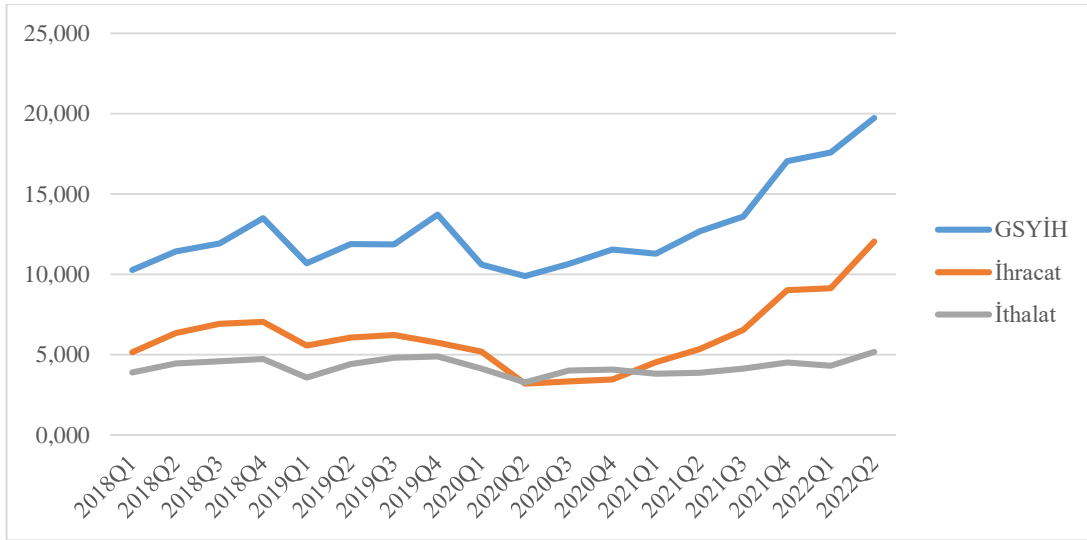
	2016	2017	2018	2019
Reel GSYİH	-3,1	0,2	1,5	2,5
Enflasyon	12,4	12,9	2,2	2,6
İşsizlik	5,0	5,0	4,9	4,8
Genç İşsizlik Oranı	13,3	13,1	12,6	12,4
Bütçe Açıkları	-1,1	-1,4	5,6	8,4
Doğrudan Yabancı Yatırım (\$)	10161,1	9120,5	8236,5	7129,1

Kaynak: World Bank, 2022; IMF, 2022; Statistical Committee of Azerbaijan, 2022

Azerbaycan ekonomisi 2010’lu yıllarda petrol fiyatlarının artış trendine girmesiyle birlikte büyüme sürecine girmiş, fakat takip eden yıllarda petrol fiyatlarındaki keskin düşüş Azerbaycan ekonomisini 2015 yılında küçülme trendine sokmuştur. Tablo 4’te Covid-19 öncesi Azerbaycan’ın temel makroekonomik göstergelerine yer verilmiştir. Düşen petrol fiyatları neticesinde uygulanan devalüasyon Azerbaycan finansal sistemine zarar vermiş, bankaların mali yapısını bozmuştur. 2016

yılında ciddi daralma yaşayan Azerbaycan ekonomisi 2017 yılında düşük bir büyüme performansı göstermiştir (Hakim ve Pashayev, 2020: 46). 2017'de düşük büyüme ivmesi gösteren Azerbaycan ekonomisi 2018 yılında inşaat sektörünün gerileme trendinde olması ve hidrokarbon üretimindeki düşüş ile %1,5 büyüme performansı göstermiştir. 2019 yılında hizmet sektörünün faaliyetlerindeki artış ve artan gaz üretimi ile bir miktar toparlanma göstererek Covid-19 dönemi öncesi %2,5 oranında büyümüştür. Özellikle 2019 yılında pek olumlu iktisadi koşulların olmadığı ortamda 2019 yılı büyümesi kayda değer olmuştur. 2016 ve 2017 yılında yüksek enflasyon oranına sahip olan Azerbaycan ekonomisi parasal sıkılaştırma, düşük gıda fiyatları ve istikrarlı döviz kurunun etkisiyle 2018 yılında ciddi düşüş kaydetmiştir. 2018 yılında parasal gevşemeye gidilse de enflasyonun nominal faiz oranının altında seyir etmesi reel faiz oranlarının yüksek kalmasına neden olmuştur. Bu dönemde manat tabanı genişlemiş, likidite bolluğu oluşmuştur. Mali denge 2018 yılında artı bakiyeye geçmiş, 2019 yılında oldukça fazla bir orana ulaşmıştır. Doğrudan yabancı yatırım 2016 yılında 10 milyar dolar seviyelerindeyken düşüş trendine içerisinde girmiş, 2019 yılında 7 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir (IMF, 2019).

Şekil 2: Covid-19 Pandemisi Öncesi ve Pandemi Dönemi Azerbaycan'ın Dış Ticaret ve GSYİH'sının Seyri (Milyar \$)

Kaynak: (IMF, 2022)

Petrol ve gaz sektörü Azerbaycan ihracatının çok büyük bölümünü oluşturmaktadır. Aynı şekilde bu sektörlerin Tablo 3'te görüldüğü üzere GSYİH katkısı da ciddi boyuttadır. Bu nedenle petrol fiyatlarında oluşan dalgalanma Azerbaycan ihracatını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu bağlamda Şekil 2'de IMF verileri kullanılarak Azerbaycan'da pandemi öncesi ve pandemi döneminde ihracat, ithalat ve GSYİH'nın seyri gösterilmiştir. Özellikle petrol fiyatlarının yükseldiği dönemlerde ihracat gelirleri ve GSYİH artmakta petrol fiyatlarının düştüğü dönemde ihracat ve GSYİH düşüş göstermektedir. Şekil 2'den görüleceği üzere Covid-19 pandemisi öncesi petrol fiyatları düşüş trendinde olmuş bu durum da Azerbaycan ihracatında düşüşe neden olmuştur. Pandeminin baş göstermesiyle uygulanan karantina ve kısıtlamalarla birlikte küresel talep çökmüş, petrol fiyatları ciddi ölçüde düşüş göstermiştir. 2020 yılının ikinci çeyreğinde ciddi bir düşüş yaşayan ihracat ve GSYİH, bu dönemden sonra petrol fiyatlarının bir miktar yükselişe geçmesiyle toparlanmıştır. 2021 yılında petrol fiyatları Rusya-Ukrayna savaşının etkisiyle ciddi bir sıçrama göstermiştir. Bu dönemde aynı şekilde Azerbaycan ihracatı ve GSYİH'sı ciddi artış göstermiştir. 2020 yılında ikinci, üçüncü ve dördüncü çeyrekte ithalat bir miktar ihracatın üstüne çıkmıştır.

Tablo 5: Covid-19 Pandemisi Döneminde Azerbaycan'ın Makroekonomik Göstergeleri

	2020	2021
GSYİH (\$)	42693	54622,1
Reel GSYİH	-4,3	5,6
Enflasyon (%)	2,7	6,6
İşsizlik (%)	6,4	6,5
Genç İşsizlik Oranı (%)	15,3	16,4
Bütçe Açıkları (%)	-6,5	4
Doğrudan Yabancı Yatırım (\$)	6125,4	7501,1

Kaynak: World Bank, 2022; IMF, 2021; Statistical Committee of Azerbaijan, 2022

Tablo 5'te Covid-19 döneminde Azerbaycan'ın makroekonomik göstergeleri verilmiştir. Azerbaycan ekonomisi Covid-19 pandemisi ve petrol fiyatlarının önemli ölçüde düşük olmasından kaynaklı 2020 yılında ciddi bir iktisadi daralma yaşamıştır. GSYİH 2019 yılında 48 milyar dolar seviyesindeyken 2020 yılında Covid-19 pandemisinin etkisiyle 42 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. 2021 yılında uygulanan iktisadi politikalar, pandemi koşullarına adapte olunmasıyla canlanan iktisadi faaliyetler ve petrol fiyatlarındaki ciddi artışın etkisiyle GSYİH ciddi bir toparlama kaydederek 54 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Reel GSYİH petrol sektörü ve petrol dışı sektörlerdeki önemli daralma neticesinde -%4,3 oranında daralmıştır. Petrol ihracatı gelirleri yaklaşık %40 civarında azalmış, cari işlemler dengesi 2019 yılında %9 fazladan 2020 yılında -%0,5 açık vermiştir. İşsizlik oranı pandemi etkisiyle 1,6 puan artış göstererek %6,4 oranına yükselmiştir. Aynı şekilde halihazırda yüksek olan genç işsiz oranı pandemiyle birlikte daha da artmış, %15,3 düzeyine yükselmiştir. 2019 yılında önemli derecede bütçe fazlası veren Azerbaycan ekonomisi pandeminin zararlarını telafi etmek adına uygulanan genişletici maliye politikalarının etkisiyle önemli bir bütçe açığı vermiştir. Enflasyon oranı pandemi döneminde stabil kalmıştır. 2021 yılında Azerbaycan ekonomisi uygulanan iktisat politikalarının da desteğiyle hızlı bir toparlanma göstererek %5,6 oranında büyümüştür. Rusya-Ukrayna savaşının etkisiyle yükselen petrol ve gaz fiyatları Azerbaycan'ın dış ticaret gelirlerini artırmıştır. Bu durum özellikle ödemeler dengesi üzerinde pozitif etki yaratmış, cari işlemler dengesi %15 düzeylerinde fazla vermiştir. Fakat artan gıda fiyatları ve enflasyonun küresel bir problem haline gelmesi ülke adına risk oluşturmuş, 2021 yılında enflasyon önemli ölçüde yükselerek %6,6 düzeyine gelmiştir. Bütçe açığı 2021 yılında önemli ölçüde iyileşme göstererek %4 oranında fazla vermiştir. Genel devlet ve devlet garantili borçlar 2020 yılında GSYİH'nin %54'ünü oluştururken özellikle 2021 yılında GSYİH artışın etkisiyle bu oran %42 düzeylerine gerilemiştir. 2019 yılında halihazırda gerileme trendinde olan doğrudan yabancı yatırımlar 7 milyar dolar seviyelerinde gerçekleşmişti. Covid-19 etkisiyle doğrudan yabancı yatırımlar 6 milyar dolar seviyelerine düşmüş, 2021 yılında bir miktar toparlanma göstererek 7,5 milyar dolar seviyesine yükselmiştir (IMF, 2021).

Tablo 6: Covid-19 Pandemisi Öncesi ve Pandemi Dönemi Azerbaycan'a Gelen Turist Sayısı

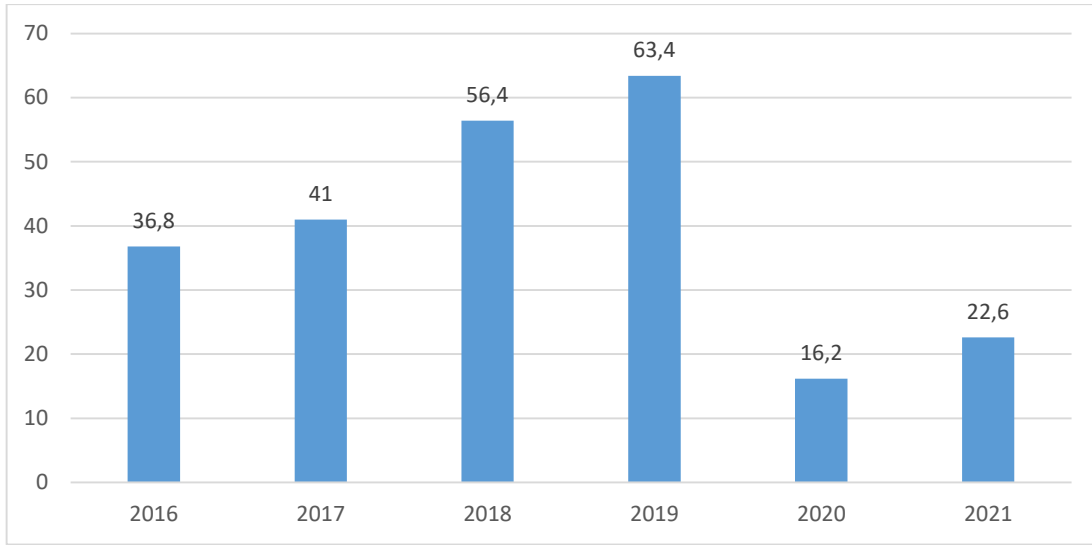
	2018	2019	2020	2021
Gelen Turist Sayısı	2,849,600	3,170,400	795,200	791,800

Kaynak: (Azerbaijan Statistical Information Service, 2022)

Turizm sektörü Azerbaycan ekonomisi açısından önemli bir gelir kalemidir. Özellikle petrol dışındaki sektörlerin gelişimine verilen önem göz önüne alındığında turizm sektörü Azerbaycan ekonomisi açısından bu anlamda önemli bir potansiyeli barındırmaktadır. Ülkeye gelen turist sayısı 2010 yılından 2019 yılına kadarki süreçte artış trendinde olmuştur. Tablo 6'da Covid-19 öncesi ve Covid-19

dönemi Azerbaycan'a gelen turist sayısı verilmiştir. 2018 yılında 2 milyon 849 bin kişi ülkeye gelirken 2019 yılında bu sayı 3 milyon 170 bine yükselmiştir. Ülkeye gelen turist sayısında başı Rusya çekerken ikinci sıra Gürcistan üçüncü sıra Türkiye olmuştur. Pandemi döneminde ülkelerin sınırlarını kapatması ve insanların enfekte olma korkusu ile iradi olarak izole olmaları neticesinde ülkeye gelen turist sayısında keskin düşüş olmuştur. Özellikle pandeminin yoğun yaşandığı 2020 yılı Ocak-Ekim ayları arasında ülkeye gelen turist sayısı geçen yılın aynı dönemine kıyasla 3,7 kat daha az olarak kayıtlara geçmiştir. Bu duruma paralel olarak turizm gelirleri 2020 yılında keskin bir düşüş yaşamıştır. 2019 yılının ikinci çeyreğinde 457 milyon dolar turizm kaynaklı döviz girişi olurken 2020 yılının ikinci çeyreğinde yalnızca 5 milyon dolar döviz girişi gerçekleşmiştir. Covid-19 pandemisi özellikle 2016 yılından beri pozitif ilerleme kaydeden Azerbaycan turizmine ciddi bir darbe vurmuştur (Gaziyev ve Boyacıoğlu, 2021: 240-243).

Şekil 3: Azerbaycan'da faaliyette bulunan turizm acentelerinin yıllık geliri (Milyon Manat)

Kaynak: Statistical Committee of Azerbaijan, 2022

Şekil 3'te Azerbaycan'da faaliyet gösteren turizm acentelerinin yıllık gelirleri gösterilmiştir. 2016 yılında yaklaşık 37 milyon manat olan gelirler 2019 yılına kadar artış trendinde olarak 63,4 milyon manat olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında turizm sektörünün pandemi etkisiyle durma noktasına gelmesi neticesinde gelirler ciddi bir düşüş kaydetmiştir. 2021 yılında ufak bir toparlanma gösteren acente gelirleri 22,6 milyon manat seviyesine yükselmiştir.

6. Covid-19 Döneminde Azerbaycan'da Uygulanan İktisat Politikaları

Azerbaycan ekonomisi Covid-19 pandemisinin yol açtığı iktisadi kriz durumundan ciddi şekilde etkilenmiştir. Özellikle petrol fiyatlarının gelir üzerinde büyük etkisi olması ve petrol fiyatlarının pandemi döneminde ciddi ölçüde düşüş göstermesi, Azerbaycan milli geliri üzerinde ciddi bir olumsuzluk yaratmıştır. Pandemi nedeniyle sosyo-ekonomik kırılmalıklar önemli ölçüde derinleşmiştir. Ülke ekonomisinin pandemi kaynaklı yaşanan iktisadi olumsuzluklarını hafifletmek adına 2020 Mart ayında Acil Müdahale Tedbir Paketi Azerbaycan hükümeti tarafından hayata geçirilmiştir. Hükümet daha sonra Covid-19 mali paketin kapsamını ek vergi indirimleri, sosyal yardımların uzatılmasını içerecek şekilde genişletmiştir. Paket bunlara ilaveten doğrudan nakit transferleri, işsizleri ve kayıt dışı çalışanlar, yoksul hanehalklarını destekleyici ve işletmelerin faaliyetlerine devam edebilmeleri adına sübvansiyonları içermiştir. Azerbaycan'da uygulanan iktisat politikaları nispeten geniş olmuş, petrol ve gaz, inşaat, tarım ve finansal hizmetler dışında geniş bir sektör grubunu desteklemeyi hedef almıştır (Kresic ve Alscher, 2022). Tablo 7'de Azerbaycan'da uygulanan iktisat politikalarına yer verilmiştir.

Tablo 7: Covid-19 Döneminde Azerbaycan'da Uygulanan İktisat Politikaları

Mali Tedbirler
2020 yılında yetkililer tarafından bütçe harcamaları 0,37 milyar manat (GSYH'nin yüzde %5'i) kadar artırılmıştır.
Sağlık alanında modüler tipte hastane kurulumu, tıbbi malzeme ve ekipman satın alma, sağlık çalışanlarına ödenek/yardım ödemesi ve kamu ve özel sektör katkılarıyla halk sağlığı ihtiyaçları için bir COVID Müdahale Fonu oluşturulması (toplam 114 milyon manat) kararlaştırılmıştır.
4 Nisan 2020 yılında etkilenen işletmelere ve bireylere (girişimcilerin zararını telafi etmek ve gelirleri desteklemek amaçlı) 3,3 milyar manat (GSYH'nin yüzde 4,85'i) tutarında destek verilmesi kararlaştırılmıştır.
2 Haziran 2020 tarihinde COVID salgınından etkilenen işletmelere vergi avantajları sağlanması. (0,12 milyar manat) Değişiklikler, turizm, karayolu yolcu taşımacılığı ve kültürel tesisler de dahil olmak üzere belirli sektörlere arazi ve emlak vergisinden bir yıllık muafiyet sağlanması kararlaştırılmıştır.
Karantinalar nedeniyle kazancını kaybeden işsizler ve dar gelirliler için sosyal yardımın yapılması kararlaştırılmıştır.
2020 Ağustos ayında parlamento, daha düşük petrol fiyatını (varil başına 35 dolar) ve büyüme varsayımlarını (% -5) yansıtan yenilenmiş 2020 bütçesini kabul etmiştir.
Parasal-Finansal Tedbirler
Mart 2020: Azerbaycan Merkez Bankası (CBA) tarafından finansman oranı değiştirilmedi %7,25'te kaldı. Fakat faiz koridorunun tabanı 125 baz puan artırıldı.
Mayıs 2020: Faiz koridorunun tabanı 100 baz puan indirildi.
Haziran 2020: Azerbaycan Merkez Bankası (CBA) iskonto oranını düşürdü. (%7)
Eylül 2020: Faiz oranları 25 baz puan indirildi.
Aralık 2020: Azerbaycan Merkez Bankası yeniden finansman oranını yüzde 6,25'e düşürdü. Faiz koridorunun tabanı %5,75 tavanı ise %6,75 olarak belirlendi.
23 Nisan 2020'de Azerbaycan Merkez Bankası, finans sektörüne yardımcı olmak için çeşitli önlemler aldı: (a) İpotek kredileri üzerindeki sermaye gereksinimlerinin ve risk ağırlıklarının gevşetilmesi, (b) Gecikme ücretleri ve faiz oranı cezaları için bir moratoryum ilan edilmesi, (c) Sigorta primi teminatları, (d) Kredi kuruluşlarının teftişlerinin askıya alınması kararlaştırılmıştır.
19 Mayıs 2020, Azerbaycan Merkez Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), koronavirüs pandemisi sırasında reel sektörün finansal kaynaklara erişimini artırmak için 200 milyon ABD doları tutarında bir takas anlaşması imzalanmıştır.
Döviz Kuruna Yönelik
Azerbaycan Merkez Bankası, Devlet Petrol Fonu'nun da katılımıyla planlı ve olağanüstü döviz ihaleleri düzenleyerek, açıklanan 1,7 döviz kuru üzerinden tüm döviz taleplerini karşılamıştır.
Ekonomi Dışı Önlemler
Seyahat hareketliliğinin kısıtlanması, hükümet tarafından kısmi şekilde ulaşım yollarının ve sınırlarının kapatılması kararlaştırılmıştır.
Ticari faaliyetler, eğlence, eğitim vs. kısıtlama süreçlerinin getirilmesine karar verilmiştir.

Kaynak: (IMF, 2022)

7. Sonuç

Covid-19 pandemisi Çin'de ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra dünya geneline yayılarak bir iktisadi krize neden olmuştur. Pandemi nedeniyle dünya ekonomisi %3 düzeyinde daralarak bu alanda 2008 küresel krizinden daha fazla daralma kaydetmiştir. Bunun paralelinde ülke ekonomileri 2020 yılında pandemi etkisiyle ciddi daralma süreçleri yaşamış, işsizlik oranları artmış, üretim düşmüş, belirsizlik ortamında yatırımlar durma noktasına gelmiş, uygulanan genişletici maliye politikaları nedeniyle bütçe açıkları derinleşmiş, küresel borç seviyesi yükselmiş ve 2021 yılıyla birlikte enflasyon küresel bir problem haline gelmiştir. Kısaca ülkelerin makroekonomik göstergelerinde ciddi bozulmalar görülmüştür. Hükümetler Covid-19 pandemisinin olumsuz iktisadi etkilerini azaltmak adına ciddi boyutlara ulaşan para ve maliye politikalarına başvurmuşlardır. Düşük gelirli ülkeler gelişmiş ülkelere kıyasla daha sınırlı mali alana sahip olduklarından uyguladıkları politikaların ağırlığı düşük kalmış, pandemiden daha fazla etkilenmişlerdir. Aynı şekilde yoksulluk sayısı artmış, pandeminin ekonomik etkileri eşit dağılmamıştır. Covid-19 pandemisiyle birlikte özellikle küreselleşmenin ciddi boyutlara ulaştığı göz önüne alındığında salgınların kolayca dünyanın bir bölgesinden başka bir bölgesine kolayca yayılıp bir iktisadi kriz oluşturabileceği tecrübe edilmiştir.

2022 yılında piyasada oluşan aşırı likidite bunun paralelinde talebin artması ve arzın buna cevap verememesiyle birlikte enflasyon problemi baş göstermiştir. Bunun üstüne Rusya-Ukrayna savaşının patlak vermesi maliyetlerin iyice artmasına neden olmuştur. Bu tabloların sonucunda önde gelen merkez bankaları sert önlemler almaya başlamış, politika faiz oranlarını artırma yoluna gitmişlerdir. Bu durum 2022 yılında küresel ekonominin durgunluğa gireceği yönündeki beklentileri artırmıştır.

Covid-19 pandemisi diğer dünya ekonomilerini olumsuz etkilediği gibi Azerbaycan ekonomisini de önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. 2020 yılında Reel GSYİH -%4,3 daralma göstermiş, işsizlik bir miktar artmış, bütçe önemli ölçüde açık vermiştir. Aynı şekilde Azerbaycan turizmi Covid-19 pandemisinden olumsuz etkilenmiştir. 2020 yılında 2019 yılına kıyasla gelen turist sayısı ciddi şekilde düşmüştür. Özellikle 2020 yılı ikinci çeyreğinde turizm gelirleri önemli ölçüde azalmıştır. Uygulanan genişletici politikaların etkisiyle 2021 yılında Azerbaycan ekonomisi toparlanma sürecine girerek %5,6 büyüme göstermiştir.

Azerbaycan milli gelirinde ve ihracatında petrol sektörünün payı çok yüksektir. Bundan dolayı petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar ülke ekonomisini kolaylıkla etkileyebilmektedir. Covid-19 pandemisinin ortaya çıkmasıyla küresel talep çökmüş, petrol fiyatları keskin bir şekilde düşmüştür. Bu durum Azerbaycan ihracat gelirleri ve GSYİH'sı üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Özellikle 2020 yılı ikinci çeyreğinde ihracat gelirleri ve GSYİH'da bir çöküş gerçekleşmiştir. Azerbaycan ekonomisinin petrol fiyatlarında yaşanan düşüşe karşı kırılganlık göstermesi nedeniyle petrol dışındaki sektörlerin gelişimine önem verilmesi büyük önem arz etmektedir.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's contributions)

Çalışmanın tümü yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

The entire manuscript has been prepared by the author.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The authors declare that they have no competing interests.

Kaynaklar

Abdullayev, A. (2021). Coronavirüs Crises and Expansionary Financial Policy in the Economy of Azerbaijan. *Journal of Baku Engineering University*, 5(1), s. 77-83.

Aybarç, S. (2021). Tarihsel Perspektiften Küresel Salgınlar ve Maliye Politikası: Covid-19 Salgını İçin Bir Analiz. İçinde B. Açıkgöz ve İ. A. Acar (Edt.), *Pandemi Ekonomisi* (s. 21-22). Bursa: Dora Yayıncılık.

Aydın, Ü. S. (2022). COVID-19 Pandemic and Azerbaijan's Economy: Policy Lessons In Hard Times. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), s. 103-120.

Azerbaijan Statistical Information Service. (2022). *Number of Arrivals and Departures by Modes of Transport*. Kasım 2022, 24 tarihinde https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do?vw_cd=MT_ATITLE# adresinden alındı

Dikkaya, M. ve Rzali. S. (2020). Koronavirüs Pandemisinin Küresel Enerji Piyasalarına Etkisi: Ekonomi Politik Bir Analiz. S. T. İçinde Adnan Erdal (Edt.), *Covid-19 Ekseninde Ekonomik ve Sosyal Dönüşüm* (s. 395-416). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy. *IESE Business School Working Paper*, s. 2-28.

Gaziyeve, E ve Boyacıoğlu E. (2021). Azerbaycan Ekonomisinin Gelişiminde Turizmin Yeri: Türkiye Tecrübesinin Uygulanabilirliği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), s. 237-255.

Hakim, A ve Pashayev, P. (2020). Azerbaycan 2015 Devalüasyonunun Reel Ekonomi ve Bankacılık Sektörü Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi*, 1(1), s. 1-32.

Han, V. ve Polat, G. (2021). Tarihsel Süreçte Salgın Hastalıklar ve Ekonomik Etkileri. İçinde C. Demirtaş ve A. İğdeli (Edt.), *Covid-19'un Etkilerinin Sektörel Açından Değerlendirilmesi* (s. 1-15). Bursa: Ekin Yayın.

IMF. (2018). *World Economic Outlook Cyclical Upswing, Structural Change*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/03/20/world-economic-outlook-april-2018> adresinden alındı

IMF. (2019). *IMF Executive Board Concludes 2019 Article IV Consultation with the Republic of Azerbaijan*. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2019/09/18/Republic-of-Azerbaijan-2019-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-48684> adresinden alındı

IMF. (2019). *World Economic Outlook Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019> adresinden alındı

IMF. (2020). *World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> adresinden alındı

IMF. (2021). *IMF Executive Board Concludes 2021 Article IV Consultation with the Republic of Azerbaijan*. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/12/22/Republic-of-Azerbaijan-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-and-Staff-Report-511278> adresinden alındı

IMF. (2022). *Gross Domestic Product and Components selected indicators*. Kasım 24, 2022 tarihinde <https://data.imf.org/regular.aspx?key=61545852> adresinden alındı

IMF. (2022). *Policy Tracker*. Kasım 24, 2022 tarihinde <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19> adresinden alındı

IMF. (2022). *Regional Economic Outlook: Confronting the COVID-19 Pandemic in the Middle East and Central Asia*. Kasım 25, 2022 tarihinde <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2020/04/15/regional-economic-outlook-middle-east-central-asia-report> adresinden alındı

IMF. (2022). *World Economic Outlook: Countering the Cost-of-Living Crisis*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/10/11/world-economic-outlook-october-2022> adresinden alındı

Jackson, J., Weiss, M., Schwarzenberg, Nelson, R., Sutter, K ve Sutherland, M. (2021). *Global Economic Effects of COVID-19*. Congressional Research Service: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46270/82> adresinden alındı

Karaca, N., Aydoğdu, B. ve Bozkurlu O. (2016). *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*. İstanbul: T.C. Serhat Kalkınma Ajansı.

Kresic, Ana ve Alscher, L. (2022). *EBRD*. <https://www.ebrd.com/sites/Satellite?c=Content&cid=1395303554692&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout> adresinden alındı

Li, Z., Farmanesh, P., Kirikkaleli, D. ve Itani, R. (2022). A Comparative Analysis of COVID-19 and Global Financial Crises: Evidence From US Economy *Economic Research-Ekonomika Istrazivanja*, 35(1), s. 2427–2441.

Loayza, N. ve Pennings, S. (2020). Macroeconomic Policy in the Time of COVID19: A Primer for Developing Countries. Aralık 21, 2022 tarihinde World Bank: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/951811585836124198/pdf/Macroeconomic-Policy-in-the-Time-of-COVID-19-A-Primer-for-DevelopingCountries.pdf> adresinden alındı

McKibbin, W ve Fernando, R. (2020). The Economic Impact of Covid-19. İçinde B. di Mauro ve R. Baldwin (Edt.), *Economics in the Time of COVID-19* (s. 45). London: CEPR press.

Rickards, J. (2021). Yeni Büyük Çöküş. *Yeni Büyük Çöküş: Pandemi Sonrası Dünyanın Kazanan ve Kaybedenleri* (Çev: A. Perşembe). (s. 52-53). İstanbul: Scala Yayıncılık.

Sarkhanov, T. ve Tutar, H. (2021). COVID-19 Pandemisi ve Azerbaycan Turizmi: Sektör Temsilcisi Görüşlerinin İncelenmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 32(1), s. 7-18.

Stiglitz, J. (2020). *Recovering from the Pandemic: An Appraisal of Lessons Learned*. FEPS: <https://fepeurope.eu/wp-content/uploads/downloads/publications/fepe%20covid%20paper%2010%20stiglitz.pdf> adresinden alındı

World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Kasım 25, 2022 tarihinde <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> adresinden alındı

WTO. (2022). *Trade Growth to Slow Sharply in 2023 as Global Economy Faces Strong Headwinds*. https://www.wto.org/english/news_e/pres22_e/pr909_e.htm adresinden alındı.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020). Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni. Aralık 26, 2022 tarihinde T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2020/12/DEG_2020_Yili_3_Ceyrek-22122020.pdf adresinden alındı.

The State Statistical Committee of Azerbaijan. (2022). *Finance and Bank*. Aralık 25, 2022 tarihinde <https://www.stat.gov.az/source/finance/?lang=en> adresinden alındı.

The State Statistical Committee of Azerbaijan. (2022). *Tourism*. Aralık 25, 2022 tarihinde <https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en> adresinden alındı.

Xu, Qi ve Abbasov, S. (2021). Impact of Covid-19 Pandemic on Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) in Azerbaijan. *Open Journal of Business and Management*, 9(6), s. 2759-2771.

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE EKONOMİK VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM: YUGOSLAVYA ÖRNEĞİ

Özge KOBAK¹, Yaprak KARADAĞ DUYMAZLAR²

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 28.11.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 20.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Kobak, Ö., Karadağ Duymazlar, Y. (2022). Geçiş ekonomilerinde ekonomik ve toplumsal dönüşüm: Yugoslavya örneği, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 44-59

Özet

Yugoslavya, Sovyetler ile olan göbek bağına rağmen Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu dünyanın üçüncü bir tarafı olmasıyla ve Güney Slavlarını aynı çatı altına toplayabilmesiyle uluslararası toplumda saygınlık kazanmıştır. Geliştirdiği sosyalist özyönetim sistemi ile uzun yıllar varlığını sürdürebilmiş olsa da 1980'li yıllardan itibaren değişen ekonomik ve siyasi konjunktüre uyum sağlayamamıştır. Yugoslavya, bu yıllarda tüm dünyayı etkileyen krizlerden SSCB ile birlikte en büyük yarayı alan devletlerden biridir. Sınırları içerisindeki her bir halk 20. yüzyılın son büyük savaşlarına tanıklık etmiş, modern dönemde savaşların ne kadar yıkıcı olabileceğini herkese bir kez daha göstermiştir. Siyasi dönüşümün getirdiği bağımsızlık hareketlerinin yanında yeni iktisadi düzene uyum sağlama çabası, bu dönemlerde geçiş ekonomisi sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, Yugoslavya'nın sancılı ekonomik geçiş sürecinin Yugoslavya'ya olan ekonomik ve toplumsal maliyeti üzerine yönetilen sorular sonucu ortaya çıkmıştır. Konu ile ilgili yapılan literatür taramasında Yugoslavya'da yaşanan sosyal ve siyasi krizlerin, ekonomik nedenler ile bağlantısının kopuk olduğu ve özyönetim sürecinin etkisinin üzerinde yeterince durulmadığı fark edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, özyönetim süreci ve diğer iktisadi gelişmelerin geçiş sürecine etkileri, siyasi ve toplumsal dinamiklerle birlikte değerlendirilmiştir. Ülkelerin yaşadığı geçiş sürecinin geçmişe dayanan kökenleri ortaya konulmuş ve nihayetinde gelinen noktaya ilişkin güncel bilgiler sunulmuştur. Çalışma, eski Yugoslavya ülkelerinin geçiş ekonomisi sürecine başlangıç koşullarının ve süreçteki kendine özgü gelişmelerin, ülkelerin bağımsızlıkları sonrasında yaşadıkları ekonomik ve toplumsal süreci doğrudan belirlediği savını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Geçiş Ekonomisi, Sosyalist Özyönetim Sistemi, Josip Broz Tito.

JEL Kodu: N40, P20, P30.

ECONOMIC AND SOCIAL TRANSFORMATION IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF YUGOSLAVIA

Abstract

Despite its umbilical cord with the Soviets, Yugoslavia gained prestige in the international community by being a third party of the bipolar world during the Cold War and gathering the South Slavs under the same roof. Although it has survived for many years with the socialist self-government system it has developed, it has not been able to adapt to the changing economic and political conjuncture since the 1980s. Every people within the borders has witnessed the last great wars of the 20th century and has shown once again how devastating wars can be in the modern era. This study has emerged as a result of questions directed at the economic and social cost of Yugoslavia's painful economic transition process. In the literature review, it was noticed that the social and political crises experienced in Yugoslavia were disconnected from economic reasons and the effect of the self-government process was not emphasized enough. Therefore, the effects of self-government and other economic developments on the transition process were evaluated together with political and social dynamics. The historical origins of the transition process experienced by the countries are revealed, and up-to-date information on the point reached at the end is presented. The article argues that the starting conditions of the former Yugoslavia countries in the transition economy process and their unique cases in this process directly determine the economic and social status that the countries experienced after their independence.

Keywords: Yugoslavia, Transition Economy, Socialist Self-Management System, Josip Broz Tito.

JEL Classification: N40, P20, P30.

¹ Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ozgekobak@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7524-1069.

² Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, yaprak.karadag@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1127-3181.

1. Giriş

Yugoslavya, Soğuk Savaş döneminin en ilgi çekici ve Soğuk Savaş'ın tarafları dışında da üzerine en çok konuşulan devletidir. Tarih boyunca sürekli çatışmış farklı toplulukların bir arada yaşama denemesinin yanında, kült haline gelmiş kurucu lideri Tito ile birlikte bu denemeyi sosyalist özyönetim gibi istisnai bir sistemle yürütmeye çalışırken; bir yandan da dış politikada Soğuk Savaş'ın çift kutuplu dünyasında üçüncü bir taraf olmayı başarabilmiştir. Yugoslavya'nın istisnai hali daha kuruluş sürecinde kendini göstermiş, yaklaşık 45 yıllık ömrü boyunca uygulanacak doğru ve yanlış politikaların tohumları bu dönemde atılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nda yıkılan Yugoslavya Krallığı'nın ardından Yugoslavya'nın her noktası farklı bir sorunla boğuşmaya başlamıştır. Almanya, Hırvatistan ve Bosna Hersek topraklarında “Bağımsız Hırvat Devleti”ni kurmuş ve devletin yönetimini faşist Ustaşa hareketine bırakmıştır (Ülger, 2016: 43). Yugoslavya'nın kalan toprakları ise Hitler ve Mussolini arasında paylaşılmıştır. Hitler ve Mussolini'ye karşı hayatta kalma mücadelesi veren Yugoslavlar aynı zamanda iç çekişmelerle de uğraşmıştır.

Tüm bu çekişmeler yaşanırken Yugoslavya'nın mimarı Josip Broz Tito 1937 yılında, Yugoslav Komünist Partisi'ni yeniden diriltme gayesiyle Rusya'dan Yugoslavya'ya dönmüştür. Tito, ülkesinde savaşın seyrini değiştirmiş, silahlı güçleriyle birlikte Alman işgaline karşı direnişi örgütlemiştir. Almanya himayesinde kurulan Bağımsız Hırvat Devleti'ndeki Ustaşa'lar, Almanya'nın yenileceğini anladıklarında lideri Hırvat Tito olan Partizanlara katılmışlardır. 1942 yılındaki iç savaş sırasında Tito, Yugoslav Komünist Partisi'nin yanında, içerisinde bütün ulusların ve azınlıkların temsilcilerinin bulunduğu “Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi (AVNOJ)”ni de kurmuştur (Ülger, 2016: 45-50). Bütün azınlık gruplarının konsey içerisinde temsil edilmesi aslında Tito'nun hayal ettiği devleti örneklemiştir. Konseyin 1943 yılındaki toplantısında yeni devletin çerçevesi çizilmiş ve bu doğrultuda 29 Kasım 1945'te “Demokratik Federal Yugoslavya Cumhuriyeti” kurulmuştur (Kenar, 2005: 69). Partizanlar ve Komünist Parti galibiyetini ilan etmiş ve komünist Yugoslavya doğmuştur.

Ancak komünist Yugoslavya'nın kuruluşu da sınırları içerisinde yer alan milletler için mutlu bir son yaratmamıştır. Bölgeler arasındaki ekonomik farklılıklar ve milletler arasındaki etnik ayrışmalar, hem devlet politikaları hem de uluslararası aktörlerin etkileri ile zaman geçtikçe kuvvetlenmiştir. Yugoslavya'nın kendi dinamiklerinin yanında 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile sosyalist dönemin sonuna gelinmiştir. Nihayetinde Yugoslavya'dan da ilk kopuşlar başlamış, ekonomik ve siyasi bir dönüşüm sürecine girilmiştir.

2. Yugoslavya'nın Dağılmasının Ekonomik Altyapısı

Yugoslav ekonomik ve toplumsal sistemindeki ilk kırılma henüz Cumhuriyet beş yaşındayken yaşanmıştır. 1945 yılından 1950 yılına kadarki süreçte “Stalinist SSCB modeli” ile yönetilen Yugoslavya, 1950 yılında SSCB ile ilişkilerin gerginleşmesi üzerine kendi sosyalist modelini geliştirip, Sovyet sisteminden uzaklaşmaya başlamıştır. 1950 yılından 1980'li yıllara kadar ekonomik ve toplumsal hayatı belirleyen sosyalist özyönetim modeli 1980'li yıllarda ilk darbesini almıştır. Temelde sosyalist özyönetim devlet, bürokrasi ve teknokrasi gibi dış aktörler olmadan ekonominin tamamen emekçiler, toplumun da kendisi tarafından yönetilmesi olmasına rağmen; aynı zamanda sayılan dış aktörleri sistem dışına itmek istemediği için kendine özgü bir özyönetim biçimi olarak gelişmiştir. Yugoslavya'nın bu sistem ile nihai hedefi ise sömürü ilişkilerinin sonlandırılması, toplumsal sınıfların ve devlet aygıtının var olmadan toplumun kendi kendini örgütleyip yönetebilmesidir (Sancaktar, 2021: 297-298).

Özyönetimin toplumsal ve ekonomik birçok boyutu vardır. Marxist düşünceyi takip eden Yugoslav komünistlerine göre sosyalizm ancak gelişmiş işçi sınıfından oluşan sanayileşmiş kentlerde

yükselebildi. Bu sebeple Yugoslavya kurulduğu günden itibaren nüfusunu kırsallıktan kentliliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçirmeye çalışmış; ekonomik ve toplumsal gelişmenin eş zamanlı hale getirilmesi hedeflenmiştir. Yugoslav sosyalist sisteminde ücretsiz toplumsal sağlık ve eğitim haklarına ulaşmak bir anayasal hak ve genel özyönetim anlayışının ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Yugoslavya yönetiminin yaygın inancına göre ancak halk eğitildiği oranda özyönetime katılma hakkını layıkıyla kullanabilecektir. Bu sebeple, ücretsiz eğitim hakkının mali yükü tüm cumhuriyetlerden toplanan toplam hasıladan karşılanmıştır. Bunun dışında sosyalist özyönetimin vatandaşlarına sağladığı bir başka güvence ise iş güvencesidir. İşverenlerin çok sınırlı şartlarla işten çıkarma yapabilmesi mümkün kılınmıştır. Kadınların iş yaşamına katılımı sosyalist devrim sonrası hızla artmıştır. 1940'ta %18 olan kadınların iş hayatına katılımı 1981'de %35.8'e yükselmiştir. Akademide ise kadınların çalışma oranı %40'lara kadar çıkmıştır. Kadınların siyasal hayata katılım oranı da 1945 sonrasında sürekli artış göstererek ilerlemiştir (Sancaktar, 2018: 417-429).

Yugoslavya'da ilerleme doğrusal bir çizgide gerçekleşmemiştir. 1953 yılında ülkede büyük bir kıtlık baş göstermiş, tarımsal üretim savaş öncesi döneme kıyasla %73 azalmıştır. Refahı tekrar arttırmak amacıyla sloganı “fabrikalar işçilerin, toprak köylülerin” olan özyönetim uygulamasına geçilmiştir. Fabrikaların yönetimi, işçilerden oluşan İşçi Konseylerine bırakılmıştır. Temel amaç federe devletler arasındaki gelişmişlik farkını kapatmaktır. Ancak gelir farkının kapatılması kolay olmayacaktır (Ülger, 2016: 59).

Yugoslavya süreç içerisinde ekonomik ve toplumsal anlamda başladığı yerin çok ötesine gidebilmiş olsa da birliğin altı federe cumhuriyeti ve iki özerk eyaleti arasında ekonomik uçurum ciddi bir mesele haline gelmiştir. Kişi başına düşen milli gelir, çalışan başına düşen sabit sermaye, çalışan nüfus oranı, kara ve demiryollarının uzunluğu, tarım dışı nüfusun oranı ve tarım sektöründe kişi başına düşen gelir ölçütlerine göre Yugoslavya'nın en gelişmiş federe cumhuriyeti Slovenya, en geri kalmış federe cumhuriyeti ise Karadağ idi. Kosova ise en geri kalmış eyalet olarak Karadağ'dan sonra gelmektedir. Bu iki uç arasındaki diğer cumhuriyetlerin gelişmişlik seviyesi ise sırayla Hırvatistan, Sırbistan, Bosna Hersek ve Makedonya'dır. 1947 Tarihli Birinci Beş Yıllık Plan bütün Yugoslavya'yı az gelişmiş olarak ilan ederken; 1957-1961 yılları arasını kapsayan İkinci Beş Yıllık Plan Hırvatistan'ın güney srezlerini³, Bosna Hersek'i, Güneydoğu Sırbistan'ın bazı srezlerini, Makedonya, Karadağ ve Kosova'nın tamamını ise az gelişmiş bölgeler olarak ilan etmiştir (Sancaktar, 2021: 22-23).

Cumhuriyetler arasındaki eşitsizliği kapatmak ve bütün bir ülke olarak gelişmeyi sağlamak için bir adım daha atılmış ve 1963 Anayasasında “*Ekonomik Olarak Az Gelişmiş Bölgelerin Hızlı Kalkındırılması için Federasyon Fonu*” oluşturulmuştur. Bu fon ile düzenlenen bazı alanlarda az gelişmiş bölgelere düşük faizli zorunlu krediler verilmesi, federal bütçeden doğrudan destek sağlanması ve az gelişmiş bölgelerin Dünya Bankası'ndan kredi alabilmesinin yolu açılırken; gelişmiş bölgelere bu avantajlar yasaklanmıştır. Ancak gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere kaynak aktarımı hem bu bölgeler arasında hem de fonun paylaşımı söz konusu olduğunda az gelişmiş bölgelerin kendi arasında çatışmasına sebep olmuştur. Gelişmiş bölgeler de kendi aralarında gelir adaletsizliğinden şikayet etmeye başlamışlardır. Özyönetimi güçlendirmek için uygulanan 1965 reformları ise bölgelerin işbirliği kabiliyetini zayıflatmıştır. Gerçekleştirilen reformlar devletin cumhuriyetler üzerindeki yetkilerini kısıtlamış ve cumhuriyetlere özgürlük alanı tanımıştır. Ancak bu durum henüz çok da kullenmemiş olan milliyetçilik alevini körüklemeye başlamış ve işbirliğinden ziyade her cumhuriyeti kendi çıkarını korumaya itmiştir. 1970'li yılların başında az gelişmiş bölgeler ülke yüzölçümünün %40'ını ve nüfusun

³ Srez, Sırpça bir isimdir. Bir siyasal topluluğu veya bölgesel yönetim birimini ifade etmektedir. Yugoslav yönetim sisteminde Srez, birden çok komünün ortak çıkarlarına hizmet eden bir tür siyasal/toplumsal topluluğa denk gelmektedir. Yugoslav devlet örgütlenmesinde yerel topluluklar komünleri, komünler srezleri, srezler cumhuriyetleri, cumhuriyetler de Yugoslavya Federasyonu'nu oluşturmaktadır. Srezler, 1967'de tamamen ortadan kalkmıştır (Arhiv Jugoslaviye, t.y.)

%35'ini oluştururken toplam maddi üretimin yalnızca %21'ini gerçekleştirmişlerdir. Slovenya'nın toplam milli hasılası (GSMH) ise birliğin en geri bölgelerinden biri olan Kosova'nın milli hasılasından on kat daha büyük duruma gelmiştir. Bu durum cumhuriyetleri kendi önlemlerini ve politikalarını almaya iterken özyönetim sisteminin hem toplumsal hem de ekonomik ayaklarını yıkmaya başlamıştır (Sancaktar, 2021: 31-36).

Ekonomik farklılıklar sosyal uçurumları da beraberinde getirmiştir. Gelişmiş-az gelişmiş ülkelerin arasındaki gelir farkları sosyal göstergelerde de ciddi dengesizliklere sebep olmuştur. Örneğin 1975 yılında lise ve yüksek okul mezunu sayısı Yugoslavya ortalaması için 100 birim kabul edildiğinde bu sayının en gelişmiş cumhuriyet olan Slovenya'da 144 birim, en az gelişmiş bölge olan Kosova'da ise 46 birim olduğu görülmektedir. 1953 yılında okur yazar olmayan insanların ülke genelinde oranı %25.4 iken, bu oran gelişmiş bölgelerde %19.1 az gelişmiş bölgelerde ise %40.4'tür. Kosova'daki çocuk ölüm oranı ise Slovenya'dan dört kat fazlaydı (Sancaktar: 2021: 29-30).

1968 yılında dünyada esen rüzgar ve tüm Avrupa'da gerçekleşen öğrenci eylemleri Yugoslavya'nın kırılmalı sosyal dengelerini zorlamaya başlamıştır. Çekoslovakya'daki Prag Baharı'ndan etkilenen Hırvatlar, Yugoslavya içerisindeki ilk örgütlü direnişi gerçekleştirmiştir. Hırvat Baharı ismini verdikleri bu eylemlerle Hırvatçanın resmi dil olarak kabul edilmesini talep etmişler ve Sırlara karşı Hırvatların kayırılmasını istemişlerdir (Ülger, 216: 66-68). 1968 yılının düşünsel ortamının Yugoslavya'nın bütünlüğünü sarsmaya başlamasını, 1970'li yılların ekonomik çalkantıları takip etmiştir.

1970'li yıllara kadar yükselen ve uluslararası toplumda örnek gösterilen Yugoslav ekonomisi 1973 yılındaki petrol krizinde ilk darbesini almıştır. Buna rağmen 1982 yılında patlak veren ve tüm dünyayı etkisi altına borç krizine kadar dış borçlarını ödeyebilmeye devam etmiştir. Ancak 1982 kriziyle birlikte pek çok ekonomi gibi Yugoslav ekonomisi de çıkmaza girmiştir (Sancaktar, 2021: 201). Yaşanan krizler sonrasında Yugoslavya'da düzenlenen yeni ekonomik sistem cumhuriyetler arası rekabeti arttırmış, bu ekonomik rekabet de toplumsal ve siyasal parçalanmanın zeminini hazırlamıştır. Kapitalist ekonomik düzene geçme süreci Yugoslav toplumunda ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmiş, yoksulluğu arttırmıştır. Yeni politikalar sosyal hizmetleri kar odaklı hale getirmiş, dar gelirli gruplara yönelik federal devlet bütçesinden verilen refah fonlarının kesilmesine sebep olurken zenginlerin daha da zenginleşmesinin önü açılmıştır (Sancaktar, 2021: 213). Bütün bu artan ekonomik uçurum ve yoksullaşma uyuyan devi uyandırmış, milliyetçi düşünceleri tekrar yüksek sesle söylenir hale getirmiştir. Tüm ekonomik çalkantıların ve etnik sorunların yanında Yugoslavya için başka bir kırılma noktası da cumhuriyetlerin birleştirici unsuru Josip Broz Tito'nun 4 Mayıs 1980'deki ölümüdür. Tito'nun ölümüyle birlikte kolektif başkanlık sistemi yürürlüğe girmiş, fakat etkili ve başarılı olamamıştır (Ülger, 2016: 91-109). 1980'li yıllarda tüm dünyada yaşanan ekonomik kriz, siyasal birlik ve sosyalist özyönetim modelinin darbe almaya başlamasıyla birlikte Yugoslavya'da geçiş süreci başlamıştır.

3. Yugoslavya'da Toplumsal ve Ekonomik Geçiş Süreci

Geçiş terimi geniş anlamda, kaynakların verimli kullanılması, ekonomik faaliyetlerin ve fiyatların serbestleştirilmesi, makroekonomik istikrara yönelik piyasa araçlarının geliştirilmesi, özelleştirmeler yoluyla işletme verimliliklerinin artırılması, bütçe kısıtlamalarına gidilmesi, mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğünü ve şeffaflığın sağlanması için yapısal reformların gerçekleştirilmesini içeren dinamik bir süreci ifade etmektedir (Havrylyshyn ve Wolf, 1999: 12).

Geçiş öncesi sosyalist ülkelerdeki görünüm, kolektivizm, milli eğitim, merkezi planlama ve işletmelerin kamu mülkiyetine ait olması kanallarıyla piyasada devletin hakimiyetinin sağlanması üzerinedir. Bu ülkelerde mikro alanda işletme çıktılarının, ürün fiyatlarının, ücretlerin belirlenmesi;

makro alanda milli gelir, istihdam ve ekonomik planlama gibi konular devlet eliyle düzenlenmiştir. Buna rağmen Yugoslavya tarım sektörü içerisinde özel tarımın ağırlıkta olması ve şirketlerin daha fazla özerkliğe sahip olması yönüyle diğer sosyalist ülkelerden ayrılmaktadır (Katchanovski, 2000: 56). Bu ayrıcalık da bir önceki bölümde bahsedilen özyönetim sayesinde gerçekleşmiştir. Yugoslavya, bir yanda pazar ekonomisine ilişkin kurumların varlığı, diğer yanda özyönetimci örgütlenme biçimleriyle demokratik bir sosyalizm duruşu sergilemiştir (Bora, 2018: 109-110).

Geçiş ülkelerinin dönüşümü içerisinde politik ve toplumsal olarak ortaya çıkan birçok gelişmenin yanında ekonomik ve mali değişkenler de bu sürece geçilmesine yol açan nedenlerdendir. Bu nedenlerden bazıları içerisinde özel sektöre sınırlı bir pay tanınması, fiyat ve yatırım kararlarının genel olarak devlet eliyle belirlenmesi, üretim alanında devletin tekelleşmesi, sosyal güvenliğin finansmanın zorlaşması, geniş bütçe açıkları ve yüksek enflasyon sıralanabilir (Tandırcıoğlu, 2002: 203).

Ekonomik dönüşümün içsel nedenleri dışında Yugoslavya özelinde önemli dışsal nedenlerden biri, 1980'lerde yaşanan küresel kriz nedeniyle Yugoslav yönetimine verilen ekonomik desteğin azaltılmasıdır. Yugoslav ekonomisi, devlet planlaması ve serbest pazarın kendine özgü bir karışımı iken; aynı zamanda gelişmiş bir endüstriyel kuzeyi (Slovenya ve Hırvatistan cumhuriyetleri) ve küçük ölçekli işletmeler, el sanatları ve tarım ağırlıklı güneyi (Kosova, Bosna ve Makedonya cumhuriyetleri) birleştiren ikilikler ekonomisi olarak tanımlanabilmektedir. Yugoslavya'yı ekonomik açıdan çökerten de bu ikili ekonomik sistem üzerine biriken kümülatif dış borç yüküdür. 1982 krizi sonrası Batı'nın maddi desteği kısa vadede en yüksek verimlilikle karşılık alınabilecek, altyapısı gelişmiş Hırvatistan ve Slovenya'ya az da olsa devam ederken; daha az gelişmiş bölgelerden yardım tamamen kesilmiştir. Merkezin güneye kesilen yardımdan doğan açığı kuzeyden karşılamaya çalışması, bölgeler arası ekonomik ve toplumsal gerginliği daha da arttırmıştır (Brown, 1997: 301-303).

Yugoslavya'nın ekonomik kalkınma modeli ağırlıklı olarak yabancı sermaye girişine dayanmaktaydı. Bu nedenle 1970'li yıllarda dünyada yaşanan petrol krizleri ülke ekonomisini derinden sarsmıştır. 1970 yılında yaklaşık 2 milyar dolar olan dış borç, petrol krizinin ikinci şoku ile 1980 yılında 14 milyar dolara ulaşmıştır. Neticesinde ise dış borçlar ödenemez hale gelmiş ve Yugoslav ekonomisi de çıkmaza girmiştir (Uvalic, 2021: 18). Ekonomik krizden çıkış formülü olarak IMF ve neo-liberal ekonomistler rekabetçi serbest piyasa koşullarını sunmuştur. Rekabetçi serbest piyasa koşulları içerisinde toplumsal mülkiyetin tasfiye edilerek özel mülkiyete geçilmesi, özel sektörün geliştirilmesi, planlamanın terk edilmesi ve ekonomide adem-i merkezîyetçiliğin azaltılması vardır (Sancaktar, 2021:201). Kendi tarzında bir sosyalist özyönetim benimseyen ve buna uygun sosyalist bir ekonomik düzen kurmaya çalışan Yugoslavya'da bu formül kapitalizme geçişin sancılı sürecini başlatmıştır. 1985 yılında iktisadi bunalım ilan eden Yugoslavya'da milli gelir 1979 yılına göre %5.5 düşmüş, 1982'de %40 olan enflasyon, 1988'de %250'ye, 1989'da %1500'e ulaşmıştır. Dahası bu dönemde işsizlik ortalama %15-20 seviyesine çıkmıştır (Bora, 2018:109).

Sırbistan bu dönemlerde finans ve ticaret, Slovenya ve Hırvatistan sanayi ve üretimi odak noktasına almıştır. Dahası, Slovenya ve Hırvatistan daha fazla adem-i merkezîyetçilik ve liberalizasyon yanlısı iken; Sırbistan ise güçlü merkezi yönetim ve devlet müdahalesini desteklemiştir. Dolayısıyla Sırp finans-ticaret sermayesi ile Sloven-Hırvat sanayi sermayedarları arası rekabet ve gerilim yükselmiştir. Yine Slovenya'daki düşük işsizlik oranına rağmen, tarım sektörü ağırlıklı bir ekonomi olan Kosova yüksek işsizlik ile mücadele etmiştir. Bu durum, Kosova'da tarımın desteklenmesi ve istihdamın artırılması yönündeki devlet politikası beklentilerini doğururken, Slovenya'da bu girişimlere ihtiyaç duyulmamıştır (Sancaktar, 2021: 300-302).

Ayrıca aynı dönemlerde bölgenin en büyük tahıl üretim merkezlerinden biri olan Voyvodina'da, üretimin planlamanın çok altında kalması iktisadi şartları daha da zorlaştırmıştır. Devlet

fiyatlara müdahale ederek 1986-87 döneminde ücret ve fiyatları dondurmıştır. 1987 yılında Kosova, Makedonya ve Karadağ iflas etmişken; Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan'ın iktisadi ve siyasi olarak ellerinin güçlü olması ayrılık taleplerini pekiştirmiştir. Özellikle Slovenya ve Hırvatistan'ın tam pazar ekonomisine geçiş talepleri ve fakir ülkelerin birer yük olarak görülmesi, diğer ülkelerde tepkilerin yüksek sesle çıkmasına yol açmıştır. Devlet müdahaleciliği ile sorunların çözülemediği görüldüğünde ise pazar ekonomisine geçiş çalışmaları hız kazanmıştır. Ancak sendika talepleri ve yaygın grevler nedeniyle 1988 yılında bu girişimler de yavaşlamak zorunda kalmış, dönemin başbakanın istifasına giden bir süreç yaşanmıştır (Bora, 2018:109-112). Nihayetinde 1989 yılında kişi başına milli gelir Slovenya'da 12383, Hırvatistan'da 8744, Sırbistan'da 6682, Makedonya'da 6472, Karadağ'da 4566, Bosna Hersek'te 4210 ve Kosova'da 1592 dolar olarak kaydedilmiştir (Uvalic, 2021:16).

Yugoslavya'da bölgeler arasındaki eşitsizliklerin yarattığı gerilim, pazar ekonomisine ve çok partili parlamenter sürece geçiş gelişmeleri ile gitgide tırmanmıştır. Özyönetim sisteminin çok sesli yapısı, beklenenin aksine reform sürecini geciktirmiştir. Baskı gruplarının talepleri milliyetçilik ile derinleşen ayrışmaları ve çatışmaları şiddetlendirmiştir. Tito'nun ölümünden sonra *"Tito'dan sonra Tito"* sloganıyla devamlılık sağlanmaya çalışılsa da siyasi alanda özellikle 1987'de Miloseviç'in yükselmesi ve buna paralel patlamaya hazır bir bomba olarak bekleyen Sırp milliyetçiliğinin sonunda patlaması bütün planları alt üst etmiştir. 1990 yılında toplanan Yugoslav Komünistler Birliği, Komünist Parti'nin Yugoslavya'daki rolüne ve iktidar tekeline son verip Yugoslavya tarihi için bir kırılma noktası daha yaratmıştır (Ülger, 2016: 91-109). Bundan sonraki süreçte Yugoslavya karmaşa, savaş ve ekonomik çöküşü bir arada yaşamıştır. Pazar ekonomisiyle bütünleşme sürecine diğer geçiş ülkelerden daha yüksek bir yaşam standardı ile başlayan ülke, on yılını kargaşa ve kayıplar ile kapatmıştır. Bu dönemde 1993-94 hiperenflasyonu yaşanmış, iç savaş nedeniyle uluslararası yaptırımlar uygulanmış, devlet borçları temerrüde düşmüş, bankacılık sektörü iflas etmiş, kayıtdışı ekonomi artarak yolsuzluk ve organize suçlar yaygınlaşmıştır (OECD, 2002 :7)

Yugoslavya'dan ilk ayrılan devlet aynı zamanda ekonomik anlamda en gelişmiş bölge olarak sayılan Slovenya'dır. 25 Haziran 1991 tarihinde Yugoslavya'dan tek taraflı ayrıldığını duyurmasından birkaç gün sonra, 2 Temmuz'da başkent Ljubljana Federal Yugoslav ordusu tarafından bombalanmıştır. Aynı gün Avrupa Topluluğu'nun önerdiği Brioni Anlaşması'nı kabul etmiş ve ertesi gün federal ordu Slovenya'dan çekilmiştir. Brioni Anlaşması Slovenya'nın bağımsızlığını üç ay süre ile ertelemeyi ve bu süreçte Yugoslavya'nın geleceği hakkında müzakere yapılmasını içermektedir. Slovenya, üç ay sonra yapılan diplomatik görüşmeler sonucunda sadece 2 Temmuz'da verdiği 45 kayıpla bağımsızlığını elde etmiştir (Ülger, 2016: 119-121).

Birliğin ikinci en gelişmiş bölgesi olan Hırvatistan da Slovenya ile aynı anda, 25 Haziran 1991'de bağımsızlık ilan etmiş ancak bağımsızlığını kazanması Slovenya kadar kolay ve az kayıpla gerçekleşmemiştir. Hem Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmeleri ile Sırp tarafından tekellerine alınan Yugoslav ordusu hem de düzensiz Sırp birlikler Hırvatistan'a girmiş, bölgenin yaklaşık yüzde 30'unu işgal etmişlerdir. 1995 yılına kadar süren ve oldukça kanlı olan bu çatışmalar Erdut Anlaşması ile son bulmuş, Hırvatistan iki yıl süre ile uluslararası toplumunda gözetiminde kalmayı kabul etmiştir (Kenar, 2005: 158-159). Hırvatistan'da yaşanan tüm şiddete rağmen, en kanlı ayrılma süreci Yugoslavya'nın en az gelişmiş bölgelerinden olan Bosna Hersek ve Kosova'da gerçekleşmiştir.

En kanlı çatışmalara sahne olan Kosova ve Bosna'nın tüm bu şiddete rağmen ayrılmak konusunda ısrar etmelerini sadece milliyetçilikle açıklamak eksik bir yorum olacaktır. Milliyetçilik akımlarını körükleyen problemlerin başında Kosova ve Bosna'nın ekonomik sıkıntıları gelmektedir. Çünkü, örneğin Kosova'nın, federasyonun en gelişmiş ülkesi Slovenya ile olan % 300'lük gelir farkı yaklaşık 40 yıl içerisinde % 800'e kadar çıkmıştır (Kenar, 2005: 238). Karadağ ve Sırbistan'dan oluşan yeni Yugoslavya'da da durum farklı değildir. Miloseviç, ekonomideki kötü gidişatın verdiği zararı

milliyetçi duyguları körükleyerek telafi etmeye çalışmış, büyük ölçüde azalan halk desteğini Kosova⁴ ve Bosna politikaları ile sağlamaya çalışmıştır. Kosova ve Bosna sorunlarını kökten çözüp, diğer bütün sıkıntıları unutturacak bir kahraman olarak bu sarmalın içinden çıkmayı planlamıştır. Nitekim Kosova'nın ayrılık ısrarı ve Sırbistan'ın engelleme çabaları şiddeti tırmandırmış ve 24 Mart 1999'da NATO'nun duruma müdahale etmesine sebep olmuştur. Kosova, koruma altına alınarak 2008 yılına kadar sürecek olan bir aşamalı bağımsızlık süreci öngörülmüştür (Günel, 2012: 89). Ancak ayrılıktan sonra da ekonomik sarsıntılar tüm şiddetiyle devam etmiştir. Arnavutluk'daki banker krizi Makedonya ile birlikte doğrudan Kosova'yı da etkilemiştir (Mandacı ve Arman, 2012: 6-7).

Bosna'nın kaderi de Kosova'dan çok farklı olmamış hatta çok daha şiddetli bir etnik temizliğe maruz kalmıştır. 1990 yılı Sırp şiddetinin sokağa indiği yıl olarak anılmaktadır. Diğer Yugoslavya devletleri gibi 1991 yılında bağımsızlık kararı alan Bosna, kararı aldığı tarihten itibaren Sırp olmayan bütün unsurlara karşı yapılan yoğun terör eylemlerine sahne olmuştur. 1992 yılında başlayan ilk etnik temizlik dalgası 1995 yılındaki Srebrenica katliamı ile had safhaya ulaşmış, uluslararası toplum bölgedeki acil çözüm ihtiyacına odaklanmıştır. Kosova'da olduğu gibi, Bosna'da da Srebrenica katliamından hemen bir ay sonra bir NATO müdahalesi gerçekleşmiş ve Dayton Anlaşması ile Bosna yeniden düzenlenmiştir (Ülger, 2016: 157-158).

Ülkelerin Yugoslavya içerisindeki gelişmişlik düzeyleri ve devlet planlamacılığına bakışları ayrılımları sürecinde uluslararası toplumun dikkatini çekip birlik ülkelerine yardım sunma ve müdahale etme süreleri ile paralellik göstermektedir. Liberalizasyon sürecine daha hızlı ve daha az çalkantıyla adapte olabilen devlet “bizden” sayılmış ve savaşlarla yıpratılmasına en az oranda izin verilmiştir. Tüm bu süreçler, devletlerin bağımsızlık sonrasındaki ekonomik geçiş sürecini daha kolay veya daha sancılı hale getirmiştir.

Slovenya ve Hırvatistan, liberalizasyon sürecine önceden adapte olduklarından ve ekonomik olarak gelişmişlikleri sayesinde geçiş sürecine başlamaları daha kolay gerçekleşmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Slovenya'da geçiş sürecinde istikrar ve dönüşümde önemli adımlar atılmıştır. Slovenya, ekonomik bağımsızlığını ulusal para birimi Tolar'ı kullanılarak ilan etmiştir. Bu dönemde yeni kurulan Sloven Merkez Bankası'na ve ulusal para birimine güvenin henüz oluşmamış olması, iki büyük ticari bankanın biriken borçları ve uluslararası rezerv eksikliği nedeniyle fiyat istikrarı korkusu yaşanmıştır. Bu nedenle parasal istikrarın korunmasını hedefleyen parasal çıpa ve dalgalı döviz kuru rejimi uygulamalarına geçilmiştir. Bağımsızlığın ardından iç talepteki canlılık ve ithalatta yaşanan patlama ile dış talepteki daralmalara rağmen ilk pozitif büyümesini 1993 yılında kaydetmiştir. 2000'lerin başına kadar olan dönemde Slovenya geçiş sürecini istikrarlı bir şekilde uygulamaya çalışmıştır. Bu dönemde yapısal reformlar; vergi reformları, emeklilik sistemi reformları, finansal sektör reformları, kamu hizmetlerinde reform ve ekonomik altyapının iyileştirilmesi, fiyat liberalizasyonun tamamlanması, çoğunlukla mülkiyet haklarının tesis edilmesi ve KOBİ'lerin teşvik edilmesi yoluyla işletme reformları alanlarında hayata geçirilmiştir (Mrak vd., 2002: 8).

Hırvatistan'da geçiş süreci kısmi olarak 1989 yılında yeni özel işletmelerin kurulması ve sosyal mülkiyete ait üretim araçları üzerindeki hakların çalışanlara ve dış paydaşlara devredilmesine izin veren yasal düzenlemelerle başlamıştır. Hatta bu dönemde az miktarda da olsa özel girişimcilik, fiyat ve ticaret liberalizasyonu da mevcuttur. Yarı piyasa ekonomisi görünümü sergileyen Hırvatistan'daki en önemli politikalar, bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından savaşın yarattığı mülteci akınları ve neticesinde gerçekleşen ekonomik, sosyal sorunlar altında doksanlı yılların ilk yarısında hayata geçirilmiştir. Bu

⁴ Kosova'nın bağımsızlığı konusundaki en büyük engel Sırp Devleti değil, 1945 yılındaki kurucu anayasada düzenlenen statüleridir. Zaten Sırp Devleti de bu yasal düzenlemeyi gerekçe göstermiştir. Kosova Arnavutları anayasada “Yugoslavya ulusları” olarak değil, “Yugoslavya'daki uluslar” olarak tanımlanmıştır. Yani, Yugoslavya için Kosovalı Arnavutlar “ulus” değil, “ulusal azınlık”tır ve anayasaya göre ayrılma hakkı sadece Yugoslavya uluslarına tanınmıştır (Kenar, 2005: 70).

dönemde doğal tekeller, yüksek oranda yoğunlaşmış sanayiler, tarım ve gemi yapımı gibi bazı sektörlerdeki fiyat kontrolleri sınırlandırılmış, konvertibiliteye geçilerek serbest döviz alımı sağlanmıştır (Stojcic, 2012: 67). 1993 yılında Hırvatistan'da, stand-by kredisi ve *Sistemik Dönüşüm Kolaylığı* (*Systemic Transformation Facility*) IMF aracılığıyla uygulamaya konulmuştur. Para ve maliye politikaları sıkılaştırılarak faiz oranları ve enflasyon kayda değer biçimde kontrol altına alınmış, uluslararası sermaye akımları hızlanmıştır. 1996 yılı ve devam eden yıllarda yapısal reformlara hız verilmiş, özelleştirmeler ve iflas kanunları çıkarılmış, bankacılık sistemi güçlendirilmiş, özel bankalar teşvik edilmiş ve vergisel düzenlemelere gidilmiştir (IMF, 1997).

Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olan Sırbistan, 1992 yılında Karadağ ile birlikte Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ni kurmuştur⁵. Sırbistan'daki geçiş süreci ise Yugoslavya'nın diğer büyük ülkelerine kıyasla sancılı geçmiştir. Diğer ülkelerde dünya ekonomisi ile bütünleşme çabaları uluslararası kuruluşlarca desteklenirken, Sırbistan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, hiperenflasyon, durgunluk ve Birleşmiş Milletler yaptırımları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır (Uvalic, 2012: 48).

Diğer taraftan Sırbistan ve Kosova arasında devam eden bağımsızlık mücadelesi, 1999 yılında NATO'nun gerçekleştirdiği askeri operasyonlarla diğer bir aşamaya geçmiştir. Sonuç olarak Kosova, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararıyla Sırbistan'a bağlı kabul edilmiş, ancak Sırbistan'ın Kosova üzerindeki denetim yetkisi sona erdirilmiştir (Ayhan, 2008: 17). Bu kararların ardından uluslararası toplumda ve kuruluşlarda Kosova'nın yeniden imarı ve sosyal inşası için yardım girişimleri hızlanmıştır. IMF öncülüğünde vergilendirme, bütçe hazırlama, ödemeler ve bankacılık sistemi oluşturma amaçlarıyla verilen teknik mali yardımlar ülkenin ekonomik dönüşümünü sağlamayı hedeflemiştir (Corker vd., 2001: 3).

2000 yılında Sırbistan'da yönetime gelen yeni iktidar ile birlikte Avrupa Birliği ile bütünleşme ve ekonomik reformlara hız verilmiştir. İki yıl gibi kısa bir sürede ticaret ve fiyatlarda serbestleşmeye gidilmiştir. Para ve maliye politikaları ile enflasyon kontrol altına alınmış, bankacılık reformları gerçekleştirilmiş, döviz kurları stabilize edilmiştir. Özelleştirme mevzuatı kapsamlı ve şeffaf biçimde hazırlanarak yabancı yatırımcıyı çekmeye yönelik çalışmalara yer verilmiş, doğrudan yabancı yatırımlar için fırsatlar sunulmuştur (OECD, 2002: 7-8). Yine de Sırbistan'da dönüşüme yönelik politikalarda devlet ana aktör olarak görülmüş ve görece korumacı bir tavır sergilenmiştir. Devlet; işveren, girişimci, düzenleyici rolünü sürdürmeye devam etmiş; sanayi ve tarımda gümrük tarifeleri ile aktif bir ticaret politikası izlemiştir. Karadağ ise geçişe daha liberal bir bakışla yaklaşmıştır. Küçük bir ülke olan Karadağ'da korumacılık politikaları benimsenmemiş, ekonomik büyümenin serbest ticaret sayesinde gelişeceği fikri savunulmuş ve piyasaya güven öncelikli tutulmuştur. Kamu sektörünün boyutunun oldukça küçültülmesi ve geleneksel para birimi yerine Euro'nun kullanılması kararlaştırılmıştır (Gligorov, 2003: 17).

1995 yılında Yugoslavya'dan kalan borçların kendine düşen payını ödeyerek IMF'e üye olan Bosna Hersek, savaşın ortaya çıkardığı yıkım ile mücadele etmek ile gibi zor bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Savaşın getirdiği toplumsal problemlerin yanında zayıf bir idari yönetim, fiziksel darboğazlar, döviz kısıtları ile de başa çıkmak için uluslararası toplumun desteğine büyük ölçüde ihtiyaç duyulmuştur. 1997 yılına gelindiğinde milli gelir 1990 yılındaki düzeyin yalnızca yarısına ulaşabilmiştir. 1998 yılında uygulamaya giren IMF programıyla döviz kuru ve para kurullarının belirlenmesi, ülkenin imarı ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak bütçelerin hazırlanması, dış mali yardımlar ve yapısal reformları içeren yeni bir ekonomik strateji benimsenmiştir (IMF, 1995; IMF, 1998). Özetle Bosna Hersek'te yaşanan dönüşüm sürecinde öncelik savaşın yıkıcı etkilerini telafi etmek olmuştur.

⁵ Yugoslavya Federal Cumhuriyeti, 2003 yılında Sırbistan ve Karadağ Devlet Birliği'ne dönüştürülmüştür.

Geçişe ilişkin parasal ve mali düzenlemelerin de uygulanması ülkenin yeniden imarı motivasyonu ile gerçekleşmiştir.

Son olarak Yugoslavya'nın bir diğer cumhuriyeti olan Kuzey Makedonya'nın geçiş sürecine başlamadan önce ekonomisinde genel görünüm sosyalist özyönetim ağırlıklı bir mülkiyet anlayışının hakim olması, düşük ekonomik kalkınma, yüksek enflasyon ve işsizlik, düşük sermaye birikimi ile karakterizedir. 1991 yılında Kuzey Makedonya'nın kurucu anayasasında sosyal mülkiyet kavramından bahsedilmemiş olması kamuya ait işletmeleri zor bir süreç ile karşıya bırakmıştır. Durumun belirsizliğini koruması sermaye kaybı sürecini hızlandırmıştır. Dahası, işletme ve banka alanlarındaki reformları diğer geçiş ülkelerine göre ertelemesi sebebiyle ülke geç reformist olarak adlandırılmıştır. 1994-95 döneminde yapısal reform çalışmalarına başlayan ülkede sonuçlar 1996 yılına gelindiğinde pozitif büyüme ile alınmıştır. Bu dönemde sıkı maliye politikaları, özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu gibi diğer geçiş ülkelerine benzer reçeteler uygulanan ülkedeki büyüme performansı, 2000 yılı için IMF tarafından %3.5 olarak beklenmiştir. Gerçekleşen büyüme ise sürpriz bir şekilde %5 olarak kaydedilmiştir. Ancak işsizlik oranı %32 gibi bir yüksek bir oranda izlenmeye devam etmiştir. 2001 yılında yaşanan etnik çatışmalar ise Kuzey Makedonya'nın ilerleme sürecini sekteye uğratmıştır (Micevska, 2002: 2-49).

4. Eski Yugoslavya Ülkelerinde Güncel Siyasi ve Ekonomik Görünüm

Yugoslavya'nın ayrılması sırasında yaşanan etnik çatışmalarda Avrupa Birliği bölgenin siyasi düzeninde etkinliğini arttırmıştır. Eski Yugoslavya ülkeleri sırasıyla AB'nin genişleme politikası içerisine alınmaya başlamıştır. İlk yeşil ışık, 1997 yılındaki Lüksemburg Zirvesi'nde Slovenya için yakılmış ve tam üyeliğine olumlu bir tavır sergilenmiştir. 2003 yılındaki Selanik Zirvesi'nde ise bu olumlu tavır bütün Balkan ülkelerini içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ancak her eski Yugoslavya ülkesinin AB macerası aynı düzlemde ilerlememiştir (Mandacı ve Arman, 2012: 7).

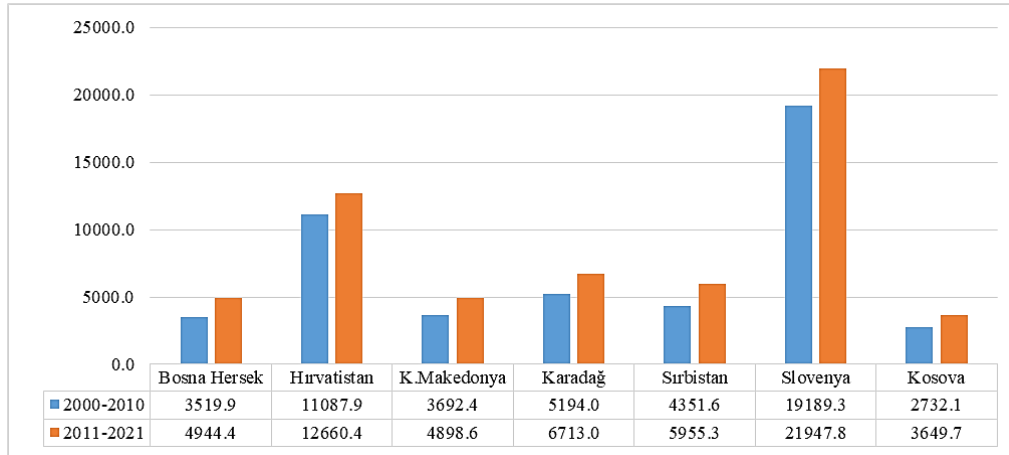
2004 yılındaki beşinci genişleme dalgası neticesinde 10 ülke ile birlikte AB'ye üye olan Slovenya, ardından 2013 yılında Hırvatistan altıncı genişleme müzakereleri ile AB'ye tam üyeliğini almıştır. Slovenya'nın AB uyumu oldukça kolay olmuş, demokrasiye ve pazar ekonomisine geçiş süreci hızlı ilerlemiştir. Ülke aynı yıl NATO üyesi de olmuştur (Arman, 2007: 444).

Mevcut durumda Karadağ, Sırbistan ve Kuzey Makedonya aday ülke statüsündeyken Bosna Hersek ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir. Aday ülkeler arasında müzakerelere en erken başlayan Karadağ'dır. 2012 yılında üyelik müzakerelerine başlayan Karadağ'ı 2013 yılında Sırbistan takip etmiştir. Makedonya'nın Yunanistan ile olan isim sorunu ülkenin adaylık müzakerelerini geciktirmiş ve 2022 yılının Temmuz ayında, ismini Kuzey Makedonya olarak değiştirmesi üzerine müzakerelere başlayabilmiştir. Sırbistan ve Kosova ise AB'ye üyelik sürecinde en çok zorlanan ülkelerdendir. Sırbistan'ın Kosova'yı tanıması ilk etapta şart koşulmamış, sadece ilişkilerin normalleşmesi istenmiş olmasına rağmen bu süreç bile ülkeleri bir hayli zorlamaktadır. AB, Hırvatistan'a olduğu gibi Sırbistan'a da savaş suçlularını teslim etmesi şartı koymuştur. Sırbistan, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ile işbirliği yaparak suçluları Lahey'e teslim etmiştir. AB mevcut kriterlerine ek olarak Balkan ülkeleri için geçiş sürecinin kolaylaştırmak adına "*Bölgesel Boyut*" programını yürütmektedir. Bu program ile Balkan ülkeleri bir arada çalışmaya zorlanmaktadır. Bölgesel Boyut programının bir parçası olarak 1999 yılında imzalanan İstikrar Paketi'ne göre, bir projenin fon olabilmesi için en az iki Balkan ülkesinin birlikte çalışması gerekmektedir. Bu pakt sayesinde bölgede ticaret canlanmıştır. 2008 yılında pakt yerini daha iyi düzenlenmiş olan "*Bölgesel İşbirliği Konseyi*"ne bırakmıştır (Günel, 2015: 281-289).

Bununla birlikte Avrupa Birliği genişleme çabaları doğrultusunda aday ülkelerin reformlarını mali ve teknik yardımla desteklediği "*Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA)*"yı Bosna Hersek, Hırvatistan,

Kuzey Makedonya, Kosova, Karadağ ve Sırbistan olmak üzere eski Yugoslavya ülkelerine de sağlamıştır⁶. IPA fonları, aday ülkelere ekonomik kapasitelerini geliştirilmesi, hedeflenen reformları daha kolay gerçekleştirmeleri konularında fırsatı sunarken; katılım öncesi AB mevzuatı ve standartlarına yönelik alanlarda da hazırlanmış olmaktadır. 2007-2013 dönemi için ayrılan bütçe yaklaşık 11.5 milyar Avro tutarındadır (Ay ve Turgan, 2015: 164). Avrupa Birliği fonları dışında ekonomik geçiş sürecine yardımcı olmak üzere bölgeye, IMF ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) her yıl yayınladıkları raporlarla teknik destek ve parasal transferler ile mali destek sağlamaya devam etmektedirler. Yaşanan bu geçiş süreçleri neticesinde ortaya çıkan bağımsız devletlerin güncel ekonomik durumları şu şekilde özetlenebilir:

Şekil 1. Kişi Başına Düşen Milli Gelir Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Şekil 1’de ilgili ülkelerdeki kişi başına düşen milli gelir, geçiş sonrası iki farklı dönem itibariyle sunulmuştur. Mavi renk ile gösterilen 1. dönem, 2008 küresel finans krizi ve 2009 Avrupa borç krizini içeren 2000-2010 yılları arasına aitken; turuncu renkle gösterilen dönem, krizlerin ardından günümüze dek gelen 2011-2021 arası yılların son verilerini içermektedir⁷.

Dünya Bankası’nın verilerine göre Hırvatistan ve Slovenya yüksek gelirli ülkeler grubunda, geriye kalan diğer ülkeler ise orta üst gelir grubunda yer almaktadır. Eski Yugoslavya ülkeleri arasında Slovenya bölgenin en yüksek refaha sahip ülkesi olarak görünmektedir. Kendisine en yakın değerlere sahip Hırvatistan ile arasındaki fark 2000-2021 yılları ortalamasında yaklaşık 8700 dolardır. Bu fark dahi Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Kosova’nın kişi başına düşen milli gelirinden yüksektir.

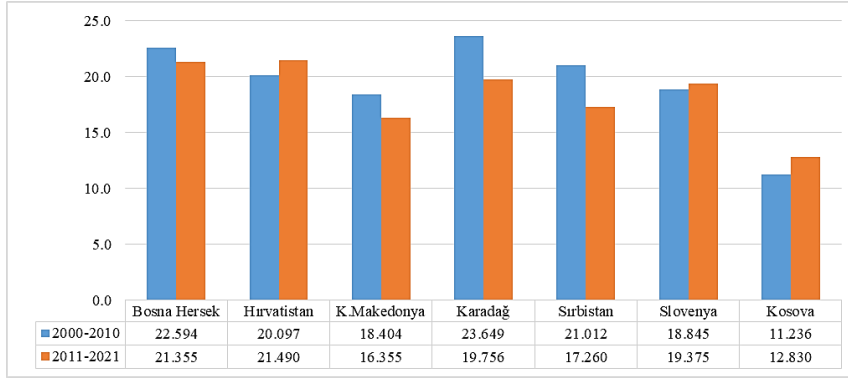
1. dönemden 2. döneme gelindiğinde milli gelirdeki ortalama değişim Bosna Hersek’te %40 bir artış sergilemiştir. Bosna Hersek’i %36 ile Sırbistan, %33 ile Kosova, %32 ile Kuzey Makedonya ve %29 ile Karadağ takip etmektedir. Hırvatistan ve Slovenya’da artış ise %14 olarak gerçekleşmiştir. Gelinen tabloda Yugoslavya’nın az gelişmiş olarak tabir edilen ülkelerinde belirgin gelir artışları yaşansa da geçiş öncesi döneme göre gelirdeki refah farkının kapanmadığı söylenebilir.

⁶ Bu ülkeler dışında fonun yararlanıcıları Arnavutluk, İzlanda ve Türkiye’dir.

⁷ Kosova’nın 2008 yılında bağımsızlığını ilan etmesi sebebiyle oluşturulan tüm şekillerde, Kosova’ya ait değerler 2008 yılı sonrasını kapsamaktadır.

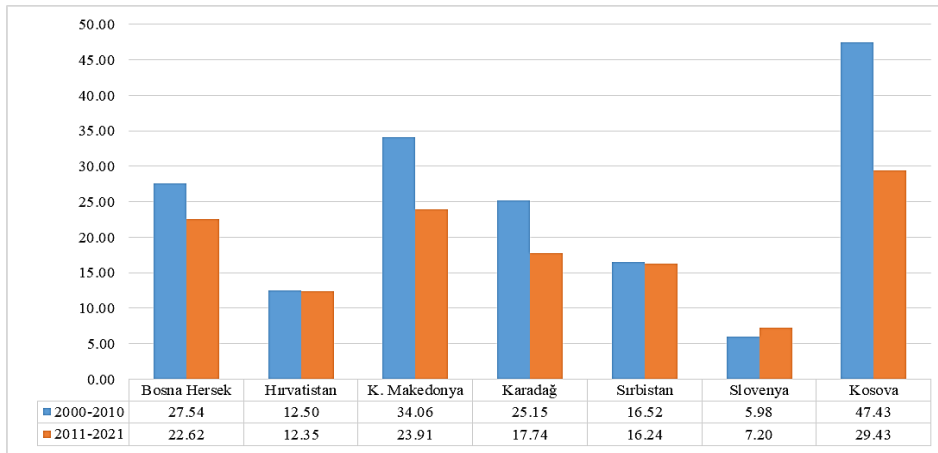
Şekil 2. Kamu Harcamalarının Milli Gelire Oranı Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Geçiş ekonomilerinde benimsenen genel politika uygulamaları içerisinde kamu kesimi istihdamı ve bütçesinin küçültülmesi yer almaktadır. Kamu kesiminin büyüklüğü genel olarak kamu harcamaları dikkate alınarak ölçülmektedir. 2000’li yılların ilk 11 yılında en yüksek kamu harcaması oranının kaydedildiği ülke %22.59 ile Bosna Hersek olmuştur. Bu etki savaş sonrası dönemde ülkenin sosyal, ekonomik ve fiziki olarak yeniden inşasının devlet müdahaleciliği gerektirmesinin doğal bir sonucu olarak makul görülebilir. 2. dönem itibarıyla sıralamadaki ilk yer Hırvatistan’a geçmiştir. Kosova ise her iki dönemde kamu kesimi büyüklüğünün en küçük olduğu ülke olarak görünmektedir. 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova, kamusal mal ve hizmet sunumu, vergileme ve kurumsallaşma aşamalarında diğer ülkelere kıyasla yolun başında olduğundan devlet müdahaleciliğinin henüz gelişmemiş olması doğal karşılanabilir. 1. dönem ve 2. dönem ortalamaları karşılaştırıldığında Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Sırbistan’da kamu harcamalarının milli gelire oranı azalırken; Hırvatistan, Slovenya ve Kosova’da bu oran yükselmiştir.

Şekil 3. İşsizlik Oranı Ortalaması

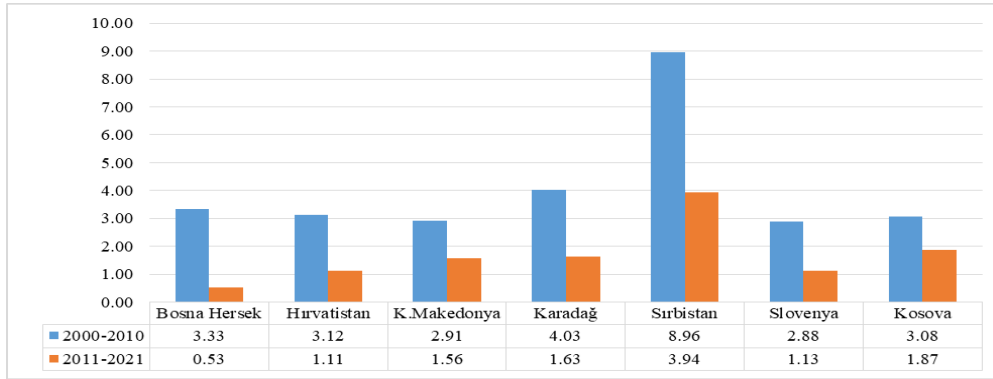

Kaynak: World Bank (t.y.).

Slovenya ve görece Hırvatistan haricindeki eski Yugoslavya ülkelerinde işsizliğin önemli bir sorun olduğu görülmektedir. 21 yılın ortalaması olarak en düşük işsizlik oranı Slovenya’da %6.59 ile kaydedilirken, Kosova’da bu oran %38.43 ile çarpıcı değerlere ulaşmıştır. Sırbistan ve Karadağ ise iki uç durum arasında yerlerini almaktadırlar. Ulusoy ve Özçelik (2020: 1042)’ye göre Slovenya’nın bu başarısı geçiş sürecinin ilk yıllarında toplu işten çıkarmalardan uzak durması, kendine özgü özelleştirme biçimlerini tercih etmesi ve yabancı yatırımların etkisi ile gerçekleşmiştir. Kuzey Makedonya’da 2000’li yılların başında halihazırda yüksek seyreden işsizlik oranının son yirmi yıllık dönem ortalaması olarak

hala ciddi bir problem olduğu görülmektedir. İstihdamın önemli bir bölümünün devlet eliyle ve tarım sektöründe yaratılmış olması yapısal bir problem olmasına neden olmaktadır. Kosova'da yüksek işsizlik oranı, nüfustaki hızlı artışa rağmen ekonomik büyümenin yetersiz kalması faktörüyle açıklanmaktadır. Ek olarak Kosova işgücü piyasasında kadınların işgücüne katılımlarının yetersiz olması, yüksek genç işsizlik ve düşük istihdam en önemli sorunlarıdır. Keza Bosna Hersek de yüksek işsizliğin yaşandığı ülkelerdendir. 2010 yılından sonraki ikinci dönemde ortalama işsizlik oranında bir düşüş kaydedilse de yasal mevzuatın yetersizliği sebebiyle kayıtdışı istihdam meselesi önemini korumaktadır. Kosova ile benzer olarak yüksek genç işsizlik ve kadın istihdamının olumsuz görünümü Bosna Hersek'te çözülmeyi bekleyen meseleler arasındadır (Serbes ve Tokathoğlu, 2019: 177-179).

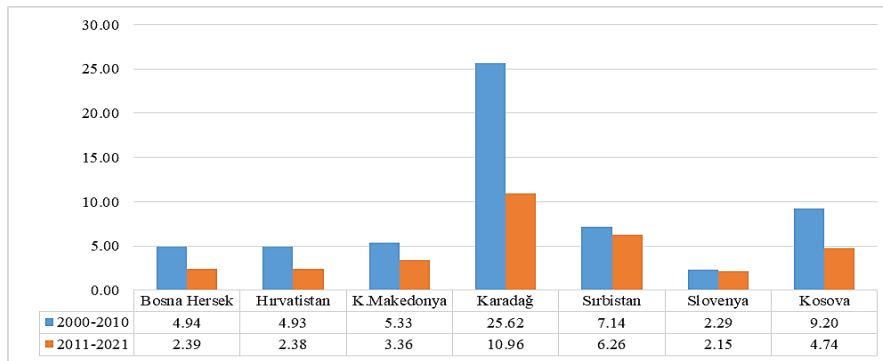
Şekil 4. Yıllık Tüketici Enflasyonu Oranı Ortalaması

Kaynak: World Bank (t.y.).

Sosyalist sistemlerden kapitalizm sürecine geçişte gerçekleştirilen en önemli uygulamalardan biri fiyat ve ücretlerin devlet tarafından belirlenmesine son verilmesidir. Fiyat liberalizasyonu olarak adlandırılan bu süreçte geçişin ilk aşamalarındaki belirsizlik süreci nedeniyle yüksek enflasyon oranları ile karşılaşılması doğal olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki yıllarda ise serbest piyasa dinamikleri içerisinde sıkı para ve maliye politikaları ile fiyatların seyri normalleşmektedir. Çalışmaya konu ülkelere ilişkin veriler incelendiğinde geçiş sürecinin sonunda tüketici enflasyonunun kontrol altına alındığı görülmektedir. Örneğin Dünya Bankası verilerine göre 1990 yılında Hırvatistan'da %500 ve Slovenya'da %552 tüketici enflasyonu kaydedilmiştir. Yine bu göstergeler 1994 yılında Kuzey Makedonya'da %126, 2000 yılında ise Sırbistan'da %95 olarak gerçekleşmiştir. Bugün gelinen noktada ise bölgenin en yüksek enflasyonuna sahip Sırbistan'da dahi 2.dönem ortalamasında tüketici enflasyonu %3.94'dur. Sonuç olarak, eski Yugoslavya ülkelerinde enflasyonun bir problem olmaktan uzak olduğu söylenebilir.

Şekil 5. Doğrudan Yabancı Yatırımların Milli Gelire Oranı Ortalaması

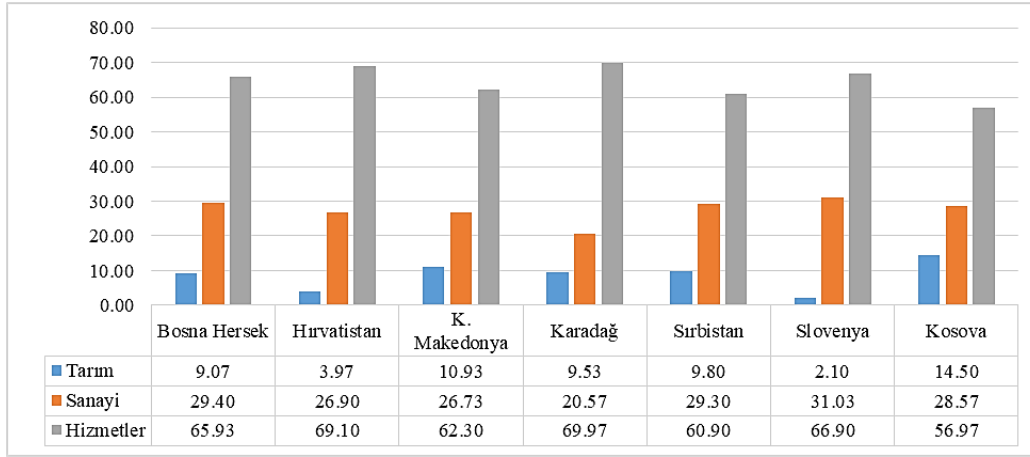

Kaynak: World Bank (t.y.).

Eski Yugoslavya ülkelerinde kişi başına en yüksek gelire sahip ülke Slovenya olsa da doğrudan yabancı yatırımlarda Karadağ diğer ülkelerle arasındaki farkı oldukça açmıştır. Dünya Bankası'nın İş Yapma Kolaylığı raporuna göre, 190 ülke arasında 50. sırada yer alan Karadağ ekonomik sistemini iş yapma odaklı bir modele dönüştürmüş ve düşük kurumlar vergisi (%9) ile yatırımlar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Avrupa ülkeleri arasında kişi başına düşen en yüksek yatırım oranına sahip ülkelerden biri olarak, turizm, emlak, bankacılık, enerji ve telekomünikasyon alanları doğrudan yabancı yatırımları en fazla çeken sektörlerdir (Stanbic, 2022).

Bununla birlikte genel olarak tüm ülkelerde 1. dönemden 2. döneme gelindiğinde net doğrudan yabancı yatırımlarda bir azalışın ortaya çıktığı görülmektedir. Yugoslavya'nın dağılması ve ardından kurulan cumhuriyetlerde 2000'li yılların başından itibaren siyasi stabilizasyonun başlaması, ekonomik ve mali reformlara eşlik eden yapısal reformlar, Avrupa pazarı ve Avrupa Birliği ile uyumlaşma çabaları bölgeyi yatırımlar bağlamında çekici hale getirmiştir. Ancak yaşanan finans ve borç krizleri sermaye hareketlerinin kısıtlanması sonucunu doğurmuştur.

Şekil 6. Brüt Katma Değerin Sektörler Arası Dağılımı Ortalaması

Kaynak: Ulusoy ve Özçelik (2020).

Son olarak ise Şekil 6 üzerinde 2005-2018 dönemine ait yaratılan katma değerın sektörel dağılımının ortalama değerleri sunulmuştur. Sosyalist ekonomik sistemlerde genel olarak sanayi sektörleri milli gelir içerisinde önemli bir yer tutarken hizmetler sektörü ise görece az gelişmiş bir yere sahip olmaktadır. Ekonomik geçiş süreci ile birlikte milli gelir içerisindeki sektörel paylarda da değişim izlenmiştir. Buna göre ekonomilerdeki katma değeri yaratan hakim sektör artık hizmetler haline gelmiştir. Hırvatistan ve Slovenya'da tarımdan elde edilen katma değer, diğer ülkelerin oldukça gerisinde kalmaktadır. Ekonomik anlamda tarımsal hasılaya bağımlılığı en yüksek ülke %14.5 ile Kosova iken; Slovenya %2.10 oranıyla en düşük bağımlılığı sergilemektedir.

5. Sonuç

Her baskı kendi isyancısını doğurur sözünü doğrular bir şekilde, Yugoslavya üzerindeki SSCB baskısı da Yugoslavya'nın kendi yolunda gitmesine sebep olmuştur. Dış politikada gösterdiği "Bağlantısızlar" politikası dönemin iki kutuplu sistemine bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Tito Yugoslavyası'nın bir diğer önemli devrimci hareketi ise, akademik yazını da en çok meşgul eden unsurlarından biri olan kendine özgü sosyalist özyönetim modelidir. 1950'li yıllardan itibaren Yugoslavya ile birlikte özyönetim hem akademik hem siyasi çevrede sıklıkla tartışılan bir konu haline gelmiştir. En büyük eleştirisini özel mülkiyet ve kapitalist sisteme getiren sosyalist özyönetim sistemi, Yugoslavya'nın elinde sosyalist nüansları seyreltilerek ara bir form haline getirilmiştir. Sadece ekonomik veya siyasal değil, toplumsal açıdan da çok boyutlu bir şekilde uzun yıllar uygulanmıştır. Her

sistem gibi ilerlemeci faydaları olmakla birlikte, sistemi zamanla işlevsiz hale getirecek temel hatalar da mevcuttur.

Özyönetim sisteminin toplumsal boyutunun en büyük ikilemi, tamamen demokratik ve özgürlükçü bir siyasal sistemi kurmaya çalışırken, geçmişten getirdiği sorunları olduğu gibi geleceğe taşıyarak tarihin en şiddetli çatışmalarına sahne olmasıdır. Yugoslavya'nın geçmişten taşıdığı en büyük sorun siyasi literatürde Yugoslavya federasyon olarak geçse de aslının bir “*devletler federasyonu*” değil, “*milletler federasyonu*” olmasıdır. Bir “*devrim*” yaratmak amacıyla yola çıkan Tito, devrim için gerekli olan iç ve dış dinamikleri kendi iktidarı boyunca bir şekilde dengede tutabilmiş olsa da, oldukça kırılan bir şekilde kendinden sonraki iktidara aktarmıştır. Uluslararası düzeyde yaşanan bir ekonomik kriz, zaten hassas durumda olan Yugoslavya üzerinde domino etkisi yaratmıştır. İlk ekonomik krizlere dayanmayı başaran Yugoslavya darbe aldıkça hasır altına sürdüğü toplumsal sorunlar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Ekonomik uçurumların toplumsal çatışmaları körüklemesi, toplumsal çatışmaların da ekonomik ilerlemeye ket vurması ile Yugoslavya kendini bir sarmal içinde bulmuştur. Döngüden çıkabilmek için tek çarenin yıkıp baştan kurmak olduğu konusunda hemfikir olunmuştur.

1990'lerden itibaren birer birer bağımsızlıklarını ilan eden eski Yugoslavya ülkeleri, hem geçmişten gelen ekonomik altyapıları hem de geçiş sürecinde benimsedikleri model ile kendi aralarındaki farklılaşmayı daha da görünür hale getirmişlerdir. Geçiş sürecine başlarken serbest ticaret, rekabet ve üretim odaklı politikalar izleyen Slovenya ve Hırvatistan güncel durumda birliğin en zengin ülkeleri konumdadır. Hatta Slovenya'nın bölgenin diğer cumhuriyetleri ile olan refah düzeyini açık ara farklılaştırması ülkeyi, Yugoslavya'nın eski bir parçası olma görüntüsünden de uzaklaştırmaktadır.

Bir dönem finans ve ticaret sermayesinin merkezi olan Sırbistan ise eski ekonomik gücüne yaklaşımdan uzaktır. Bosna Hersek'te gerçekleştirdiği katliamlar neticesinde uluslararası sermaye girişlerinden uzun yıllar mahrum kalan ülke, 2000 yılındaki iktidar değişikliğine kadar geçiş ekonomisi sürecine tam olarak başlayamamıştır. Geçiş reformları sonrasında da merkezi ve müdahaleci devlet anlayışının gücünü koruması Sırbistan'ın gelişim sürecine ket vurmuştur.

Yugoslavya'nın en geri kalmış bölgelerinden olan Karadağ, Avrupa Birliği ile bütünleşme, liberal ve rekabetçi ekonomi politikalarını benimsemiş; sonuç olarak yabancı yatırımlar yoluyla ekonomik refahın artırılmasında bir atılım gerçekleştirmiştir. Geçmişteki geri kalmışlığına rağmen, bugün bir zamanlar parçası olduğu Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin diğer ülkesi Sırbistan'dan daha yüksek kişi başı gelire sahip bir ülke durumundadır. Bu özellikleri ile Karadağ bölgenin en pozitif ayrılan ülkesi olmayı başarabilmiştir.

Bosna Hersek, savaşın yarattığı yıkımı ekonomik anlamda toparlayabilmiş değildir. Göstermiş olduğu ekonomik performansla kişi başına düşen geliri 2000-2010 sonrası dönemde 1989 yılında kaydedilen rakamların gerisinde iken; ancak 2010-2021 sonrası dönemin ortalamasında 1989 seviyesini yaklaşık 700 dolarlık bir farkla geçebilmiştir. Aynı zamanda yüksek işsizlik ve kayıtdışı istihdam çözüm bekleyen sorunlardır. Kosova da Bosna Hersek gibi etnik çatışmalara maruz kalmış ve bağımsızlığı ancak 2008 yılında kazanmayı başarmıştır. Yugoslavya ülkeleri arasında halihazırda en düşük milli gelir ve en yüksek işsizlik oranlarının kaydedildiği Kosova'da geçiş sürecinin yapılandırılmasına ve güçlü yapısal reformlara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Kuzey Makedonya'da ise yüksek işsizlik ve düşük milli gelir göstergeleriyle geçiş ekonomisi sürecinin beklenen kazanımları ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Nitekim geç reformist olarak adlandırılan ülke kendi yapısal sorunları ile birleşen, etnik çatışmalar ve Yunanistan ile yaşanan isim krizi nedeniyle de uluslararası desteğe geç ulaşabilmiştir. Bu nedenlerle ekonomik alanlarda istenilen performans sergilenememiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, eski Yugoslavya ülkelerinde geçiş süreci sonrası fiyat istikrarına ilişkin sorunların mevcut olmadığı görülmektedir. Yine sosyalizm sonrası dönemde devlet

büyükliğünün sınırlandırılmasına yönelik çabalar neticesinde kamu harcamalarının da milli gelire kıyasla yüksek oranlarda gerçekleşmediği ifade edilebilir. Ancak birkaç ülke haricinde (Sırbistan ve görece Hırvatistan) istihdam politikalarının güçlendirilmesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Ekonomilerde brüt katma değer çöğunlukla hizmetler eliyle yaratılıyor olması işsizlik meselesini daha da kırılgan hale getirmektedir.

Araştırmacının / Araştırmacıların Katkı Oranı (Authors' contributions)

Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

The authors contributed equally to this study.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

Arhiv Jugoslaviye. (t.y.). The Constitution of The Socialist Federative Republic Of Yugoslavia (1963), 10.11.2022, www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1963.html#

Arman, M. N. (2007). “Avrupa Birliğinin Batı Balkanlar Genişlemesi: Bir Dış Politika Aracı Olarak Kimlik Dönüşümü”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ay, İ. C., & Turgan, E. (2015). European Union's Fiscal Aids and Its Effects on Member and Non-Member Countries: Turkey Case. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 161-176.

Ayhan, H. (2008). Kosova'nın Bağımsızlığı Sürecinde Uluslararası Güçlerin ve Türkiye'nin Tutumu. Avrasya Etüdüleri, 33(1), 113-134.

Bora, T. (2018). *Milliyetçiliğin Provokasyonu Yugoslavya*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Brown, M. B. (1997). The Role of Economic Factors in Social Crisis: The Case of Yugoslavia. New Political Economy, 2(2), 299-315.

Corker, R. J., Rehm, D. E., & Kostial, K. (2001). Kosovo: Macroeconomic Issues and Fiscal Sustainability. In Kosovo. International Monetary Fund.

Eyidiker, U. (2020). Geçiş Ekonomisi Kavramı ve Bir Geçiş Ekonomisi Örneği Türkmenistan. Sosyal Bilimler Metinleri, 2020(1), 13-35.

Gligorov, V. (2003). Serbia and Montenegro: Transition with Organized Crime (No. 19). The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw.

Günel, A. (2012). “Sırbistan” (Ed. Nazif Mandacı, Murat Necip Arman), *Çağdaş Balkan Siyaseti*, ss. 85-115, Gazi Kitabevi, Ankara.

Havrylyshyn, O. & Wolf, T. (1999). Determinants of Growth in Transition Countries. Finance & Development, 36(002).

IMF. (1995). Press Release: Bosnia and Herzegovina Becomes a Member of the IMF; Receives IMF Credit from Emergency Window, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9570

IMF. (1997). Press Release: IMF Approves Three-Year Extended Fund Facility for Croatia, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9712

IMF. (1998). Press Release: IMF Approves Stand-by for Bosnia and Herzegovina, 31.10.2022, www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr9819

Katchanovski, I. (2000). Divergence in Growth in Post-Communist Countries. *Journal of Public Policy*, 20(1), 55-81.

Kenar, N. (2005). *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*. Palme Yayıncılık, Ankara.

Mandacı, N. & Arman, M. N. (2012). “Güneydoğu Avrupa Değil Balkanlar” (Ed. Nazif Mandacı, Murat Necip Arman), *Çağdaş Balkan Siyaseti*, ss. 1-11, Gazi Kitabevi, Ankara.

Micevska, M., Eftimoski, D., & Mircevska, T. P. (2002). Economic growth of the Republic of Macedonia: experiences and policy recommendations. World Bank Global Research Project May.

Mrak, M., Rojec, M., & Potočnik, J. (2002). The Transition Process in Slovenia: Transformation to an EU-Compatible Economy. *Journal of International Relations and Development*, 5(1), 37-62.

OECD. (2002). Federal Republic Of Yugoslavia Economic Assessment, 31.10.2022, www.oecd.org/newsroom/archives/1840294.pdf

Sancaktar, C. (2018). *Yugoslavya’da Sosyalist Özyönetim Deneyimi*. Doruk Yayınları, İstanbul.

Sancaktar, C. (2021). *Yugoslavya’da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş*. Doruk Yayınları, İstanbul.

Serbes, H. & Tokathoğlu, M. (2019). Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Türkiye Ve Batı Balkan Ülkelerinin Ekonomik Ve Mali Performansı: Küresel Kriz Sonrası Bir Değerlendirme. *Journal of Life Economics*, 6(2), 163-196.

Stanbic. (2022). Foreign Direct Investment (FDI) in Montenegro, 10.11.2022, <https://www.tradecub.stanbicbank.com/portal/en/market-potential/montenegro/investment>

Stojcic, N. (2012). Two Decades of Croatian Transition: A Retrospective Analysis. *South East European Journal of Economics & Business*, 7(2), 63-76.

Tandırcıoğlu, H. (2002). Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 198-226.

Ulusoy, M. K. & Özçelik, S. E. (2020). Balkan Ülkelerinin Ekonomik ve Finansal Yapısı: Sorunlar ve Öneriler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 1033-1056.

Uvalic, M. (2012). Serbia's Transition To Market Economy: Why Has The Model Not Delivered?. *Montenegrin Journal of Economics*, 8(2), 87.

Uvalic, M. (2021). Economic roots of Yugoslavia’s disintegration. *The Vienna Institute for International Economic Studies, Special Issue 30th Anniversary of the Break-up of Yugoslavia*.

Ülger, İ. K. (2016). *Yugoslavya Neden Parçalandı?*. Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

World Bank. (t.y.). World Bank Open Data, 10.11.2022, www.data.worldbank.org

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE KAYIT DIŞI EKONOMİ VE KARAPARA KAVRAM İNCELEMESİ

Abdulkadir BİLEN¹, Havva BÖREKÇİ ŞAHAN²

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 05.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Bilen, A., Börekci Şahan, H. (2022). Geçiş ülkelerinde kayıt dışı ekonomi ve karapara kavram incelemesi, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 60-81

Özet

Kayıt dışı ekonomi, günümüz ekonomilerinin en önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve dünya ülkelerinin tamamında farklı nitelik ve boyutlarda kendini göstermektedir. Bu bağlamda; kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış nedenlerinin tespit edilmesi, ülkelerin kayıt dışı ekonomi ile mücadelesinde doğru politikalar üretebilmeleri açısından önem teşkil etmektedir. 1970'li yıllardan itibaren çeşitli akademik çalışmalara konu olan kayıt dışı ekonomi kavramı günden güne önemini arttırmıştır. Kayıt dışı ekonominin sorunsal alanlarının başında gelmekte olan karapara ile mücadele hususunda kayıt dışı ekonomi ile mücadelede gereklilik arz etmektedir. Kayıtlı ekonominin kanayan yarası olarak literatürdeki yerini alan kayıt dışı ekonomi ve karapara ile mücadele üzerinde ülkelerin politikalar geliştirebilmesi için bu iki olgunun boyutunun tahmin edilmesi gerekmektedir. Nitekim ülke bazında kayıt dışı ekonominin ve karaparanın boyutunun doğru olarak ölçülebilmesi için, o ülkeye ait ekonomik, sosyal ve siyasal yapının belirlenmesi ve buna uygun yöntemlerin saptanması gerekmektedir. Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonomi ve karapara kavramlarının incelemesinin yanında kayıt dışı ekonomi ve karaparanın ekonomi içerisindeki boyutları üzerine literatür taraması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayıt Dışı Ekonomi, Karapara, Geçiş Ekonomileri, Kayıt Dışı Ekonomi ve Karapara Boyutu.

THE EXAMINATION OF THE CONCEPTS “SHADOW ECONOMY” AND “BLACK MONEY” IN TRANSITION COUNTRIES

Abstract

Shadow economy emerges as one of the most important problems of today's economies and manifests itself in different qualities and dimensions in all countries in the world. In this respect; determining the reasons for the emergence of the shadow economy is important in terms of producing the right policies in the fight against the shadow economy. The concept of shadow economy, which has been the subject of various academic studies since the 1970s, has increased its importance day by day. The fight against black money, one of the problematic areas of the shadow economy, is also necessary in the fight against the shadow economy. The size of these two phenomena should be estimated in order for countries to develop policies on fight against the shadow economy and black money, which has taken its place in the literature as the bleeding wound of the formal economy. As a matter of the fact that, in order to accurately measure the size of the shadow economy and black money on a country basis, it is necessary to determine the economic, social and political structure of that country and to determine appropriate methods. In this study, besides the examination of the concepts of shadow economy and black money in the transition economies that emerged as a result of the collapse of the Soviet Union, a literature review has been made on the magnitude of shadow economy and black money in the economy.

Keywords: Shadow Economy, Black Money, Transition Economies, Size of the Shadow Economy and Black Money

¹ Sorumlu Yazar (Corresponding Author). Hazine ve Maliye Bakanlığı, kadirbilen5506@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4265-1894.

² Dr., Hazine ve Maliye Bakanlığı, havvaborekci@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-4120-6278.

1. Giriş

Dünya ekonomilerinde kayıt dışı ekonominin varlığı bilinen bir realite olmasına rağmen kayıt dışı ekonominin boyutuna yönelik ilk çalışmalar, Amerika'da 1950'li yıllarda diğer ülkelerde ise 1970'li yıllardan itibaren yapılmıştır. Kavramsal olarak kayıt dışı ekonomiye ilişkin ortak bir tanımlamanın yapılamaması, etkilerine ve sebeplerine ilişkin değişkenlerin bilinmemesi ve bu koşullar altında ölçüm çalışmalarının gerçekleştirilememesi nedeniyle uluslararası alanda bu çalışmalara geç başlanılmıştır. Bu bilinmeyen gizli olguya ilişkin geliştirilen tanımlar, kayıt dışı ekonomi üzerinde çalışan uzmanların ve araştırmacıların konunun hangi alanına ışık tuttuğu ile yakından ilişkilidir. Kayıt dışı ekonomi kavramı ile eş anlamlı olabilecek birden fazla ifade kullanılmakta olup her bir ifade gözlenemeyen ekonomik aktivitelerin belirli alanlardaki yönüne atıfta bulunmaktadır. Kavramsal olarak kayıt dışı ekonomiye ilişkin birden fazla tanım geliştirilmiştir, bu durumun temel sebebi ise kayıt dışı ekonominin var olduğu ülkelerde iktisadi, mali, idari, toplumsal ve sosyal yapıdaki farklılıklara göre kayıtdışılığın değişkenlik göstermesidir. Kayıt dışı ekonomiye sebep olan değişkenler, tıpkı bu olguya ilişkin geliştirilen tanımlarda olduğu gibi ülkelerin yapısal durumlarına göre değişkenlik arz etmektedir. Kayıt dışı ekonomiye ilişkin sebepler ülkeler düzeyinde incelendiğinde iktisadi, mali, idari, parasal ve sosyal göstergelerle açıklanabilmektedir. Uluslararası literatür araştırmalarında görülmektedir ki kayıtlı ekonomi üzerinde kayıt dışı ekonominin olumsuz iz bıraktığını destekleyen bilim insanları bulunmakta olup yine kayıt dışı ekonominin doğrudan olmasa bile dolaylı yolla kayıtlı ekonomi üzerinde olumlu iz bıraktığını destekleyen bilim insanları da bulunmaktadır. Kayıtlı ekonomi üzerinde bir yük olan kayıt dışı ekonominin ölçülmesi ve kayıt dışını engelleyici yeni tedbirlerin alınabilmesi ekonomiye ilişkin yeni perspektiflerin geliştirilebilmesine katkı verecektir.

Kayıt dışı ekonomi hem uluslararası hem de ulusal düzeyde ki ekonomilerin, ekosistemleri üzerinde bozucu etkiye sahip bir değişken olarak varlığını sürdürmektedir. Küresel ölçekte kayıt dışı ekonomi incelendiğinde kayıt dışı ekonominin gelişmiş ekonomiler ve gelişmekte olan ekonomiler açısından ekonomik, siyasal ve sosyal açıdan problemler doğurduğu görülmektedir. Kayıt dışı ekonomi sadece ulusal ekonomilerin mücadele etmesi gereken bir olgudan ziyade küreselleşmenin getirmiş olduğu etki alanının genişliği kapsamında küresel ölçekte de mücadele edilmesi gerekli bir değişken olarak önemini günden güne artırmaktadır. Uluslararası alanda büyük problemlere neden olan kayıt dışı ekonomi geçiş ekonomilerinin de ekosistemi içerisinde halihazırda mücadele edilmesi gereken alanların başında gelmektedir. Geçiş ülke ekonomilerinin buldukları coğrafi konum yapısı gereğince bölgesel ve sınırsal komşuluklar bu ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal alanlarında birbirine benzerlik göstermesine katkı sağlamakta olup benzer durum kayıt dışı ekonomi ve karapara kavramları ile bu alanlardaki büyüklüklerde kendini göstermektedir.

Birçok ülkede araştırmacılar kayıt dışı ekonomi konusuna ilgi göstermiş ve çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Uluslararası literatürde kayıt dışılık konusunun araştırılmasına II. Dünya Savaşından sonra başlanılmıştır. Kayıt dışı ekonominin bir parçası olan karapara konusu ise uyuşturucu ile mücadele kapsamında 1980'li yıllarda konuşulmaya başlanmış ve ilk uluslararası kavram tanımlaması 1988 yılında BM tarafından Viyana Sözleşmesi olarak bilinen sözleşme aracılığıyla yapılmıştır. Akabinde de karapara kavramı ve karapara tutarının tahmin edilmesi 1990'lı yıllarda akademinin dikkatini çekebilmiştir. Hali hazırda da bilimsel çalışmaların yürütüldüğü ancak ortak benimsenmiş metodolojilerin geliştirilemediği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonominin ve karaparanın kavramsal incelemesinin yapılması, karapara ve kayıt dışı ekonominin geçiş ülkelerinde GSMH içerisindeki payının incelenmesi ve karapara ile kayıt dışı ekonomi arasındaki kavramsal metodolojinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmada amaçlanan bir diğer olgu ise geçiş ekonomilerinin kayıt dışı ekonomi boyutlarının 2002:2021 dönemi aralığında nasıl bir performans

gösterdiğinin ortaya konulması ve aynı dönemde AB, OECD üyesi ülkelerle karşılaştırılması yapılarak kayıt dışı ekonomi büyüklüğündeki açığın tespit edilmesinin önemi üzerinde durulmaktadır.

2. Kayıt Dışı Ekonomi ve Karaparaya İlişkin Kavramsal Arka Plan

2.1. Kayıt Dışı Ekonomi Kavramı

Kavramsal yapısı gereği kayıt dışı ekonomi genel anlamda; yer altı ekonomi faaliyetlerinden, bir iş yerine bağlılığı olmadan çalışanlardan, iş ve işlemleri kayıtlı tutulmasına rağmen bunların belirli bir bölümünü devletten gizleyenlerden/saklayanlardan vücut bulmaktadır. Kayıt dışı ekonomi insanların tüm faaliyetlerinde hareketlilik gösterebilmektedir (Savaşan, 2011:8). Devletin yetkili kurumlarından gizlenen faaliyetler olarak da literatürde tanımlanabilmektedir. Kayıt dışı ekonomi, gizlenen tüm ekonomik faaliyetleri kapsadığından belli bir sınırının çizilmesi mümkün gözükmemektedir (Tütüncü, 2013:52).

Uluslararası alanda da kayıt dışı ekonominin ortak bir tanımlaması bulunmamakla birlikte kayıt dışı ekonominin farklı yönlerini ele alan tanımlamalar bulunmaktadır. Bilinen en temel tanımına bakıldığında devletin kayıtlarından gizlenen, kayda alınmayan veya geçirilmediği için denetime tabi olmayan faaliyetlerin tamamı olarak ifade edilmektedir (Teyyare, 2018:52). Literatürde yapılan bu genel tanımlama üzerinden gidildiğinde kayıt dışı ekonominin yasal ve yasal olmayan faaliyetlerden doğduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda yasal kayıt dışılık faaliyetlerinden olup bilinçli olarak bu alanda kalmayı tercih edenlerin yarattığı vergi kayıp ve kaçığı önemli bir unsur olarak kayıt dışı ekonomide varlık göstermektedir.

Kayıt dışı ekonomi kavramını ulusal hesaplar üzerinden dikkate alan ve kavramı bu yönüyle açıklayan Çetintaş ve Vergil (2003:15-30) kayıt dışı ekonomiyi, devletin kayıtlı istatistiklerinde olmayan legal ve illegal, tüm üretime ilişkin faaliyetler olarak tanımlamış, üretim kavramına ilişkin sınırı ise uyuşturucu ticareti ve kumar vb. (illegal bulunsa da) ekonomi için katma değeri olan faaliyetler bütünü, paranın değiş-tokuş fonksiyonunun kullanılmadığı mal veya hizmet değişimini ve üreticilerin ihtiyaçları doğrultusunda tüketmek amacıyla üretmiş oldukları malları ve hizmetleri kapsayacak şekilde yağma, gasp ve hırsızlık benzeri ekonomi içinde katma değeri olmayan etkinlikleri ise kapsamayacak şekilde çizmiştir. Derdiyok (1993:54-63), kayıt dışı ekonomiyi GSMH hesaplamalarının elde edilmesinde kullanılan ve istatistik biliminin kullandığı bilinen yöntemlere göre tahmini yapılamayan ve gelir artırıcı ekonomik aktivitelerin tamamı şeklinde tanımlamaktadır. Benzer bir yaklaşım da Çiloğlu (1998:1-10) tarafından yapılmaktadır; kayıt dışı ekonomi, GSMH hesaplamalarının elde edilmesinde kullanılan ve bilimsel olarak halihazırdaki istatistiksel yöntemlerle öngörülemeyen kazanç getirici ekonomik faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Us, 2004:97). Aynı zamanda, Smith (1994)'e göre kayıt dışı ekonomi legal veya illegal olsun, resmi GSMH hesaplamalarında yer almayan piyasa içerisinde üretimi gerçekleştirilen mallara ve hizmetlere ilişkin üretim faaliyeti şeklinde ifade edilmektedir (Schneider, 2002:2-5).

2.2. Karapara Kavramı

Toplum tarafından karapara, suç faaliyetlerinden doğan para olarak bilinmektedir. Literatürde ise karapara kavramına dair bir çoğu birbirine benzeyen epeyce fazla açıklama ve hatta tanımlamalar mevcut olmakla birlikte karapara genellikle ve kısaca "suç geliri" olarak ifade edilmektedir. Yasadışı faaliyetin gerçekleştirilmesiyle elde edilen gelir veya kazanç olarak da tanımlanan karapara kavramı paranın suçtan elde edildiğini, bir başka ifadeyle paranın kaynağının kirli olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır.

Kocasakal (2008:55), tarafından karapara, suç sayılan fiillerin işlenmesinden elde edilen gelir, para, değer veya mal olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda karapara kavramının parasal bir değeri olan her türlü ekonomik değeri kapsadığı söylenebilir. Dolayısıyla karaparayı özetle ve sadece suçtan elde

edilen “pere” olarak değerlendirmemek gerekir. Karapara en geniş tanımıyla suçtan elde edilen her türlü maddi değeri kapsamaktadır. Bu açıdan suçtan elde edilen ve parasal değeri olan her türlü evrak ile her türlü menkul veya gayrimenkul mal, karapara kapsamındadır (Aydın, 2008). İlaveten suç işleyerek elde edilen maddi değerlerin dönüştürüldüğü tüm maddi değerler de karapara olarak tanımlanmaktadır (Değirmenci, 2007:10). Baker ise karaparayı ticaretten, yolsuzluktan ve suçtan kaynaklanan olmak üzere üç şekilde ifade etmektedir. Bu kapsamda Baker tarafından kamu çalışanları tarafından işlenen rüşvet ve hırsızlık suçlarından kazanılan karapara yolsuzluktan; insan ticareti, menkul kıymet dolandırıcılığı ve terörizmin finansmanından kazanılan karapara suçtan, vergi kaçakçılığında kazanılan karapara ise ticaretten kaynaklanan karapara olarak tanımlanmaktadır (Dunfee ve Baker, 2007:729).

Kanun koyucu hangi suç faaliyetlerinin işlenmesinde elde edilen ekonomik değerlerin karapara sayılacağı konusunda takdir yetkisine sahiptir. Literatürde karaparanın elde edilmesine yol açan bu suçlara “öncül suç” denilmektedir.³

Karapara aklamayla ilgili olarak ilk düzenlenen sözleşme 1988 yılında imzaya açılan ve Türkiye tarafından da 20.12.1988 tarihinde imzalanan, “Birleşmiş Milletler (BM) Uyuşturucu ve Psikotrop Maddelerin Kaçakçılığına İlişkin Sözleşme” dir. Kısaca Viyana Sözleşmesi olarak da bilinen Sözleşmeye⁴ göre sadece uyuşturucu madde kaçakçılığına bağlı suçlardan elde edilen ekonomik değerler karapara olarak nitelendirilmiştir.

Türkiye tarafından 27.09.2001 tarihinde imzalanan 1990 tarihli Suçtan Kaynaklanan Gelirlerin Aklanması, Araştırılması, El Konulması ve Müsadere Edilmesine İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesinde⁵ de karapara her türlü suç faaliyetinden elde edilen gelir olarak tanımlanmıştır.

Karapara aklamayla ilgili bir diğer BM Sözleşmesi ise 2000 yılında imzaya açılan ve Palermo Konvansiyonu olarak bilinen Sınır aşan Organize Suçlara Karşı BM Sözleşmesidir. Türkiye tarafından aynı yıl imzalanan Sözleşme ise karapara ağır suçlar⁶, yolsuzluk, suç örgütüne katılma ve adaletin engellenmesi suçlarını kapsayacak en geniş şekilde düzenlenen suçlardan elde edilen gelirler olarak tanımlanmıştır.

Uluslararası girişim olarak karapara aklamayla mücadele amacıyla oluşturulan Mali Eylem Görev Gücü (Financial Action Task Force/FATF)⁷ tarafından karapara 2012 yılında revize edilen 40 Tavsiye Kararlarından 3’üncüsünde tanımlanmaktadır. Buna göre; üye ülkelerin karaparayı asgari olarak tüm ağır suçlardan elde edilen gelirleri kapsayacak şekilde düzenlemeleri gerekmektedir. 3 No’lu Tavsiye Kararında öncül suçların; suçların hapis cezalarına bir eşik belirlenmesi ya da suçların listelenmesi veyahut bu yöntemlerin bir kombinasyonu oluşturulması suretiyle tanımlanabileceği belirtilmektedir (FATF, 2012:38). Buna göre eşik yönteminin tercih edilmesi halinde öncül suçların, ceza üst sınırı 1 yıldan fazla hapis cezasını gerektiren suçları veya yasal sistemlerinde asgari ceza miktarı

³Öncül suç uluslararası çalışmalarda İngilizce çevirisi “predicate offence” veya “underlying offence” olarak ifade edilmektedir.

⁴Sözleşme’nin, “Suçlar ve Yaptırımlar” başlıklı üçüncü maddesinde düzenlenmektedir. United Nations Convention Against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, Offences and Sanctions-Article 3. (Anılan Sözleşme’nin onaylanmasının uygun bulunması TBMM tarafından 22.11.1995 tarihinde yapılmıştır.)

⁵Sözleşme’nin “Kullanılan Terimler” başlıklı bir ve “Aklama Suçları” başlıklı altıncı maddelerinde düzenlenmektedir. Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime, Article 1 (Use of Terms) and 6 (Laundering Offences) (Sözleşme’nin onaylanmasının uygun bulunması TBMM tarafından 16.06.2004 tarihli Kanun’la yapılmıştır.)

⁶Sözleşmede ağır suçlar, “ceza üst sınırı 4 yıl veya daha fazla hapis cezasını gerektiren suçlar” şeklinde tanımlanmıştır.

⁷Mali Eylem Görev Gücü (FATF), G-7 ülkelerinin (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya ve Kanada) 1989 yılında Paris’te yapılan toplantısında karapara aklama ile mücadeleye yönelik uluslararası arenada adımların atılması amacıyla kurulmuş zamanla misyonuna terörün ve nükleer silahların yayılmasının finansmanı ile mücadeleyi de eklemiş hükümetler arası bir girişimdir. FATF, mücadele kapsamında uluslararası standartları belirlerken aynı zamanda üye ülkelerin ilgili mevzuatlarını ve sistemsel uygulamalarını belirli aralıklarla “Karşılıklı Değerlendirme (Mutual Evaluation)” adını verdikleri süreçle gözletmektedir.

usulü bulunması halinde en az 6 aydan fazla cezayı gerektiren suçları kapsayacak şekilde yasal sistemde düzenlenmesi beklenmektedir. Ayrıca anılan Tavsiye Kararında her ülkenin, benimsediği sistem ne olursa olsun, asgari olarak, “belirlenmiş suç kategorilerini” içeren suçları öncül suç olarak hukuk sisteminde düzenlemesi gerektiği ifade edilmektedir. Buna göre “belirlenmiş suç kategorileri” şunlardır (FATF, 2013:178):

- Cinayet, ağır yaralama,
- Çalıntı ve diğer mal kaçakçılığı,
- Çevreye karşı işlenen suçlar,
- Çocuk kaçırma, yasadışı alıkoyma ve rehin alma,
- Çocukların cinsel istismarını da içeren cinsel sömürü,
- Dolandırıcılık,
- Gasp,
- Göçmen kaçakçılığı ve insan ticareti
- İçerden öğrenenlerin ticareti ve piyasa manipülasyonu
- Kaçakçılık,
- Kalpazanlık,
- Korsanlık,
- Organize suç gruplarına katılma ve şantaj,
- Sahtecilik,
- Silah kaçakçılığı,
- Soygun ve hırsızlık,
- Terörün finansmanı dâhil terörizm,
- Ürün taklidi ve korsan üretim,
- Uyuşturucu ve psikotrop madde kaçakçılığı,
- Vergi suçları,
- Yolsuzluk ve rüşvet.

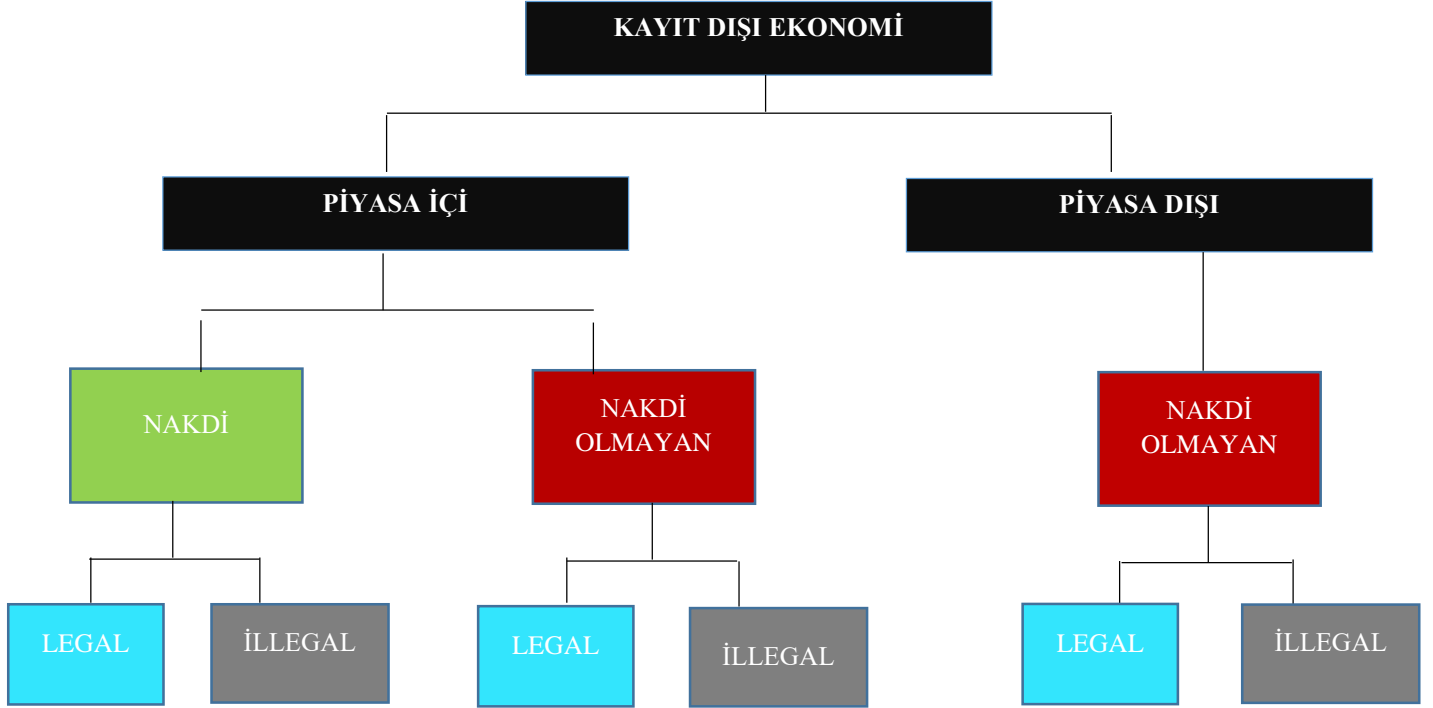
FATF tarafından listelenen bu suç kategorileri kendi içerisinde bir öncelik sıralaması barındırmamaktadır. Bilakis karapara elde edilen suçların asgari bu listedeki suçları kapsayacak şekilde ülkelerin hukuk sisteminde düzenlenmesi amaçlanmaktadır. Ancak uluslararası alanda karapara ve aklanmasıyla mücadelenin, aslında uyuşturucu kaçaklığı ile mücadele amacıyla başlatıldığını da unutmamak gerekir. Zaman içerisinde ülkeler maruz kaldıkları karapara riskini dikkate alarak karapara üreten suçlarla mücadelede gerek cezai gerekse de operasyonel tedbirler alma yolunda çeşitliliğe gitmişlerdir. Bu kapsamda kimi ülkeler bazı öncül suçların yaptırımlarını daha ağır düzenlerken kimi ülkeler bu suçları dahi düzenlememiş olabilirler. Örneğin geçiş ekonomilerinden Özbekistan ve Türkmenistan’da yukarıda listelenen suçlardan “içerden öğrenenlerin ticareti” ve “piyasa manipülasyonu” suçlarından elde edilen gelir karapara olarak düzenlenmemiştir.

2.3. Kayıt Dışı Ekonomi ve Karaparanın Kavramsal İlişkisi

Kayıt dışı ekonomiyi daha iyi anlayabilmek için kayıt dışı ekonomiye sebep olan olguların niteliklerinin ortaya konulması açısından kayıt dışı ekonomi kavramının sınıflandırılması faydalı olacaktır. Ortaya konulan modele göre kayıt dışılığa yol açan ekonomik faaliyetler, makro ekonomiye ilişkin göstergelerde olması gerekenden daha az tespit edilmesine yol açmaktadır (İlgın, 1999:12-13). Söz konusu ekonomik faaliyetler üzerinden ortaya çıkan kazançların yüksek bir oranı Milli Gelir tanımlamaları içerisinde ifade edilmektedir. Nitekim GSYİH verileri içerisinde dahil edilmeyen yasa dışı faaliyetler de bulunmaktadır. Model toplam ekonomik faaliyetleri kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.

Şekil 1’de görüleceği üzere kayıt dışı ekonomiye ilişkin model “Piyasa Dışı Kayıt Dışı Ekonomi” ve “Piyasa İçi Kayıt Dışı Ekonomi” olarak iki ana başlıkta incelenmektedir.

Şekil 1: Kayıt Dışı Ekonomi Model Yapısı

Kaynak: Ilgın, Yılmaz (1999), “Kayıt dışı Ekonomi ve Türkiye’de Boyutu”, Devlet Planlama Dergisi, Nisan, 2492.

KDE: PİNL+PİNİL+PİNOL+PİNOİL+PDNOL+PDNOİL

şeklinde düzenlenebilir. Buradan hareketle;

PİNL: Piyasa İçi-Nakdi-Legal

PİNİL: Piyasa İçi-Nakdi-İllegal

PİNOL: Piyasa İçi-Nakdi Olmayan-Legal

PİNOİL: Piyasa İçi-Nakdi Olmayan-İllegal

PDNOL: Piyasa Dışı-Nakdi Olmayan-Legal

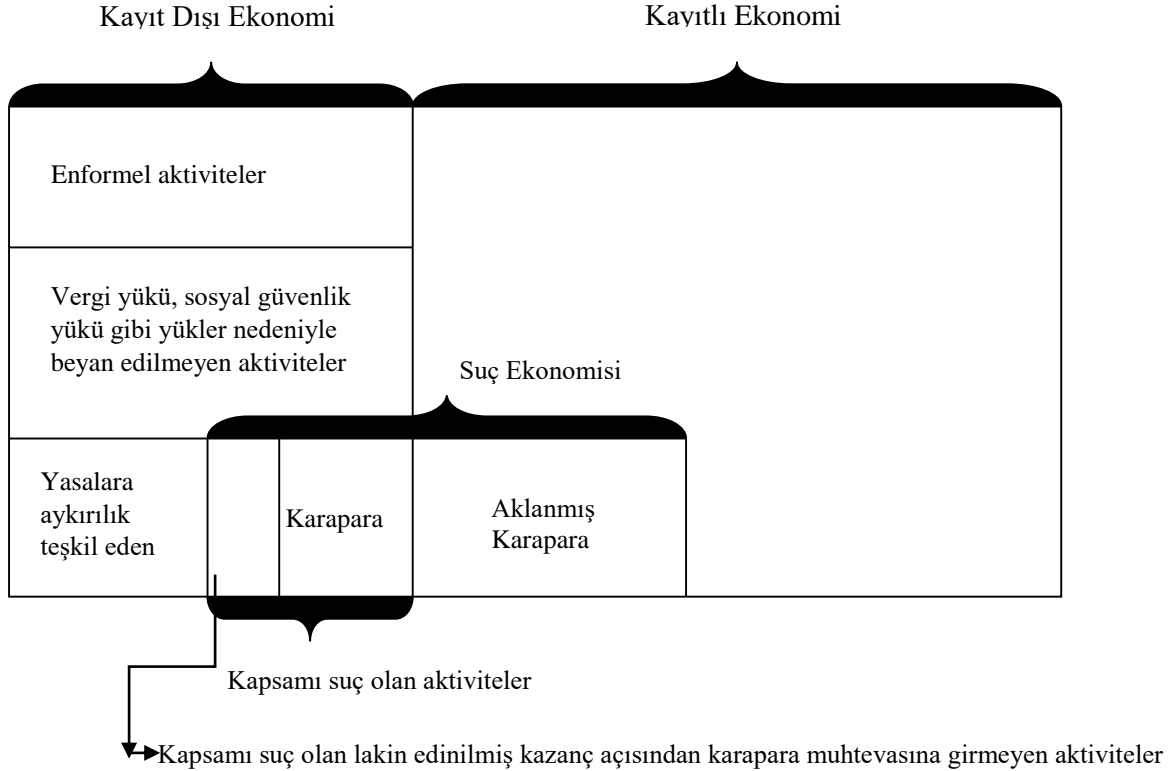
PDNOİL: Piyasa Dışı-Nakdi Olmayan-İllegal

verilen eşitlikler kayıt dışı ekonominin temsilini göstermektedir. Şekil 1’de yer alan modelden anlaşılacağı üzere kayıt dışı ekonominin önemli bir ayağı olan illegal ekonominin varlığı göze çarpmaktadır. Yasadışı faaliyetlerden doğan geliri içeren illegal ekonominin nedensel durumu içerisinde en yüksek payı da karapara ekonomisinin oluşturduğu yapılan literatür taramaları ile incelenmektedir.

Bu yüzden karapara kavramı irdelenirken kayıt dışı para kavramı üzerinde durulması gereken bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kayıt dışı para ile karapara kavramları zaman zaman birbirinin yerine kullanılmakta ve çoğu kez de karıştırılmaktadır. Halbuki bu kavramlar birbirinden farklı anlamları barındırmaktadır. Karapara aynı zamanda kayıt dışı paradır. Ancak her kayıt dışı para karapara değildir (Akar, 1997:8). Kayıt dışı ekonomi boyutunun kaynağı mahiyeti itibariyle nitelik olarak herkesçe bilinen ve yapılan yasal faaliyetlerden oluşurken karaparanın kaynağı tamamen suç olarak nitelenen ve gizlenen eylemlerden oluşmaktadır. Öte yandan kayıt dışı olarak bırakılan para da

amaç, vergi ve diğer sosyal güvenlik ödemelerinden kaçınma iken karapara elde edenler bu kirli parayı ekonomik sisteme sokmayı hedeflemektedir. Hatta aklayıcılar tarafından, karapara sisteme entegre edilirken, gerçekleştirdikleri işlemlerden doğan vergi ve diğer maliyetleri karşılamaktan memnun olmaktadır (Ülker, 2001:246-247). Bu kapsamda karaparanın, kayıt dışı ekonominin sadece bir kısmını oluşturduğu söylenmektedir. Ayrıca suç ekonomisi kavramı kapsamında karapara kavramının dikkate alınması gerekmektedir. Suç ekonomisi tanımına bakıldığında ise ekonomik suç olarak nitelendirilen eylemlerden elde edilen gelir ile mal ve parasal akımı içeren ekonomi olarak tanımlandığı görülmektedir (DPT, 2001:57).

Şekil 2: Karaparanın Kayıt Dışı Ekonomi Model Yapısı İçerisindeki Yeri

Kaynak: Rey, B.S.F., ve Schneider F. (2000). "Informal and Underground Economy" International Encyclopedia of Social and Behavioral Science, Elsevier Science Publishin Company, Amsterdam, s. 2.

Şekil 1'de yer alan ve kayıt dışı ekonomi ile karapara arasındaki kavramsal ilişkiyi gösteren model yapısı incelendiğinde kayıt dışı ekonominin piyasa yapısına göre dağılımı görülmektedir. Piyasa yapısı haricinde kayıt dışı ekonominin şekil 2'de yer aldığı üzere; beyan edilmeyen ekonomik (Enformel) aktivitelerden, kayıt altına alınmayan veya kayda geçirilmeyen (Formel) aktivitelerden, hukuk kurallarına ve yasal mevzuata hilafli bir şekilde yürütülen aktivitelerden, suç kapsamında gerçekleştirilen aktivitelerden oluşmaktadır.

Beyan edilmeyen ekonomik aktiviteler, bir ülkede "milli gelir" olarak tanımlanan kavram ile fiilen beyan edilen gelir arasındaki alanı kapsamaktadır. Söz konusu durum, dar anlamda, yasal ekonomik aktivite olarak devam ettirilen lakin mali idareye bildirilmeyen gelir faaliyetlerinden meydana gelmektedir. Beyan edilmeyen ekonomik aktiviteler vergi yasaları açısından ihlal edilen alanı da oluşturmaktadır. Üretimi yapılan ürün yasaldir, bu ürünün üretim ve dağıtım kanalları yasaldir. Bu alanda oluşturulan kayıt dışı ekonomi mükellefler tarafından mali yük ve sosyal güvenlik yüklerine katlanmamak adına mali idareye bildirilmesi gereken tutarların gerçekte olduğundan daha düşük

tutularak beyan edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde beyan edilmeyen aktiviteler kayıt dışı ekonominin dar anlamdaki durumunu ortaya çıkarmaktadır (Önder, 2001:241-254).

Kayıtdışı ekonomik aktivitelerin bir diğer basamağını oluşturan formel aktiviteler, formel olarak kayda geçmeyen ve formel ekonomik üretim ve değişim süreçlerine dahil olmayan faaliyetlerdir. Bu durumda, piyasa yapısı kullanılmaz ve para değiş tokuş hâkimiyeti yoktur.

Hukuk kurallarına ve yasal mevzuata hilaf bir şekilde yürütülen aktiviteler nedeniyle meydana gelen kayıt dışı ekonomi genel anlamda yapılacak olunan faaliyetin gerekli kıldığı koşullardan bir veya daha fazlasına aykırılık oluşturması nedeniyle bireylerin kayıtdışıyı tercih etmesinden kaynaklanmaktadır.

Suç ekonomisi ise göçmen kaçakçılığı, insan ticareti, silah kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı gibi birçok yasadışı faaliyetler aracılığıyla kazanç elde edilen ve gerek üretim süreci gerekse pazarlama ve nihai kullanıcıya ulaştırılma yöntemi bakımından da suç unsuru barındıran aktiviteler yapısı gereğince gizli ve kayıt dışı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu faaliyetlerdeki temel amaç, mali yüklerden kaçınmak değil; söz konusu faaliyetin suç unsurunun gizlenmesi ve suç kapsamında elde edilen kazancın müsadere edilmesinin engellenmesidir.

3. Geçiş Ekonomilerinde Kayıt Dışı Ekonomi ve Karapara

3.1. Geçiş Ekonomilerinde Kayıt Dışı Ekonomi ve Karapara Kavramı

Uluslararası literatürde kayıt dışı ekonomiye ilişkin çeşitli kavramsal ifadeler kullanılmaktadır. Her bir tanımın içinde yer alan hususlar kayıt dışı ekonominin çok geniş bir alanda hakimiyet sürdüğünü ve bu alan genişliğinden kaynaklı olarak çeşitli tanımlamaların olduğunu göstermektedir. Kayıt dışı ekonomi için kullanılan tanımlamalar incelendiğinde ise “kayıt dışı ekonomi” (“unrecorded economy”) kavramıyla tanımlanmakta olan ekonomik aktivitelerin; literatürde pek çok kez birbiri yerine kullanılan “vergi dışı ekonomi” veya “vergi dışı piyasa ekonomisi” (“untaxed economy”), “gizli ekonomi” (“hidden economy”), “gölge ekonomi” (“shadow economy”), “görünmez ekonomi” (“invisible economy”) (Danesh, 1991:5-12), “yeraltı ekonomisi” (“underground economy”), “yasadışı ekonomi” (“illegal economy”) “resmi olmayan ekonomi” (“unofficial economy”), informal ekonomi (“informal economy”) (Portes vd, 1989:324), “ikinci ekonomi” (“second economy”), “gri/kara ekonomi” (“grey/black economy”) (Carson, 1984:25-33) gibi pek çok kavram ile ifade edildiği ve ekonomi literatüründe de kullanıldığı görülmektedir.

Kayıt dışı ekonomiye ilişkin uluslararası literatürde yapılan araştırma ve ampirik analiz çalışmaları dikkate alındığında kayıt dışı ekonomi kavramının AB ve OECD ülkeleri başta olmak üzere Afrika, Asya Pasifik, Amerika, Ortadoğu, Akdeniz Ülkeleri ve Geçiş Ülkelerinde benzer tanımlar içerdiği tespit edilmiştir. Kayıt dışı ekonominin çeşitli tanımlarının kullanılmasının kayıt dışı ekonominin her ülkede ve her bölgede farklı alt dallarıyla yoğun ilişkisel yapıya sahip olmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Kayıt dışı ekonominin bir alt dalı olmasına rağmen yeri geldiğinde kayıt dışı ekonomi kavramının yerine de kullanılan karapara kavramı da içermiş olduğu suç çeşitliliği nedeniyle ülkeden ülkeye değişkenlik gösterebilmektedir.

Ulusal yasal sistemlerde karaparanın tanımlanması, hangi suç faaliyetlerinden elde edilen gelirin karapara kapsamına alınacağına göre değişmektedir. Bu konuda ülkeler tarafından hangi suçların öncül suç sayılacağı hususunda ortak bir yaklaşım benimsendiği söylenemez. Örneğin sermayenin yurtdışına kaçırılması ya da sanal kumar bazı ülkelerde yasal faaliyet olarak görülürken bazılarında ise suç faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Bir diğer örnek olarak terörizm kavramı verilebilir. Terörizm Arap ülkeleri ve İsrail tarafından yasal sistemlerinde farklı tanımlanmaktadır (Fossen, 2003:238). Öte yandan ülkelerin

yasal sisteminde suç olarak düzenlenen ancak karapara kapsamında değerlendirilmeyen suçlardan elde edilen gelirler de kayıt dışı ekonomi içerisinde yer almaktadır. Literatürde bu gelirlere “gri para” adı verilmektedir (Altuğ, 1999:118).

Sovyetler Birliğinin yıkılışı ile birlikte ortaya çıkan ülkelerde karapara kavramını inceleyecek olursak bu ülkelerin hala benzer hukuki yaklaşım sergilediği göze çarpmaktadır.

Rusya’da karapara kavramı geniş tanımlanmış olup her türlü suç faaliyetinden elde edilen kazançlar karapara kapsamına alınmıştır (FATF, 2019:236). Rusya bu tanımla karaparada en geniş tanımı benimseyen ülkelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Moldova’da karapara kavramı her türlü cezai davranıştan elde edilen yasa dışı gelirler olmak üzere geniş tanımlanmıştır (MONEYVAL, 2019:142).

Ermenistan da gelir getiren tüm suçlar (all proceeds-generating crimes) yaklaşımını benimseyerek ceza kanununda düzenlenen tüm suçlardan elde edilen geliri karapara olarak tanımlamaktadır (MONEYVAL, 2015:112). Benzer yaklaşım Azerbaycan (MONEYVAL, 2015:35) ve Beyaz Rusya (EAG, 2019:159) için de söz konusu olup, tüm suçlardan elde edilen gelirlerin karapara olarak nitelendirildiği görülmüştür.

Gürcistan ise ceza kanununda düzenlenen suçlardan elde edilen kazançları karapara olarak tanımlamış ve FATF’ın listelediği tüm suçlar da bu kapsamda değerlendirilmiştir (MONEYVAL, 2020:182).

Kırgızistan’da öncül suçlar ceza kanunlarında listelenerek bunlardan elde edilen gelirler karapara olarak tanımlanmıştır. Listelenen bu öncül suçlar FATF’ın işaret ettiği tüm suçları kapsamaktadır (EAG, 2018:128).

Ukrayna ise sosyal açıdan tehlikeli bir yasa dışı eylemden elde edilen fonlara veya mülke atıfta bulunarak karaparanın sınırını çizmiştir. Mevzuatına göre öncül suçlar herhangi bir hapsedilebilir suç içerir. Ancak FATF’ın belirlediği öncül suç kategorisinde yer alan öncül suçların tümünü kapsamamaktadır. Kaçakçılık ve terörizmin finansmanı suçlarından bazıları bu kapsama dahil edilmemiştir (FATF, 2017:142).

Özbekistan karaparayı ceza kanununda düzenlenen herhangi bir suçtan elde edilen gelir olarak tanımlamaktadır. Ancak FATF’ın belirlediği öncül suç kategorisinde yer alan içerden öğrenenlerin ticareti ve piyasa manipülasyonu suçlarından elde edilen geliri karaparanın kapsamı dışında tutmuştur (EAG, 2022:219). Türkmenistan’ın ceza kanununa bakıldığında da benzer durum görülmektedir. FATF’ın belirlediği öncül suçlar karaparanın kaynağı olarak listelenirken içerden öğrenenlerin ticareti ve piyasa manipülasyonu suçlarının ceza kanununda suç olarak düzenlenmediği anlaşılmaktadır (EAG, 2011:33-34).

Tacikistan ise ceza kanununda yer alan FATF’ın listelediği suçlardan elde edilen gelirleri karapara olarak tanımlamıştır (EAG, 2018:113).

Görüldüğü üzere geçiş ekonomileri olarak adlandırılan ülkelerin çoğunda karapara tanımlanırken eşik yöntemi ya da belirli suçları listeleme yöntemi tercih edilmemiştir. Çoğunlukla bu ülkelerde gelir getiren tüm suçlar yaklaşımı sonucu karaparanın geniş olarak tanımlandığı anlaşılmıştır. Ceza kanunlarında düzenlenen tüm suçlardan elde edilen kazançlar da karapara kapsamında değerlendirilmiştir.

3.2. Geçiş Ekonomilerinde Kayıt Dışı Ekonomi Boyutu

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesi amacıyla oluşturulan birçok metodoloji mevcuttur. Bu metodolojiler genel bakış açısı ile; vergi denetimi yöntemi, istihdam yöntemi, GSYİH yöntemi, parasalcı

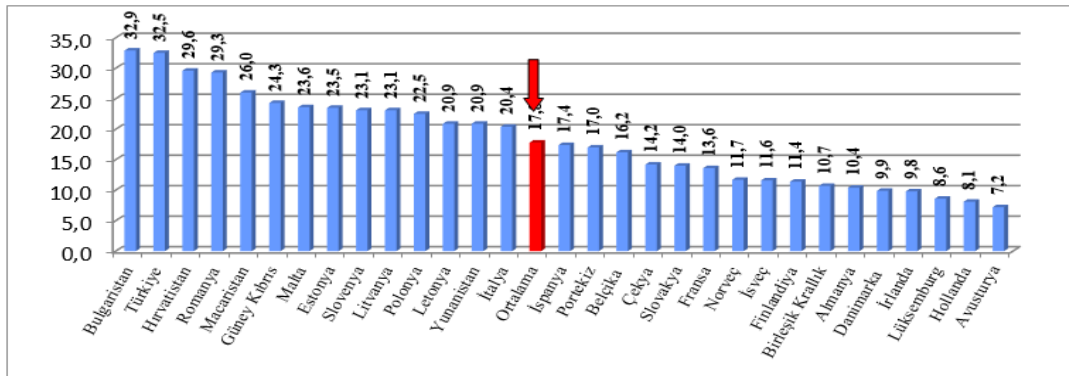
yöntemler çerçevesinde incelenen sabit(basit) ve geliştirilmiş parasal oran yöntemi, ekonometrik yöntem, elektrik tüketimi yöntemi ve MIMIC (Çoklu Sebep-Çoklu Gösterge) model yöntemleridir (Tütüncü, 2013:52). Bu metodoloji yaklaşımları, kayıt dışı ekonomi boyutunun tahmin edilmesinde değişkenlik gösteren varsayımlar ve parametreler üzerinde durmaktadır. Bu metotlardan, vergi denetimi yöntemi ile ekonometrik yöntem, daha çok kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin vergisel boyutu üzerinde durmaktadır (Tütüncü, 2013:54). Diğer taraftan istihdam yöntemi, kayıt dışı istihdamın tespit edilmesi ile kayıt dışı ekonominin boyutunun ölçülebileceği üzerinde dururken; GSYİH yöntemi, kayıt dışı ekonomi boyutunun GSYİH'nin ölçümünde kullanılan (Üretim yöntemi, Gelir Yöntemi ve Harcama Yöntemi) tekniklerindeki farklılıklarından ortaya çıkabileceğini vurgulamaktadır (Savaşan, Yardımcıoğlu ve Demir, 2016:161-169). Ayrıca parasalci yöntemler, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin çoğunun nakit para ile gerçekleştiğini ve bu durumun makro ekonomiye ilişkin göstergelerde iz bıraktığını vurgulamaktadır.

MIMIC (Çoklu Sebep-Çoklu Gösterge) model yöntemi, kayıt dışı ekonominin boyutunun ölçülmesinde kullanılan bir diğer makro düzeydeki yöntemdir. Bu yöntem gizli değişken olan kayıt dışı ekonominin ölçülmesinde birden fazla neden ve göstergeleri dikkate alarak istatistiksel metotlar eşliğinde kayıt dışı ekonomi boyutunun tahmin edilmesini sağlamaktadır (Medina ve Schneider, 2018:8-12). Fiziksel girdi metodu olarak bilenen elektrik tüketimi yönteminde ise kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin normal yöntemlerle tespitinin yapılamadığı hususlarda ekonomik faaliyetlerin üretiminde kullanılan elektrik tüketiminin ölçüm için anlamlı bir fiziksel girdi olabileceği vurgulamaktadır (Schneider ve Buehn, 2016:16-17).

Küresel ölçekte tüm dünya ülkelerinde bu gizli olguların tahminleme çalışmaları belirli metotlar ile yapılmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile kurulan ve geçiş ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerde de kayıt dışı ekonominin boyutunun tahminlenmeye çalışıldığı mevcut çalışmalar olduğu literatürde göze çarpmaktadır.

Uluslararası ölçekte kayıt dışı ekonominin boyutunun ölçülmesi ülkeler açısından değerlendirilebilmesi ve bu alanla ilgili yeni hedefler ortaya konulabilmesi için önem arz etmektedir. Konu üzerinde çalışmalar yürüten uluslararası kurumlar, akademisyenler ve uzmanlar bulunmaktadır. Özellikle yapılan çalışmaların ekseriyetle AB üye ve aday ülkeleri ile OECD ülkeleri nezdinde olduğu görülmektedir. AB üye ve aday ülkelerinin kayıt dışı ekonomi boyutu performanslarına bakıldığında 2002 yılında kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payının ortalama %22,95, 2007 yılında %21,59, 2012 yılında %19,31 olduğu tahmin edilmiştir (Medina ve Schneider, 2018:4-50). 2016 yılında %16,8'e kadar gerileyen kayıt dışı ekonomi ilgili yıldan itibaren dalgalı trend izlemiştir. Nitekim 2017 yılında %17,1, 2018 yılında %16,7 ve 2019 yılında %16,2 oranında gerçekleşmiştir (Schneider, 2021:3).

Şekil 3: AB ve Aday Ülkelerde 2020 Yılı Kayıt Dışı Ekonominin GSMH İçerisindeki Payı (%)

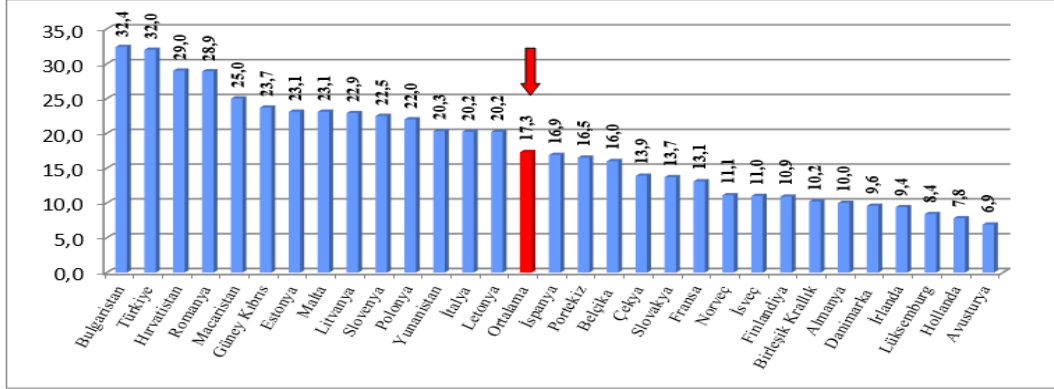

Kaynak: Schneider, F. (2021). "Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 – 2021

AB üye ve aday ülkeleri kapsamında kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payı incelendiğinde 2020 yılında ortalama %17,8, 2021 yılında ise ortalama %17,3 olduğu tespit edilmiştir (Schneider, 2021:3).

Şekil 4: AB ve Aday Ülkelerde 2021 Yılı Kayıt Dışı Ekonominin GSMH İçerisindeki Payı (%)

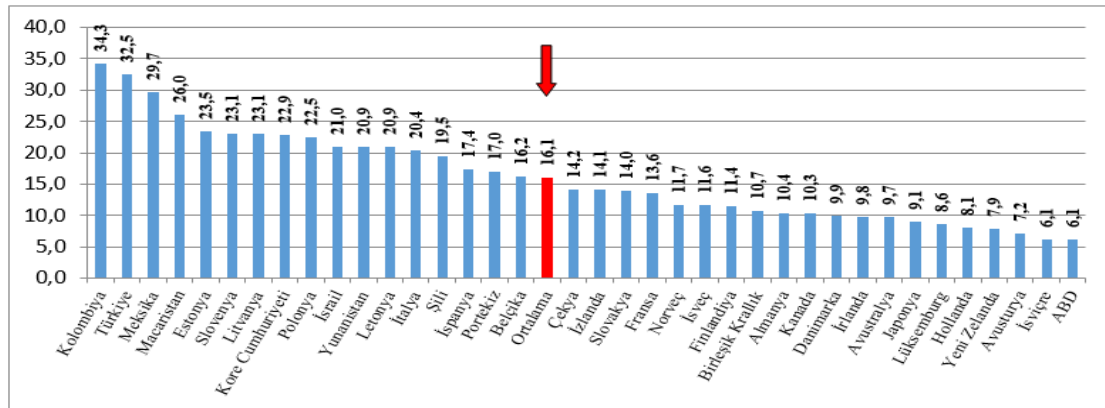

Kaynak: Schneider, F. (2021). "Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 – 2021"

AB üye ve aday ülkelerinde kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payının gösterildiği Şekil 3 ve Şekil 4'deki grafikler incelendiğinde özellikle Akdeniz Havzası ülkelerinden Türkiye, Hırvatistan, Malta, Slovenya, Yunanistan, İtalya'da kayıt dışı ekonominin boyutunun AB ortalamasının üzerinde olması ilgili ülkelerde kayıt dışı ekonominin AB genel ortalamasına yakınsamasını zorlaştırmaktadır.

OECD ülkeleri açısından kayıt dışı ekonomi boyutu incelendiğinde 2002 yılında kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payının ortalama %19,01, 2007 yılında %18,09, 2012 yılında %16,26 olduğu tahmin edilmiştir (Medina ve Schneider, 2018:4-50). 2016 yılında %14,8'e kadar gerileyen kayıt dışı ekonomi ilgili yıldan itibaren volatilitesi düşük bir eğilim göstermiştir.

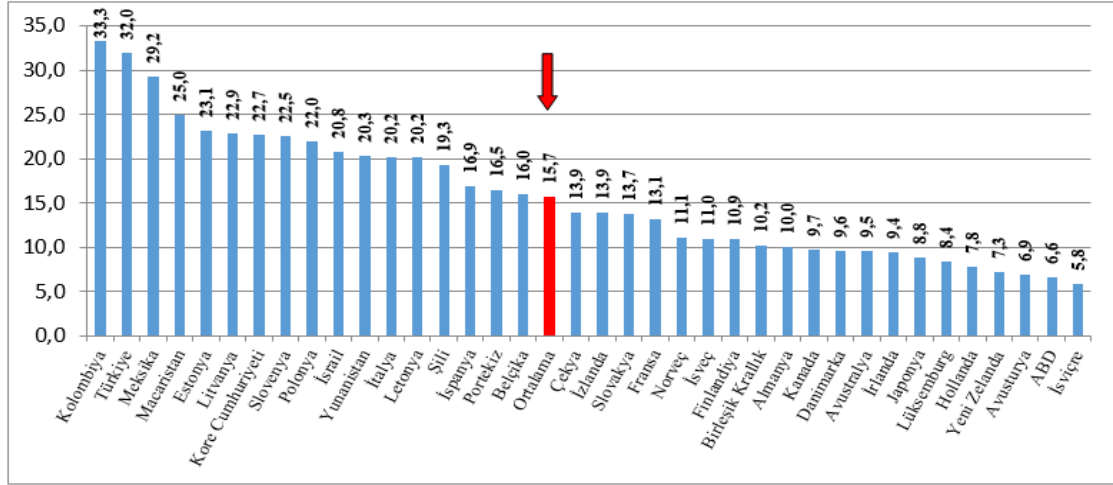
Şekil 5: OECD Ülkeleri 2020 Yılı Kayıt Dışı Ekonominin GSMH İçerisindeki Payı (%)

Kaynak: Schneider, F. (2021). "Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 – 2021"; <https://www.worlddeconomics.com/Informal-Economy/>

OECD ülkelerinde kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payı 2020 yılında ortalama %16,1, 2021 yılında ise ortalama %15,7 tahmin edilmiştir. Ampirik analiz çalışmalarının sonuçlarına göre OECD üye ülkelerinin AB üye ve aday ülkelerinden daha iyi bir performans izlediği öngörülmektedir (Schneider, 2021:3).

Şekil 6: OECD Ülkeleri 2021 Yılı Kayıt Dışı Ekonominin GSMH İçerisindeki Payı (%)

Kaynak: Schneider, F. (2021). "Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 – 2021; <https://www.worlddeconomics.com/Informal-Economy/>

Şekil 5 ve Şekil 6'da yer alan grafikler OECD ülkelerinin 2020 ve 2021 yıllarına ilişkin kayıt dışı ekonomi büyüklüklerini vermektedir. Dünya ekonomileri kapsamında incelendiğinde OECD üyesi ülkelerin hem AB üye ve aday ülkeleri hem de diğer bölgesel ve uluslararası örgütlenmiş ekonomiler bakımından kayıt dışı ekonominin azaltılması hususunda daha başarılı oldukları değerlendirilmektedir. Özellikle Kolombiya, Türkiye, Meksika ve Macaristan'ın kayıt dışı ekonomilerinin yüksek olması OECD ortalamasında da dengenin bozulmasına neden olduğu gözlemlenmektedir.

Sovyetler Birliğinin yıkılışı ile birlikte ortaya çıkan geçiş ülkeleri özelinde kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki boyutuna ilişkin yapılan araştırmalar incelendiğinde geçiş ülkelerinde kayıt dışı ekonominin boyutunun azalma eğilimine girdiği göze çarpmaktadır.

Rusya ekonomisi açısından kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki payı incelendiğinde kayıt dışı ekonominin 2002 yılında ülke ekonomisinin %44,5'ini oluşturduğu 2007 yılında ise bu oranın %40,6'ya kadar gerilediği görülmüştür (Schneider vd., 2010:45-47). Kayıt dışı ekonominin Rusya ekonomisi içerisindeki payı 2017 yılına kadar dalgalı bir eğilim izlemiştir. Rusya ekonomisi üzerinde 2017 ve 2018 yılları için kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin anket çalışmaları yapılarak gölge ekonominin eğiliminin ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır (Arnis ve Talis, 2020:10-12). Elde edilen sonuçlar incelendiğinde Rusya ekonomisi içerisinde kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün eğilimi 2017 yılında %45,8 ve 2018 yılında %44,7 olduğu görülmektedir. Anket çalışmasının sonuçlarına göre Rusya ekonomisinde kayıt dışı ekonominin temel belirleyicilerinin ücretler üzerindeki verginin ödenmemesi ve mükelleflerin faaliyetlerini vergi idaresine eksik beyan etmelerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir (Arnis ve Talis, 2020:10-12). Kayıt dışı ekonominin boyutunun ölçülmesi kapsamında Rusya ekonomisi için makro veriler kullanılarak yapılan hesaplamalar neticesinde kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki payının 2021 yılı için %36,5 olduğu tahmin edilmiştir.

Gürcistan ekonomisinde kayıt dışı ekonominin boyutunun ülke ekonomisi içerisindeki payına ilişkin literatürde çeşitli çalışmalar mevcuttur. Kayıt dışı ekonominin Gürcistan ekonomisi içerisindeki payının 2002 yılında %67,2 ve 2007 yılında ise %62,1 olduğu tahmin edilmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). Gürcistan ekonomisi içerisinde çok yüksek bir paya sahip olan kayıt dışı ekonomi yıllar içerisinde azalış eğilimi göstermiş ve 2014 yılında %54,10, 2015 yılında %53,07 oranında ölçülmüştür (Medina

ve Schneider, 2019:44-49). Kayıt dışı ekonomideki azalış yıllar içerisinde devam etmiş ve 2021 yılında %46,2'ye kadar gerileme kaydetmiştir.

Azerbaycan ülke ekonomisi gelişmekte olan ekonomilerin başında gelmektedir. Kayıt dışı ekonominin boyutunun ülke ekonomisi içerisindeki payı yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşamaktadır. Ülkede kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki payının 2002 yılında %60,0 ve 2007 yılında ise %52,0 olduğu tahmin edilmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). Azerbaycan ekonomisinde önemli bir paya sahip olan kayıt dışı ekonomi yıllar içerisinde azalış eğilimi göstermiş ve 2014 yılında %42,15, 2015 yılında %43,66 oranında ölçülmüştür (Medina ve Schneider, 2019:44-49). Ülke ekonomisindeki kayıt dışı ekonominin varlığı yıllar içerisinde azalmaya devam etmiş ve 2021 yılında %36,8 oranında gerçekleşmiştir.

Ukrayna ülke ekonomisi kayıt dışı ekonominin yüksek olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Ülke ekonomisi içerisinde kayıt dışı ekonominin payı yıllar içerisinde ekonomik konjonktüre göre artış ve azalışlar yaşamaktadır. Kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki payının 2002 yılında %50,8 ve 2007 yılında ise %46,8 olduğu tahmin edilmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). Ukrayna ekonomisinde kayıt dışı ekonominin boyutu 2009 yılından 2014 yılına kadar azalış göstermiştir ilgili 5 yılda 3,58 puan azalmış ve 2014 yılında %39,95 seviyesinde ölçülmüştür. 2015 yılından itibaren tekrar artış gösteren kayıt dışı ekonomi boyutu 2015 yılında %42,90 seviyesine yükselmiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). 2021 yılında kayıt dışı ekonominin ülke ekonomisindeki payı ise %44,2 oranında gerçekleşmiştir.

Kayıt dışı ekonominin yüksek olduğu bir diğer ülke Moldova'da ise kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payı 2002 yılında %44,5 seviyesindeyken 2007 yılına kadar durağan bir trend izlediği tespit edilmiş ve 2007 yılında %44,3 olarak tahmin edilmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). Ülke ekonomisi açısından kayıt dışı ekonominin boyutu 2009-2014 dönemleri arasında 7,71 puan azalış göstermiş 2009 yılında %45,06 olan kayıt dışı ekonomi büyüklüğü 2014 yılında %37,35 seviyesinde gerçekleşmiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). Moldova'nın kayıt dışı ekonomisinin 2021 yılındaki büyüklüğü ise %40,06 olarak tahmin edilmiştir.

Ermenistan ülke ekonomisi açısından kayıt dışı ekonominin boyutu incelendiğinde kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payının 2002 yılında %44,5 olduğu ve 2007 yılında bu oranın %41,1'e gerilediği gözlemlenmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). 2009-2014 dönemleri arasında 6,26 puanlık bir azalış göstermiş dönem başlangıç yılı olan 2009'da %41,04 olan kayıt dışı ekonomi büyüklüğü 2014 yılında %34,78'e kadar gerilemiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). 2015 yılından itibaren tekrar artış gösteren kayıt dışı ekonomi boyutu 2015 yılında %35,96 seviyesine yükselmiş 2021 yılına gelindiğinde ise %37,7 olarak tahmin edilmiştir.

Kırgızistan ekonomisi kayıt dışı ekonomi açısından incelendiğinde 2002 yılında %41,4 oranında gerçekleşen kayıt dışı ekonominin 2007 yılında %38,8 oranına kadar azalış gösterdiği anlaşılmıştır (Schneider vd., 2010:45-47). 2009-2014 döneminde durağan seviyeden uzaklaşan kayıt dışı ekonomi büyüklüğü dönem içerisindeki yıllarda dalgalanmalar yaşamıştır. Nitekim 2009 yılında %34,10 oranında büyüklüğe sahip olan kayıt dışı ekonomi 2012 yılında %34,26 ve 2014 yılında %29,75 seviyelerinde tahmin edilmiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). Kayıt dışı ekonominin Kırgızistan ekonomisi içerisindeki payı 2015 yılından itibaren artış göstermiş ve 2021 yılında Kırgızistan GSMH'nin % 30,8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

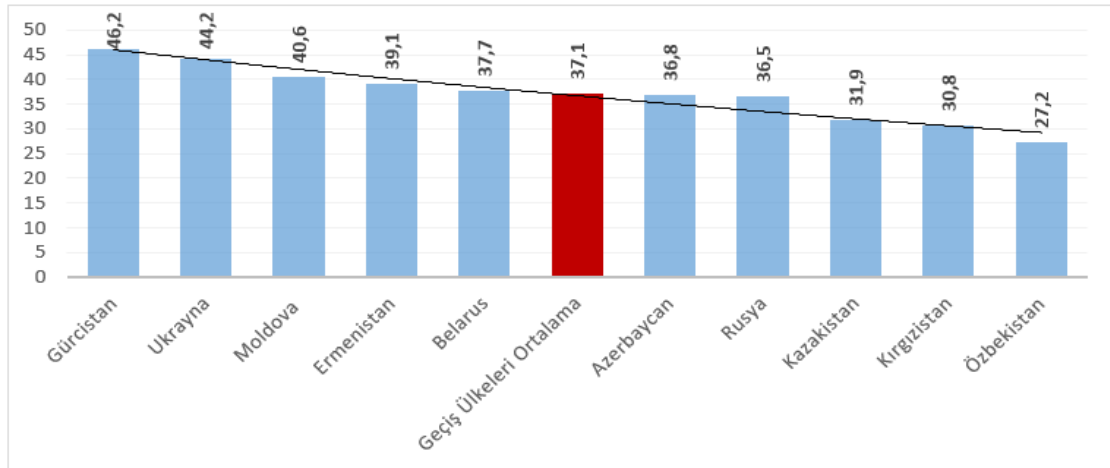
Kazakistan, geçiş ekonomileri ülkeleri arasında GSMH büyüklüğü bakımından 2021 yılı verilerine göre üçüncü sırada bulunmaktadır. Kayıt dışı ekonominin Kazakistan ekonomisi açısından büyüklüğü incelendiğinde 2002 yılında %42,0 oranında bir büyüklük söz konusuysen 2007 yılında bu oranın %38,4'e kadar gerilediği görülmüştür (Schneider vd., 2010:45-47). 2009-2014 döneminde dalgalanmalar izleyen kayıt dışı ekonomi oranı dönem başlangıç yılı olan 2009'da %37,9 oranına

sahipken dönemin son yılı 2014'te %32,3 oranına kadar azalış gösterdiği tahmin edilmiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). Kayıt dışı ekonomi Kazakistan ekonomisindeki payını 2015 yılından itibaren artırmış akabinde 2017 yılından itibaren ise azalış eğilimini yakalayarak 2021 yılında % 31,9 seviyesine kadar gerilediği tespit edilmiştir.

Belarus kayıt dışı ekonominin 2002 yılında GSMH içerisindeki payının %47,6, 2007 yılında ise %43,3 oranında olduğu tahmin edilmiştir (Schneider vd., 2010:45-47). 2009-2014 döneminde durağan seviyeden uzaklaşan kayıt dışı ekonomi büyüklüğü dönem içerisindeki yıllarda dalgalanmalar yaşamıştır. 2009 yılında %40,5 oranında büyüklüğe sahip olan kayıt dışı ekonomi 2012 yılında %33,5'e ve 2014 yılında %33,1 seviyelerinde gerçekleşmiştir (Medina ve Schneider, 2019:44-49). Belarus ekonomisi içerisinde kayıt dışı ekonominin büyüklüğü 2015 yılından itibaren artış göstermiş, 2017 yılında %37,5 oranında gerçekleşen kayıt dışı ekonomi büyüklüğü 2021 yılında %37,7 seviyesinde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Özbekistan'da kayıt dışı ekonominin GSMH içerisindeki payı dönemsel olarak incelendiğinde, bu payın 2002/2003 döneminde %37,2 oranında iken takip eden dönemlerde sırasıyla 2003/2004'de %38,6, 2004/2005'te %39,8, 2005/2006'da %40,6 ve 2006/2007'de %39,5 olduğu görülmüştür (Schneider, 2009:9). Özbekistan ekonomisinde kayıt dışı ekonominin büyüklüğü yıllar içerisinde dalgalanmalar göstermiş ve 2021 yılında %27,2 oranında ekonomi içerisinde bir paya sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Şekil 7: Geçiş Ülkelerinde 2021 Yılı Kayıt Dışı Ekonominin GSMH İçerisindeki Payı (%)

Kaynak: <https://www.worlddeconomics.com/Informal-Economy/>

Şekil 7 geçiş ülke ekonomilerinde 2021 yılına ilişkin kayıt dışı ekonomi büyüklüklerini yansıtmaktadır. Tabloda görüldüğü üzere kayıt dışı ekonominin 10 geçiş ülke ekonomisi içerisindeki boyutunun ortalama %37,1 oranında olduğu tahmin edilmiştir. Kayıt dışı ekonominin ortalama büyüklüğünün altında kayıt dışı ekonomi oranına sahip 5 ülkenin (Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan) GSMH büyüklüğü geçiş ekonomilerinin toplam GSMH'nin %86,97'sini oluşturmaktadır. Söz konusu beş ülkenin geçiş ülke ekonomilerinin lokomotifliğini yaptığı ve toplam ekonominin hem kayıt dışı ekonomi hem de kayıtlı ekonomi açısından yönlendiriciliğini yaptıkları söylenebilir.

3.3. Geçiş Ekonomilerinde Karapara Boyutu

Dünya çapındaki karaparanın boyutunun kesin olarak tespit edilmesi oldukça zordur. Zira karapara uluslararası nitelikte bir olgudur. Bu bağlamda dünyadaki "karapara" tutarına dair herhangi bir bilgiye herhangi uluslararası finansal istatistiki kayıtlarda rastlanılmamaktadır (Baker, 2005:162). Karapara aklama ile mücadeleyi amaç edinmiş FATF tarafından da "karapara" tutarına ilişkin herhangi

bir istatistikî bilgi, kamuoyuyla paylaşılmamıştır. FATF'ın 1997 tarihli Faaliyet Raporuna bakıldığında, karapara ve aklanan karapara tutarını ölçmede doğru ve kesin bilgiye erişebilmenin güçlüğünden bahsedilerek çalışmalara başlandığı belirtilmiştir (FATF, 1997:41-42). 1998 yılında karapara ve aklanan karapara tutarını ölçme ve tahmin etme çalışmalarında verinin yetersizliği, güvenilir ve karşılaştırılabilir olmamasın en önemli sorun olduğunun altı çizilmiştir (FATF, 1998:27). 1999 yılında da önce uyuşturucu ticaretinden elde edilen karapara tutarının hesaplanmasına yönelik çalışmanın başlatıldığı kamuoyuyla paylaşılmıştır (FATF, 1999:26-27). Ancak 2000 yılında bu çalışma veri ve analitik kısıtlamalardan dolayı sona erdirilmiş olup çalışmanın UNODC tarafından devam ettirileceği ifade edilmiştir (FATF, 2000:27).

Zaman içerisinde de FATF tarafından öncül suçlar güncel risk algısıyla uluslararası kuruluşlarca birlikte çalışılmış ve o dönemdeki suç geliri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Örneğin 2012 yılında yasa dışı tütün ticaretinden elde edilen karapara tutarı, 40,5 milyar ABD Doları olarak tahmin edilen küresel sigara ticaretinin onda biri olarak ifade edilmiştir (FATF, 2012:28). Yine bir başka çalışmada afyon üretim ve kaçakçılığında dünya lideri olan Afganistan'ın 70 milyar ABD Doları tutarında gelir elde ettiğinin tahmin edildiği belirtilmiştir (FATF, 2014:20). UNODC tarafından yapılan çalışmada da yaklaşık 67,4 milyar ABD doları olarak tahmin edilen küresel sanat piyasasının 6,3 milyarının sınır ötesi suç kapsamında karapara olarak tahmin edilmiştir (FATF, 2021:32). ILO tarafından yapılan bir başka çalışmada da insan kaçakçılığında elde edilen karaparanın 2012 yılı verileri kullanıldığında 2018 yılı itibariyle yaklaşık 150 milyar dolar olacağı tahmin edilmiştir (FATF, 2018:13).

Karapara ve aklanan karapara konularında bilinen en yaygın istatistik IMF tarafından 1998 yılında kamuoyuyla paylaşılmıştır. Buna göre IMF tarafından yapılan araştırmada (Camdessus, 1998) aklanan karapara miktarının, dünya gayri safi milli hasılasının (GSMH) yaklaşık %2 ila %5'i oranı arasında olduğu ifade edilmektedir. Bu oran aynı zamanda "konsensüs aralığı" olarak da literatüre geçmiştir. Bu durumda aklanan karapara tutarı 600 milyar dolar ila 1,5 trilyon dolar arası olarak öngörülmüştür.

BM Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) tarafından uyuşturucu ve örgütlü suçlardan kaynaklanan karaparanın boyutunu hesaplamaya yönelik çalışma yürütülmüştür. Buna göre karapara tutarı 2009 yılı itibariyle dünya GSMH'sinin %3.6'sı bir başka deyişle 2.1 trilyon dolar olarak hesaplanmıştır (dünya GSMH %2.3 ila %5.5'i arası). Bu hesaplamanın 1998 yılında IMF tarafından literatüre sokulan "konsensüs aralığında" olduğu göze çarpmaktadır (UNODC, 2011:7-9). Bir başka ampirik çalışmada ise 2000 yılından itibaren dolandırıcılıktan elde edilen karaparanın aslında uyuşturucu madde ticaretinden elde edilenden daha fazla olduğu ifade edilmektedir (Walker, 2007).

Küresel Finansal Bütünlük (GFI /Global Financial Integrity) adında 2006 yılında ABD Washington'da kurulmuş bir başka uluslararası kuruluş da dünya çapındaki karapara boyutunu tespit etmek amacıyla çalışmalar yürütmektedir. Buna göre GFI'nın 2017 tarihli çalışmasında 11 suçtan (uyuşturucu; silah; insan; organ; kültürel varlık kaçakçılığı, kalpazanlık, yasa dışı vahşi yaşam suçu, yasa dışı balıkçılık, yasa dışı ağaç kesimi, yasa dışı madencilik ve ham petrol hırsızlığı) elde edilen gelirlerin tahmini değerinin yılda 1,6 trilyon ABD Doları ila 2,2 trilyon ABD Doları arasında değiştiği belirtilmektedir (GFI, 2017:13).

Karapara boyutunun tespit edilmesine yönelik uluslararası kuruluşların yanısıra birçok akademisyen tarafından da bu alanda çeşitli ampirik çalışma yürütülmüştür. Söz konusu akademik çalışmaların çoğunlukla AB ve OECD ülkeleri nezdinde yapıldığı görülmüştür. Ekonomistler tarafından da 1980'li yıllarda yeraltı ekonomisinin boyutunu ortaya koymaya yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar o yıllarda aynı zamanda karapara ve aklanan para tutarını tahmin etmeye yönelik yapılan çalışmalara kaynak teşkil etmiştir (Quirk, 1997:8). Carson tarafından 1984 yılında yapılan çalışma o yıllarda epeyce ses getirmiştir. Carson'ın meşhur çalışmasına göre yer altı

ekonomisinin GSMH'ye oranı; ABD'de %4 ila 33, Almanya'da %2 ila 12, Avustralya'da %3 ila 13, İngiltere'de %1 ila 15, İsveç'te %1 ila 17, İtalya'da %10 ila 33, Japonya'da %4 ila 15, Kanada'da %5 ila 22 arasında tahmin edilmiştir (Carson, 1984:25-33).

Baker tarafından yapılan çalışmada da dünyadaki karapara tutarı yıllık olarak 1 ila 1.6 trilyon Amerikan doları arasında tahmin edilmektedir. Söz konusu tutarların yarısının da gelişmekte olan geçiş ekonomilerinden elde edildiği ifade edilmektedir (Baker, 2007).

Agarwal'ın dünyada bankacılık sektöründe aklanan karapara tutarını ortaya koymaya çalıştığı çalışmasında da 2004 yılı itibariyle karapara tutarının 500 milyar ila 1 trilyon arasında olduğu tahmin edilmektedir (Agarwal, 2004).

Schneider 20 OECD ülkesinde⁸ örgütlü suçlardan⁹ kaynaklanan karapara tutarını hesaplamaya yönelik ampirik çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada karapara tutarının 1995 yılında 270 milyar dolar olduğu, 2006 yılında 614 milyar dolara yükseldiği ve bunun yarısının da sadece uyuşturucudan kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Schneider, 2010:483-484).

Görülebileceği üzere dünya çapında ya da ulusal anlamda karapara boyutunu ortaya koymak amacıyla yapılan tüm ampirik çalışmalarda veri kısıtı en önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı bütün ampirik çalışmalar, uzman görüşlerine ve gözlemlerine dayanarak ve bazı varsayımlar altında, bilinmeyen ve yahut görülmeyenin tahmin edilmesi şeklinde gerçekleştirilmiş diyebiliriz. Literatürde geçiş ekonomileri özelinde karapara boyutunu ortaya koyan ampirik çalışmalara da pek rastlanılmamıştır.

Ancak bu ülkeler tarafından, karaparaya kaynak teşkil eden temel suç faaliyetleri kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Buna göre;

Rusya'da (FATF, 2019:5) yolsuzluk, finans sektöründe dolandırıcılık ve uyuşturucu kaçakçılığı; Ukrayna'da (FATF, 2017:5) yolsuzluk, vergi kaçaklığı ve dolandırıcılık; Kırgızistan'da (EAG,2018:5-6) yolsuzluk, vergi kaçakçılığı ve uyuşturucu kaçakçılığı; Azerbaycan'da (MONEYVAL, 2014:21-22) uyuşturucu kaçakçılığı, vergi kaçakçılığı, yolsuzluk ve insan ticareti; Türkmenistan'da (EAG, 2011:18-27) yolsuzluk ve uyuşturucu kaçakçılığı; Özbekistan'da (EAG, 2022:5) yolsuzluk, vergi kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı ve dolandırıcılık; Tacikistan'da (EAG, 2018:4) yolsuzluk, vergi kaçakçılığı ve uyuşturucu kaçakçılığı; Moldova'da (MONEYVAL, 2019:7) uyuşturucu kaçakçılığı, yolsuzluk, insan ticareti ve vergi kaçakçılığı; Belarus'da (EAG, 2019:4) vergi kaçakçılığı, yolsuzluk, uyuşturucu kaçakçılığı ve bilgi teknolojileri ile ilgili suç faaliyetleri; Gürcistan'da (MONEYVAL, 2020:8) dolandırıcılık, siber suçlar, uyuşturucu kaçakçılığı, vergi kaçakçılığı ve insan ticareti; Ermenistan'da (MONEYVAL, 2015:5) dolandırıcılık, hırsızlık, vergi kaçakçılığı, yolsuzluk ve uyuşturucu kaçakçılığı ilgili ülkelerin resmi otoriteleri tarafından karaparanın elde edildiği en yaygın suç faaliyeti olarak tespit edilmiştir.

Anlaşılabileceği üzere geçiş ekonomileri olarak adlandırılan bu ülkelerin çoğunda temel olarak yolsuzluk, uyuşturucu kaçakçılığı, dolandırıcılık ve vergi kaçakçılığı faaliyetleri karapara üreten başlıca suç faaliyetleri olarak belirlenmiştir. Bu ülkelerde karapara üreten temel suçların birbirlerinin aynı olmasının, aslında bu ülkelerin bağımsızlık sonrası sistemsel yapılandırma sürecine girse dahi, yıllarca kullanılan aynı sistemin bağımsızlık sonrasında da benzer sorunlar üretebilme durumundan ileri geldiği söylenebilir.

⁸ ABD, Kanada, Norveç, Belçika, Japonya, Hollanda, Almanya, Finlandiya, Yunanistan, Portekiz, İrlanda, Danimarka, İtalya, Fransa, Yeni Zelanda, Avustralya, İsviçre, İspanya, Avusturya, İngiltere.

⁹ Örgütlü suçlar kapsamı; uyuşturucu ticareti, yasadışı silah ticareti ve beyaz yakalı ekonomik suçlar olmak üzere tanımlanmıştır.

Bağımsızlıktan sonra yeni bir siyasal ve ekonomik yapı kurmaya yönelik orta asya cumhuriyetlerinde, aslında benzer sistem ve sorunlarla karşı karşıya kaldığını söylemek yanlış olmaz. Ekonomik özgürlüğün getirdiği ekonomik yetersizliklerin, siyasal sistemdeki yetersizliklerle birleşmesi sonucu bu ülkelerin yaygın bir yolsuzluk faaliyetine maruz kaldığı değerlendirilebilir. Öte yandan bu ülkelerin coğrafi konumları gereği uyuşturucu trafiğinde transit ülke olma durumu da bir başka kaçınılmaz gerçektir. Ülkelerin coğrafi konumları ekonomik sorunlarla birleşince de, bu bölgenin uyuşturucu tacirleri için de vazgeçilmez bir yol olarak görülebileceği düşünülebilir. Bundan dolayı bu coğrafyada, uyuşturucu kaçakçılığının karapara üreten bir başka suç olarak karşımıza çıktığı değerlendirilmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile oluşan ve geçiş ekonomileri veya ülkeleri olarak adlandırılan Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Belarus, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Gürcistan da kayıt dışı ekonominin kavramsal olarak incelendiği ve bu gizli değişkene ilişkin ortak bir tanımın olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle kayıt dışı ekonominin alt kırılım dallarını oluşturan informal ekonomi, yasadışı ekonomi, yeraltı ekonomisi gibi alanların ülkelerin ekonomik konjonktürüne ve ekosistemik yapısının büyüklüğüne göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Örneğin geçiş ekonomilerin bazılarında kayıt dışı ekonominin en büyük kaynağının informal faaliyetler olduğu bazılarında ise yasadışı ekonominin varlığının kayıt dışı ekonomiyi tetiklediği öngörülmektedir.

Geçiş ülkelerinde kayıt dışı ekonominin tanımına ilişkin benzer ve farklı yaklaşımların ardından söz konusu ülkelerde kayıt dışı ekonominin boyutunun GSMH içerisindeki payına ilişkin literatürde çeşitli analiz çalışmaları yapılmıştır. Söz konusu analiz çalışmalarında çeşitli metotlar kullanılmıştır. Özellikle kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesinde makro ekonomik değişkenleri analize katarak tahmin çalışmalarına katkı sağlayan MIMIC (Çoklu Göstergeler-Çoklu Neden) Model analiz çalışmalarının çoğunda kullanılmıştır. MIMIC model ile yapılan hesaplamaların haricinde ilgili ülkelerde kayıt dışı ekonominin eğiliminin ortaya çıkarılması amacıyla mükellef ve girişimciler üzerinde anket çalışmaları da gerçekleştirilmiştir.

Geçiş ekonomilerinde farklı yöntemler kullanılarak tahmin edilmeye çalışılan kayıt dışı ekonominin varlığını ciddi boyutlarda sürdürdüğü göze çarpmaktadır. MIMIC model ile yapılan analiz çalışmalarında bu ülkelerin 2002 yılında kayıt dışı ekonomilerinin GSMH içerisindeki payının %40,8 ile %67,2 arasında olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu ülkeler arasında en yüksek kayıt dışı ekonomi büyüklüğünün %67,2 ile Gürcistan'da olduğu bunu %60,0 ile Azerbaycan'ın izlediği görülmektedir. 2002 yılında Ukrayna'nın %50,8, Belarus'un %47,6, Rusya, Moldova ve Ermenistan'ın %44,5, Kazakistan'ın %42,0, Kırgızistan'ın %41,4 ve Özbekistan'ın %40,8 büyüklüğünde kayıt dışı ekonomiyeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonomi boyutunun yıllar itibarıyla azaldığı görülmektedir. Nitekim 2021 yılına gelindiğinde söz konusu ülkelerde kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün ortalama %48,3'ten %37,1'e düştüğü analiz edilmiştir. 19 yıllık zaman içerisinde bu ülkelerin tamamında aşağı yönlü iyileşmeye rağmen Gürcistan ve Özbekistan'ın en yüksek ve en düşük orana sahip ülkeler olarak yine sıralamada yerini koruduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan ise geçiş ekonomileri arasında kayıt dışı ekonomi ile mücadelede en iyi performans gösteren ülke olarak dikkatleri çekmektedir. Bu kapsamda en kötü ikinci ülkeyken en iyi beşinci ülke olarak sıralamada yerini almıştır. İlgili dönem aralığında Kırgızistan, Kazakistan ve Rusya'nın da geçiş ülke ekonomilerinin kayıt dışı ekonomi büyüklükleri sıralamasında en iyi 2, 3, ve 4. olacak şekilde sıralarını muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır. Ukrayna, Moldova ve Ermenistan için ise 19 yıllık dönem içerisinde her ne kadar kayıt dışı ekonomi boyutlarında azalış görülse de ortaya koydukları performansın da azaldığı söylenebilir. Belarus'da ise aksi durumun söz konusu olduğu ifade edilebilir. Belarus'un kayıt dışı ekonomi ile mücadelesindeki performansının

ilgili ülkeyi geçiş ülke ekonomileri sıralamasında en iyi altıncı ülkeden beşinci ülkeye taşıdığı görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile oluşan geçiş ülkelerinin coğrafi konumlarının birbirine yakınlığı bu ülkelerin birbirleri ile olan ekonomik ilişkilerini de etkilemektedir. Özellikle kayıt dışı ekonomi ve karapara açısından bu benzerliklerin de görüldüğü değerlendirilmektedir. Nitekim birbirine coğrafi olarak sınır olan ülke gruplarını faktör gruplarına ayırdığında I. Grubu (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan), II. Grubu (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan) ve III. Grubu (Rusya, Moldova Ukrayna ve Belarus) oluşturmaktadır. Grup açısından kayıt dışı ekonomi büyüklükleri incelendiğinde I. Gruptaki ülkeler ortalama %40,7, II. Gruptaki ülkeler ortalama %29,7 ve III. Gruptaki ülkeler ortalama %39,75 oranına sahiptir. Özellikle III. Gruptaki Rusya ile Belarus kayıt dışı ekonomi açısından birbirine çok yakınsak bir görünüm izlemektedir. Yine aynı grup içerisinde Ukrayna ve Moldova'da birbirlerine yakınsayarak benzerlik göstermektedir.

Geçiş ülkeleri, karapara açısından ele alındığında bu ülkelerin karapara kavramına hukuki yaklaşımlarının benzer olduğu göze çarpmaktadır. Bu benzerlik Sovyet Birliği'nden kopuşlarını tamamlayan geçiş ülkelerinin belirli alanlarda eski sistemin izlerini taşımaya devam ettiğini göstermektedir.

Öte yandan geçiş ülkelerinin resmi otoritelerince kamuoyuna açıklanan karaparaya kaynak teşkil eden temel suç faaliyetlerine bakıldığında da yaygın görülen ve karapara üretme açısından yüksek risk içeren suç tiplerinde de benzerlik olduğu görülmektedir. Buna göre yolsuzluk ve uyuşturucu kaçakçılığında kaynaklı suç gelirlerinin geçiş ekonomileri için sorun teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum için coğrafi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir zira Afganistan'dan Rusya ve Batı Avrupa pazarına taşınan uyuşturucu trafiğinde Orta Asya'nın önemli yere sahip olduğu herkesçe bilinmektedir.

Bağımsızlığın kazanıldığı 1990'ların başından itibaren geçiş ekonomilerinde yaşanan ciddi ekonomik sorunlar, siyasal sistemdeki sorunlarla birleşince ülkelerde yolsuzluk ve rüşvet yaygın bir olgu haline gelmiştir. Geçiş sürecinin bu suç tipleri için uygun sosyo-politik ortamı da oluşturduğu söylenebilir. Günümüze gelindiğinde de yolsuzluk sorunun hala devam ettiği ve geçmişin izlerinin taşındığı anlaşılmaktadır.

Çalışmada geçiş ülkelerinin başta kayıt dışı ekonomi ve karapara kavramları incelenmesi ile aralarındaki ilişkiyel yapıya yönelik literatür taranmış ardından ilgili kavramlara ilişkin ekonomi içerisindeki büyüklükleri değerlendirilmiştir. Söz konu ülkeler açısından kayıt dışı ekonomiye yönelik politikalar geliştirebilmek ve önerebilmek için kayıt dışı ekonomi ve diğer ekonomik göstergeler arasındaki ilişkilerin ortaya konulabilmesine yönelik ampirik analiz çalışmalarının yapılmasının gerekliliği değerlendirilmektedir.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's contributions)

Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı sunmuşlardır

The authors contributed equally to this work.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

Agarwal, D.J. ve Agarwal, A. (2004). International Money Laundering in the Banking Sector. Finance India, Vol XVIII No 2, June 2004; delivered as the Keynote Address at the AsiaPacific Banker's Congress.

Akar, Y. (1997). Karaparanın Aklanması. Sermaye Piyasası Yayınları, s.8, Ankara.

Aktan, C.C. (2000). Vergi Dışı Piyasa Ekonomisi. TOSYÖV, Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Araştırmalar Serisi, No: 6. Ankara.

Altuğ, O. (1999). Kayıt Dışı Ekonomi. 2. Baskı, Türkmen Kitabevi, İstanbul, s.118

Arnis, S. ve Talis, P. (2020). Shadow Economy Index for Russia 2017-2018: comparison with the size of the shadow economies in Ukraine, Kyrgyzstan, Kosovo, Moldova, Romania, Latvia, Lithuania, Estonia and Poland. The Centre for Sustainable Business at Stockholm School of Economics, Riga.

Baker, W.R. (2005). Capitalism's Achilles Heel: Dirty Money and How to Renew the Free-Market System. John Wiley and Sons Inc. s.162

Baker, W.R. (2007). The Scale of Global Financial Structure Facilitating Money Laundering. Paper presented at the conference Tackling Money Laundering. University of Utrecht, Utrecht, Netherland, 2-3.

Camdessus, M. (1998). (Managing Director of the IMF). Money Laundering: the Importance of International Counter-Measures. Address at the Plenary Meeting of the FATF on Money Laundering, Paris, February 10 1998 Erişim: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp021098> 29.11.2022

Carson, C.S. (1984). The Underground Economy: An Introduction. Survey of Current Business, Vol.64, No.5, United States Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis. May 1984, s.25-33.

Castells, M. ve Portes, A. (1989). World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy. in the Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries. Baltimore and London. The John Hopkins University Press. s 11-12

Çetintaş, H., Vergil H. (2003). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Tahmini. Doğu Üniversitesi Dergisi, 4(1): 15-30.

Çiloğlu, İ. (1998). Kayıt Dışı Ekonominin İşleyişi Ve Kamu Bütçesine Etkisi. Hazine Dergisi, Sayı: 11, 1-10.

Danesh, A.H. (1991). The Informal Economy: Underground Economy, Moonlighting, Subcontracting, Household Economy, Unorganized Sector, Barter, Ghetto Economy, Second Economy, - A Research Guide. New York: Garland Reference Library of Social Science vol 624.

Değirmenci, O. (2007). Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukukunda Suçtan Kaynaklanan Malvarlığı Değerlerini Aklama Suçu. s.10, Turhan Kitabevi, Ankara.

Derdiyok, T. (1993). Türkiye'nin Kayıt dışı Ekonomisinin Tahmini. Türkiye İktisat Dergisi, 54-63.

DPT-Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.57, Ankara.

Dunfee, T., ve Baker, C. (2007). Review Article on the Impact of Dirty Money On Global Capitalism. Business Ethics, Quarterly, Volume 17, Issue 4, 2007, s.729.

EAG-The Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. (2011). Turkmenistan, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, EAG, s.33-34.

EAG-The Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. (2018). Kyrgyz Republic, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.128.

EAG-The Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. (2018). The Republic of Tajikistan, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.113.

EAG-The Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. (2019). The Republic of Belarus, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.159.

EAG-The Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. (2022). The Republic of Uzbekistan, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.219.

FATF-Financial Action Task Force. (1997). Annual Report 1996-1997, June 1997, s.9,41-42 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/1996%201997%20ENG.pdf> 29.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (1998). Annual Report 1997-1998, June 1998, s.27 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/1997%201998%20ENG.pdf> 29.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (1999). Annual Report 1998-1999, June 1999, s.26-27 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/1999%202000%20ENG.pdf> 29.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (2000). Annual Report 1999-2000, 22 June 2000, s.27 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/1999%202000%20ENG.pdf> 22.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (2012). Annual Report 2011-2012, 2012, s.28 Erişim: <https://www.fatfgafi.org/media/fatf/documents/brochuresannualreports/FATF%20annual%20report%202011%202012%20website.pdf> 29.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (2012). The FATF Recommendations, International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, Interpretive Notes to the FATF Recommendations February 2012 (Updated as of March 2022), s.38.

FATF-Financial Action Task Force. (2013). Methodology for Assessing Technical Compliance with the FATF Recommendations and the Effectiveness of AML/CFT Systems, Glossary, February 2013 (Updated as of October 2021) s.178.

FATF-Financial Action Task Force. (2014). Annual Report 2013-2014, 2014, s.20 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/brochuresannualreports/FATF%20Annual%20report%202013-2014.pdf> 29.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (2017). Fifth Round Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.142.

FATF-Financial Action Task Force. (2018). Report on Financial Flows from Human Trafficking, July 2018, s.13 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/content/images/Human-Trafficking-2018.pdf> 22.11.2022

FATF-Financial Action Task Force. (2019). Russian Federation, Mutual Evaluation Report on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures, s.236.

FATF-Financial Action Task Force. (2021). Annual Report 2020-2021, 2021, s.32 Erişim: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/brochuresannualreports/Annual-Report-2020-2021.pdf> 22.11.2022

Fossen, A. (2003). Money Laundering, Global Financial Instability, and Tax Havens in the Pacific Islands. The Contemporary Pacific, Vol. 15, No. 2, Fall 2003, s.238

GFI-Global Financial Integrity.(2017). Transnational Crime and the Developing World. March 2017, s.13.

- Greenfield, H. (1993). *Invisible, Outlawed and Untaxed: America's Underground Economy*. London: Greenwood.
- Gyls, P. (2005). *Economy, Anti-economy, Underground Economy: Conceptual and Terminological Problems*. *Ekonomika*, 72, pp. 27-37.
- Ilgın, Y. (1999). *Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye'deki Boyutları*. Uzmanlık Tezi. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Yayın No: 2492.1-100.
- Kocasakal, Ü. (2008). *Karapara Aklama ile Mücadele ve Türk Ceza Kanununun 282. Maddesinde Düzenlenen Suç Gelirlerinin Aklanması Suçu*. *Karapara Aklama ve Terörizmin Finansmanı*, (Editör Yrd. Doç. Dr. Süleyman AYDIN), s.55, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Lippart, O. ve Michael W. (1997). *The Underground Economy: Global Evidence of Its Size and Impact*. Vancouver: BC, The Fraser Institute.
- McCrohan, G.M. ve Smith, J.D. (1986). *A Consumer Expenditure Approach to Estimating the Size of the Underground Economy*. *Journal of Marketing*. v50. No:2. s.49
- Medina, L. ve Schneider, F. (2018). *Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?*. IMF Working Paper. WP/18/17. 1-76.
- Medina, L. ve Schneider, F. (2019). *Shedding Light on the Shadow Economy: A Global Database and the Interaction with the Official One*. CESifo Working Papers ISSN 2364-1428 (electronic version). 1-52.
- MONEYVAL-Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures. (2014). *Azerbaijan, Report on Forth Assessment Visit*. 10 December 2014, s.35
- MONEYVAL-Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures. (2015). *Armenia, Fifth Round Mutual Evaluation Report*. December 2015, s.112
- MONEYVAL-Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures. (2019). *The Republic of Moldova, Fifth Round Mutual Evaluation Report*. July 2019, s.142
- MONEYVAL-Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures. (2020). *Georgia, Fifth Round Mutual Evaluation Report*. September 2020, s.182
- Önder, İ. (2001). *Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme*. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. No:23-24, 241-254.
- Quirk, J.P. (1997). *Money Laundering: Muddying the Macroeconomy*. *Finance and Development*. s.8
- Portes, A., Manuel C. ve Lauren A.B. (Eds). (1989). *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: John Hopkins University Press. s.327.
- Rey, B.S.F., ve Schneider F. (2000). *Informal and Underground Economy*. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science*, Elsevier Science Publishin Company, Amsterdam, s. 2.
- Savaşan, F. (2011). *Türkiye'de Kayıt dışı Ekonomi ve Kayıt dışılıkla Mücadelenin Serencamı*. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*. 3-38.
- Savaşan, F., Yardımcıoğlu, F. ve Demir, İ. (2016). *Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi: Zaman Serisi ve Panel Veri MIMIC Tahminleri*. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2016, Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 2/161-200.
- Schneider, F. (2002). *Size and Measurement of the Informal Economy in 110 Countries Around The World*. *Workshop of the Australian National Tax Centre, Australian National University, Canberra, Australia*. 2-5.
- Schneider, F. (2009). *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07: What do we know?*. C:/Pfussh/ShadEcon_25Transitioncountries - revised version.doc. s.9
- Schneider, F., Buehn, A., ve Montenegro, C. (2010). *Shadow Economies All over the World New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007*. *Policy Research Working Paper*, 5356, World Bank.

Schneider, F. (2010). Turnover of Organized Crime and Money Laundering: Some Preliminary Empirical Findings. *Public Choice*, Volume 144. s.483-484.

Schneider, F. ve Buehn, A. (2016). Estimating the Size of The Shadow Economy: Methods, Problems and Open Questions. *Discussion Paper Series*, No. 9820.16-17

Schneider, F. (2021). Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 - 2021: Due to the Corona Pandemic a Strong Increase in 2020 and a Modest Decline in 2021. *African Journal of Political Science* ISSN 1027-0353 Vol. 15 (2), pp. 005, September, 2021.

Teyyare, E. (2018). OECD Ülkelerinde Kayıt Dışı Ekonomi ve Kurumsal Kalite İlişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1. 51-65.

Tütüncü, A. (2013). Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi Boyutunun Tahmini. Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi.1-97.

UNODC- United Nations Office on Drugs and Crime. (2011). *Research Report on Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking Another Transnational Organized Crimes*, October 2011, Vienna, s.7-9

Us, V. (2004). Kayıt Dışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği. *Tartışma Metni 2004/17*, Türkiye Ekonomi Kurumu.

Ülker, M. (2001). Karapara ve Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Türkiye’ye Yansımaları. *Maliye ve Hukuk Yayınları*. Ankara. s.246-247.

Walker, J. (2007). *Measuring Global Money Laundering*. Paper presented at the conference, Tackling Money Laundering. University of Utrecht, Utrecht, The Netherlands.

World Economics. (2022). *Informal Economy Sizes As A Percentage Of GDP*. <https://www.worldeconomics.com/Informal-Economy/> 25.11.2022.

INTERNET USE AND LIFE SATISFACTION IN GEORGIA

Bayram Veli DOYAR¹

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 01.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Doyar, B. V. (2022). Internet use and life satisfaction in Georgia, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 82-93

Abstract

The current work investigates the determinants of life satisfaction in Georgia with a particular focus on Internet use by considering individuals as consumers and laborers. The main motivation is the idea that Internet use may increase the life satisfaction of individuals (consumers and workers) and eventually their productivity. Caucasus Barometer 2021 survey data covering 1,540 individuals are used for empirical analysis. Since life satisfaction is a binary variable (either satisfied or not satisfied), a logit model is employed to investigate the relationship. Findings indicate that the highest impact on life satisfaction is captured by income level. Accordingly, higher income levels end up with a higher probability of life satisfaction. Those who are female, young, educated, and employed are more likely to be satisfied with their lives. Finally, daily Internet use shows a positive effect on life satisfaction. In this context, it is stated that Georgia can develop and implement policies that encourage Internet use.

Keywords: Internet, Life Satisfaction, Microeconomics, Logit.

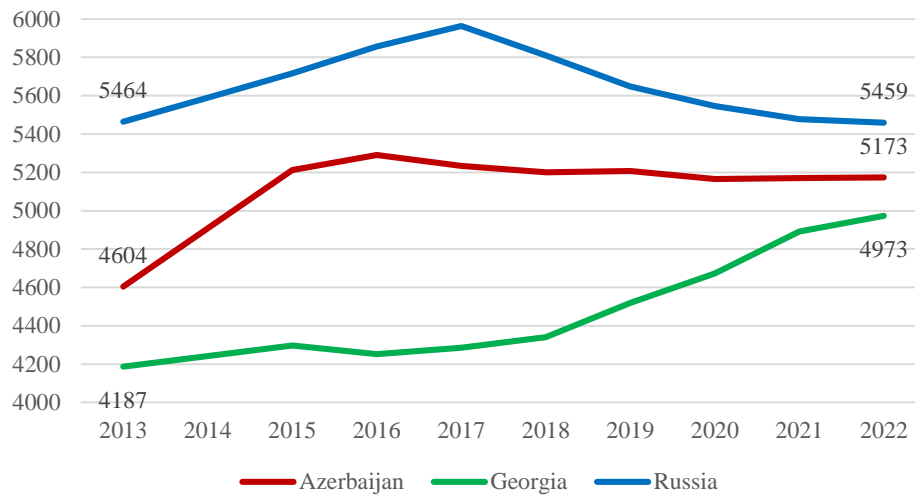
---

¹ Arş. Gör. Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, velidoyar@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-002-4886-7709.

1. Introduction

Life satisfaction is what people pursue. It can be seen that happiness and life satisfaction are synonymously used terms in the literature. Veenhoven (2012) defines happiness as “*the personal enjoyment of life overall*”. Although there may be more abstract ways, life satisfaction can be obtained from the consumption of goods or services. One of the services subject to consumption is the Internet. The Internet allows many things to be done quickly, such as communication, access to information, complex calculations, etc. Thus, Internet use may contribute to life satisfaction. In other words, the level of Internet use could be correlated with happiness level. Considering individuals as laborers, they are important parts of the country’s production. In this respect, happier labor force may bring more output. It may be useful to examine the relationship between life satisfaction and Internet use because of both utility and productivity.

Figure 1. Happiness scores of Azerbaijan, Georgia, and Russia (2013-2022)

Source: Helliwell et al. (2013, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022)

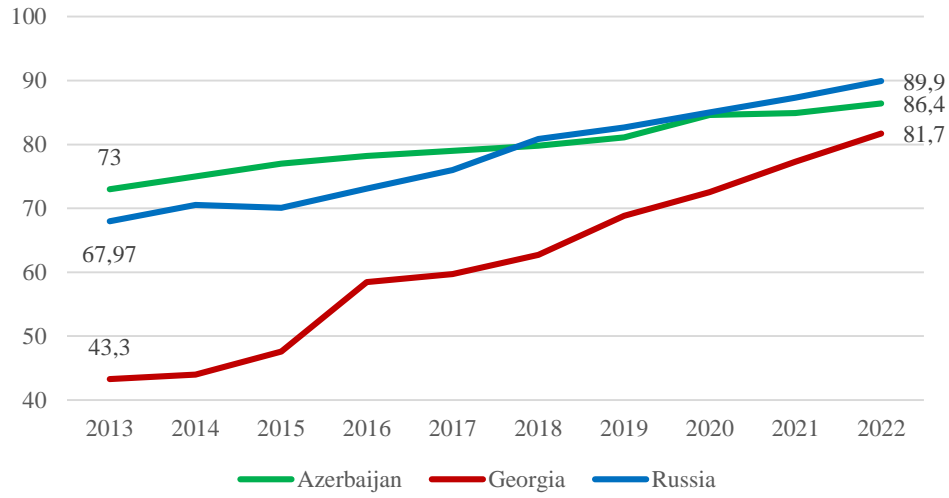
Note: Observations in 2014 are calculated by averaging the observations in 2013 and 2015.

Georgia is one of the former Soviet countries. In 2021, its GDP per capita (2015=100) was about \$4,927. However, its former counterparts, say Azerbaijan (\$5,341) and Russia (\$10,220), had higher figures in 2021 (World Bank, 2022). Similar situations apply to happiness levels and the shares of Internet users as seen in Figures 1 and 2.

The level of happiness can be examined by looking at happiness scores calculated in the World Happiness Reports. First, it would be useful to explain the top countries by year. Denmark in 2013 and 2016; Switzerland in 2015; and Norway in 2017 were ranked first while Finland has ranked first since 2018. Now we can examine Georgia, as well as post-Soviet countries Russia and Azerbaijan for comparison, in Figure 1. It is seen that Georgia always falls behind each of its former counterparts. However, its ranking has increased year by year, 134th in 2013 and 105th in 2022.

Internet users as a percentage of the population for each country are given in Figure 2. All countries exhibit an increasing trend. Between 2014 and 2016, a parallel increase was observed in both the share of Internet users and the happiness scores in Georgia. However, the country falls behind the remaining countries each year. The share of Internet users in 2022 was predicted as 81.7% but the latest data from 2020 was 72.5%.

Figure 2. Internet users (%) in Azerbaijan, Georgia, and Russia (2013-2022)

Source: World Bank (2022)

Note: Observations in 2021 and 2022 are predicted using least squares.

Considering the Internet’s importance on life satisfaction and Georgia’s underperformance, this paper investigates the relationship between them in Georgia. It is hypothesized that “Internet use contributes to life satisfaction”. Using 2021 survey data, the life satisfaction of individuals is modeled as logit. Among others, empirical results indicate that the highest impact on life satisfaction is from high income and daily Internet use also increases the probability of being satisfied.

The paper is organized as follows: The second section reviews the earlier works, the third section explains the empirical strategy, the fourth section gives empirical results, and the final section concludes.

2. Literature Review

Table 1 summarizes the literature on life satisfaction and happiness and presents the coefficients of some explanatory variables. It can be said that frequently used explanatory variables include gender, age, marital status (partner), parental status (child), education, income, employment (job), health, and residency (city). However, technology-related variables, as well as religion, are used in a few studies.

Most of the studies considered here indicate that being female (e.g., Appleton & Song, 2008), having a partner (e.g., Owusu Ansah et al., 2022), and being younger (e.g., Helliwell et al., 2009) increase the probability of being satisfied. Education (e.g., Kolosnitsyna et al., 2017) and employment (e.g., Ngoo et al., 2015) also contribute to life satisfaction. The coefficient of income is either positive (e.g., Zhang et al., 2022) or insignificant (e.g., Kamo, 1998). Good health (Jovanović & Joshanloo, 2019) is also expected to increase life satisfaction. However, the impact of child and living in a city or urban remain unclear since the number of studies that found positive and negative effects are equal.

Table 1. Summary of selected studies

Author	Time	Country/Region	Findings
Kamo (1998)	1995	Japan (Men)	Partner (+), Age (+), Education (.), Job (.), Income (+)
		Japan (Women)	Partner (+), Age (+), Education (+), Job (-), Income (.)
Ji et al. (2002)	1993	China	Health (.), Income (+), Education (.), Job (.), Child (.), City (+), Female (.), Age (.)
Appleton & Song (2008)	2002	China	Income (+), Employment (-), Age (-), Age-sq. (+), Female (+), Partner (+), Child (.), Health (+), Job (+), City (.)
Helliwell et al. (2009)	2007	Global	Female (+), Age (-), Age-sq. (+), Partner (.), Income (+)
Kavetsos & Koutroumpis (2011)	2005-2008	Europe	Technology ownership (+), Female (+), Age (-), Age-sq. (+), Partner (+), Employed (+), Income (+), City (-)
Brown et al. (2012)	2008	New Zealand	Age (-), Age-sq. (+), Female (+), Child (.), Health (+), Education (+), Income (+), Employment (+), Partner (+)
Ebrahim et al. (2013)	2008	South Africa	Age (-), Age-sq. (+), Education (+), Partner (+), Female (-), Health (+), Religion (+), Child (+), Income (+), Employment (+), City (+)
Pénard et al. (2013)	2008	Luxemburg	Internet use (+), Age (.), Age-sq. (+), Partner (+), Female (.), Education (-), Job (-), Health (+), Income (+)
Meyer & Dunga (2014)	2014	South Africa (Low income)	Income (+), Employment (.), Age (.)
Ngoo et al. (2015)	2005-2007	East Asia	Female (.), Age (+), Education (+), Income (+), Partner (+), Employment (.)
		South Asia	Female (.), Age (+), Education (+), Income (+), Partner (+), Employment (-)
		Central and West Asia	Female (-), Age (-), Education (.), Income (+), Partner (+), Employment (.)
		Southeast Asia	Female (.), Age (-), Education (+), Income (+), Partner (+), Employment (+)
Kolosnitsyna et al. (2017)	2009-2012	Russia (Older age)	Age (+), Age-sq. (-), Health (-), Education (+), Income (+), Job (+), Partner (+), Child (.)
Jovanović and Joshanloo (2019)	2007	Serbia	Female (.), Age (-), Age-sq. (.), Health (+), Income (+), Religion (.), Education (+), Employment (+), City (.), Partner (.)
Wang et al. (2020)	2014	Guyana (Young adults)	Female (+), Partner (.), City (-), Education (.), Income (.), Internet user (.), Health (.)

Table 1. (cont'd)

Ulutürk-Akman (2021)	2019	Türkiye	Female (+), Partner (+), Education (+), Age (+), Income (+),
Owusu Ansah et al. (2022)	2017-2018	Ghana	Female (+), Age (-), Education (+), Partner (+), Child (-), Income (+), City (.)
Zhang et al. (2022)	2010-2018	China	Female (+), Age (+), Education (-), Partner (.), Income (+), Health (+)

Note: (+) significant positive impact, (-) significant negative impact, (.) insignificant.

As for technology-related variables, Wang et al. (2020) find that being an Internet user has no significant influence on life satisfaction among young adults in Guyana. However, Pénard et al. (2013) reveal that internet use increases the probability of being happy in Luxemburg. Finally, the findings of Kavetsos and Koutroumpis (2011) support the positive impact of technology ownership in Europe. Also, Doyar et al. (2022) positive effects of technology ownership on internet use in Georgia.

3. Empirical Strategy

3.1. Data

The survey data used is sourced from the Caucasus Research Resource Centers' (CRRC, 2021) website. The survey was implemented in Georgia in 2021 and includes 1,540 respondents.

Table 2. Variables

Variable	Categories	Explanation
Sex	1 for <i>Female</i> and 0 for <i>Male</i> .	Sex of the respondent
Age (18-24 years)	1 for 18-24 years, 0 otherwise.	Age of the respondent
Age (25-44 years)	1 for 25-44 years, 0 otherwise.	
Age (45-64 years)	1 for 45-64 years, 0 otherwise.	
Age (64+ years)	1 for 64+ years, 0 otherwise.	
Education (2-8 years)	1 for 2-8 years, 0 otherwise.	Years of education of the respondent
Education (9-16 years)	1 for 9-16 years, 0 otherwise.	
Education (16+ years)	1 for 16+ years, 0 otherwise.	
Child	1 for <i>Yes</i> and 0 for <i>No</i> .	Lives with children in the household.
Partner	1 for <i>Yes</i> and 0 for <i>No</i> .	The respondent is married or in a relationship.
Income (<i>Low</i>)	1 for <i>Low income</i> , 0 otherwise.	The economic status of the household.
Income (<i>Middle</i>)	1 for <i>Middle income</i> , 0 otherwise.	
Income (<i>High</i>)	1 for <i>High income</i> , 0 otherwise.	
Job (<i>Unemployed</i>)	1 for <i>Unemployed</i> , 0 otherwise.	Employment status of the respondent.
Job (<i>Other</i>)	1 for <i>Other</i> , 0 otherwise.	
Job (<i>Employed</i>)	1 for <i>Employed</i> , 0 otherwise.	

Table 2. (cont'd)

Internet use (<i>Never</i>)	1 for <i>Never</i> , 0 otherwise.	Internet use density of the respondent.
Internet use (<i>Rarely</i>)	1 for <i>Rarely</i> , 0 otherwise.	
Internet use (<i>Daily</i>)	1 for <i>Daily</i> , 0 otherwise.	

Respondents' ages vary between 18 and 94 years while their years of education vary between 2 and 25 years. The variables and their explanations are given in Table 2.

Table 3. Descriptive characteristics of the sample by life satisfaction

Variable	Category	Not satisfied	Satisfied	Total
Sex	<i>Male</i>	296 (55.33%)	239 (44.67%)	535
	<i>Female</i>	525 (54.01%)	447 (45.99%)	972
Age	<i>18-24 years</i>	19 (21.35%)	70 (78.65%)	89
	<i>25-44 years</i>	163 (41.58%)	229 (58.42%)	392
	<i>45-64 years</i>	311 (58.13%)	224 (41.87%)	535
	<i>64+ years</i>	328 (66.80%)	163 (33.20%)	491
Education	<i>2-8 years</i>	56 (74.67%)	19 (25.33%)	75
	<i>9-16 years</i>	700 (54.60%)	582 (45.40%)	1282
	<i>16+ years</i>	61 (44.53%)	76 (55.47%)	137
Child	<i>No</i>	532 (58.78%)	373 (41.22%)	905
	<i>Yes</i>	289 (48.01%)	313 (51.99%)	602
Partner	<i>No</i>	393 (62.78%)	233 (37.22%)	626
	<i>Yes</i>	427 (48.52%)	453 (51.48%)	880
Income	<i>Low</i>	580 (67.29%)	282 (32.71%)	862
	<i>Middle</i>	189 (39.38%)	291 (60.62%)	480
	<i>High</i>	36 (25.71%)	104 (74.29%)	140
Job	<i>Unemployed</i>	135 (60.00%)	90 (40.00%)	225
	<i>Other</i>	464 (60.81%)	299 (39.19%)	763
	<i>Employed</i>	220 (42.88%)	293 (57.12%)	513
Internet use	<i>Never</i>	371 (68.45%)	171 (31.55%)	542
	<i>Rarely</i>	88 (68.22%)	41 (31.78%)	129
	<i>Daily</i>	359 (43.41%)	468 (56.59%)	827

Table 3 shows descriptive statistics. Respondents in categories male, female, old age groups, low level of education groups, no children in the household, no partner, low income, unemployed and other job groups, Internet non-users, and rare Internet users are not satisfied with their lives. However, respondents in categories of young age groups, high level of education group, children in the household, having a partner, higher income groups, employed, and daily Internet users are satisfied with their lives.

3.2. Model and Methodology

The empirical strategy employed here can be explained by referring to Long & Freese (2001: 100-101). The dependent variable life satisfaction (y_i) has a binary nature as follows:

$$y_i = \begin{cases} 1 & \text{if } y_i^* = \mathbf{x}_i' \boldsymbol{\beta} + u_i > 0 \\ 0 & \text{if } y_i^* \leq 0 \end{cases} \quad (1)$$

y_i takes the value of 1 if the latent variable y_i^* is higher than zero. In this case, the respondent is said to be satisfied with their life. Otherwise, y_i takes the value of 0 and the respondent is understood not to be satisfied with their life. $\mathbf{x}_i$ is the vector of explanatory variables and includes sex, age, education, children in the household, marital status, income, job, and Internet use. $\boldsymbol{\beta}$ corresponds to the vector of coefficients. Finally, the random error term u_i , which has zero mean, is assumed to have logistic distribution. Therefore, the following logit model is employed to investigate the relationship:

$$\Pr(y_i = 1|\mathbf{x}) = \frac{\exp(\mathbf{x}_i' \boldsymbol{\beta})}{1 + \exp(\mathbf{x}_i' \boldsymbol{\beta})} \quad (2)$$

4. Estimation Results

Table 4 presents marginal effects calculated from the logit model. The logit model produced lower information criteria than the probit model. Results from the probit model can be found in the Appendix.

Table 4. Marginal effects calculated from the logit model

Variable	Marg. effect	Std. error
Sex: <i>Female</i>	0.072***	0.027
Age (Base: 18-24 years)		
25-44 years	-0.274***	0.062
45-64 years	-0.372***	0.061
64+ years	-0.352***	0.064
Education (Base: 2-8 years)		
9-16 years	0.088	0.059
16+ years	0.132*	0.071
Child: <i>Yes</i>	-0.002	0.027
Partner: <i>Yes</i>	0.141***	0.026
Lives in a city: <i>Yes</i>	-0.021	0.025
Economic status (Base: <i>Low</i>)		
<i>Middle</i>	0.189***	0.024
<i>High</i>	0.291***	0.043
Job (Base: <i>Unemployed</i>)		
<i>Other</i>	0.020	0.039

Tablo 4 (cont'd)

<i>Employed</i>	0.085**	0.037
Internet use (Base: <i>Never</i>)		
<i>Rarely</i>	-0.085*	0.047
<i>Daily</i>	0.072**	0.031
Observations	1,493	
Pseudo R-squared	0.133	
Chi-square	273.91***	
Akaike information criterion	1814.869	
Bayesian information criterion	1899.806	

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

The model's explanatory power is about 13.3%. It is known that pseudo R² can be low in microeconomic models (Lera-López et al., 2011). The model is statistically significant as the chi-square test indicates. The logit model is presented because it produces lower information criteria than the probit model.

Females are %0.7 more likely to be satisfied compared to males. Compared to those between the ages 18-24 years, people in 25-44 years, 45-64 years, and 64+ years are respectively 27.4%, 37.2%, and 35.2% less likely to be satisfied. Only a higher level of education has a significant impact on Life satisfaction. People with 16+ years of education are 13.2% more likely to be satisfied than those with 0-8 years of education. Neither living with a child in the household nor residing in a city has no significant effect.

Those who have partners are 14.1% more likely to be satisfied than single. The highest impacts on life satisfaction are captured by income levels. Compared to low income, middle income and high income end up with 29.1% and 18.9% higher probability of satisfaction. There is no significant impact of being in the other job groups. However, the employed appear 0.85% more likely to be satisfied than the unemployed. Interestingly, rare Internet users are found 0.85% less likely to be satisfied than Internet non-users. However, everyday Internet users are 0.72% more likely to be satisfied than those who do not use the Internet.

5. Conclusions

Life satisfaction of individuals as consumers and workforce can affect their utility and productivity levels. In the meantime, the place occupied by the internet, as well as other technologies, in people's lives has been increasing day by day. Therefore, if the internet influences life satisfaction, examining it will be important for a country's economy.

In this study, Georgia, which underperforms compared to some of its former partners, is examined. Survey data used for empirical analysis include 1,540 respondents and cover the year 2021. Life satisfaction is modeled as a function of internet use, as well as other variables. Within the framework of the logit model, findings indicate that being female, young, educated, and employed, as well as having a partner and high income are more likely to be satisfied with their life. These findings on sex, age, education, partner, income, and job are in parallel with Appleton and Song (2008), Helliwell et al. (2009), Brown et al. (2012), Ngoo et al. (2015), Ulutürk-Akman (2021), and Ebrahim et al. (2013), respectively. However, both child in the household and living in a city has no significant impact as in Ji et al. (2002) and Owusu Ansah et al. (2022). Young people and those in relationships being happier are

already expected outcomes. However, sources of positive impact of being female could be related to the social structure of Georgia. Therefore, it can be examined separately in the future research. Also, educated and employed people may be able to reach happiness more easily by using the knowledge and experience they own. Finally, employment and high income may be removing barriers to happiness.

A significant and positive coefficient of the life satisfaction variable confirms the hypothesis indicating “internet use contributes to life satisfaction”. This finding is compatible with Kavetsos and Koutroumpis (2011) and Pénard et al. (2013). The country may develop and implement policies to encourage Internet use in this regard.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author’s Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that has no competing interests.

References

Appleton, S., & Song, L. (2008). Life satisfaction in urban China: Components and Determinants. *World Development*, Vol. 36, No. 11, pp. 2325-2340. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.04.009>

Brown, D., Woolf, J., & Smith, C. (2012). An Empirical Investigation into The Determinants of Life Satisfaction in New Zealand. *New Zealand Economic Papers*, Vol. 46, No. 3, pp. 239-251. <https://doi.org/10.1080/00779954.2012.657896>

CRRC (2021). *Caucasus Barometer 2021: Georgia*. The Caucasus Research Resource Centers. https://caucasusbarometer.org/downloads/cb2021ge/CB_2021_public.dta. (Access date: 22.04.2022).

Doyar, B. V., Rzali, S., & Dikkaya, M. (2022). Development of the ICT Sector and the Determinants of Internet Use in the Southern Caucasus. *Telecommunications Policy*, (Article in Press). <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2022.102455>

Ebrahim, A., Botha, F., & Snowball, J. (2013). Determinants of Life Satisfaction Among Race Groups in South Africa. *Development Southern Africa*, Vol. 30, No. 2, pp. 168-185. <https://doi.org/10.1080/0376835X.2013.797227>

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2013). *World Happiness Report 2013*. New York: UN Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2015). *World Happiness Report 2015*. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2016). *World Happiness Report 2016, Update (Vol. I)*. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2017). World Happiness Report 2017. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2018). World Happiness Report 2018. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., and Sachs, J. (2019). World Happiness Report 2019. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., Sachs, J., and De Neve, J. (2020). World Happiness Report 2020. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., Sachs, J., and De Neve, J. (2021). World Happiness Report 2020. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F. Layard, R., Sachs, J., De Neve, J., Aknin, L. B., and Wang, S. (2022). World Happiness Report 2022. New York: Sustainable Development Solutions Network.

Helliwell, J. F., Huang, H., & Harris, A. (2009). "International Differences in The Determinants of Life Satisfaction" (Ed. Bhaskar Dutta, Tridip Ray, E Somanathan), New and Enduring Themes in Development Economics, pp. 3-40, World Scientific.

Ji, J., Xu, X., & Rich, S. L. (2002). Determinants of Family Life Satisfaction in Reforming Urban China. *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 43, No. 2, pp. 169-191. <https://doi.org/10.1177/002071520204300204>

Jovanović, V., & Joshanloo, M. (2019). The Determinants of Life Satisfaction in Serbia: Findings From The Gallup World Poll. *International Journal of Wellbeing*, Vol. 9, No. 1, pp. 43-60. <https://doi.org/10.5502/ijw.v9i1.751>

Kamo, Y. (1998). Sociological Determinants of Life Satisfaction in Japan: The Roles of Gender, Family, and Work. *International Journal of Japanese Sociology*, Vol. 7, No. 1, pp. 127-153. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6781.1998.tb00060.x>

Kavetsos, G., & Koutroumpis, P. (2011). Technological Affluence and Subjective Well-Being. *Journal of Economic Psychology*, Vol. 32, No. 5, pp. 742-753. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.05.004>

Kolosnitsyna, M., Khorkina, N., & Dorzhiev, H. (2017). Determinants of Life Satisfaction in Older Russians. *Ageing International*, Vol. 42, No. 3, pp. 354-373. <https://doi.org/10.1007/s12126-017-9297-3>

Lera-López, F., Billon, M., & Gill, M. (2011). Determinants of Internet Use in Spain. *Economics of Innovation and New Technology*, Vol. 20, No. 2, pp. 127-152. <https://doi.org/10.1080/10438590903378017>

Long, J. S., & Freese, J. (2012). *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using Stata*. Stata Press Publication, Texas.

Meyer, D. F., & Dunga, S. H. (2014). The Determinants of Life Satisfaction in A Low-Income, Poor Community in South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 5, No. 13, pp. 163-163. <http://dx.doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n13p163>

Ngoo, Y. T., Tey, N. P., & Tan, E. C. (2015). Determinants of life satisfaction in Asia. *Social Indicators Research*, Vol. 124, No.1, pp. 141-156. <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0772-x>

Owusu Ansah, K., Dey, N. E. Y., Adade, A. E., & Agbadi, P. (2022). Determinants of life satisfaction among Ghanaians aged 15 to 49 years: A further analysis of the 2017/2018 Multiple Cluster Indicator Survey. *PloS One*, Vol. 17, No. 1, pp. e0261164. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261164>

Pénard, T., Poussing, N., & Suire, R. (2013). Does The Internet Make People Happier?. *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 46, pp. 105-116. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2013.08.004>

Ulutürk-Akman, S. (2021). Determinants of Happiness and Life Satisfaction: The Life Satisfaction Survey of the Turkish Statistical Institute. *Journal of Social Policy Conferences*, No. 81, pp. 35-69. <https://doi.org/10.26650/jspsc.2021.81.986105>

Veenhoven, R. (2012). "HAPPINESS: Also Known as Life-satisfaction and Subjective Well-being" (Ed. Kenneth C. Land, Alex C. Michalos, M. Joseph Sirgy), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, pp. 63-77, Springer Publishers.

Wang, C., Liu, J., Pu, R., Li, Z., Guo, W., Feng, Z., Huang, R., Ghose, B., Ji, L., & Tang, S. (2020). Determinants of Subjective Health, Happiness, and Life Satisfaction Among Young Adults (18-24 Years) in Guyana. *BioMed Research International*, Vol. 2020, pp. 9063808. <https://doi.org/10.1155/2020/9063808>

World Bank (2022). *World Development Indicators*. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators> (Access date: 29.11.2022).

Zhang, K., Pei, J., Wang, S., Rokpelnis, K., & Yu, X. (2022). Life Satisfaction in China, 2010–2018: Trends and Unique Determinants. *Applied Research in Quality of Life*, Vol. 17, pp. 2311-2348. <https://doi.org/10.1007/s11482-021-10031-x>

APPENDIX

Table. Marginal effects from the probit model

Variable	Marg. effect	Std. error
Sex: <i>Female</i>	0.070**	0.027
Age (Base: <i>18-24 years</i>)		
<i>25-44 years</i>	-0.258***	0.059
<i>45-64 years</i>	-0.356***	0.058
<i>64+ years</i>	-0.336***	0.061
Education (Base: <i>2-8 years</i>)		
<i>9-16 years</i>	0.087	0.058
<i>16+ years</i>	0.128*	0.070
Child: <i>Yes</i>	-0.000	0.027
Partner: <i>Yes</i>	0.137***	0.026
Lives in a city: <i>Yes</i>	-0.020	0.025
Economic status (Base: <i>Low</i>)		
<i>Middle</i>	0.193***	0.025
<i>High</i>	0.289***	0.043
Job (Base: <i>Unemployed</i>)		
<i>Other</i>	0.018	0.039
<i>Employed</i>	0.084**	0.037
Internet use (Base: <i>Never</i>)		
<i>Rarely</i>	-0.084*	0.046
<i>Daily</i>	0.074**	0.032
Observations	1,493	
Pseudo R-squared	0.132	
Chi-square	272.158***	
Akaike information criterion	1816.620	
Bayesian information criterion	1901.556	

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1